

UNIVERZITET U BEOGRADU

ARHITEKTONSKI FAKULTET

Arber I. Sadiki

ARHITEKTURA JAVNIH OBJEKATA PRIŠTINE U
RAZDOBLJU OD 1945. DO 1990. GODINE:
DRUŠTVENI I OBLIKOVNI FAKTORI

doktorska disertacija

Beograd, 2019.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ARCHITECTURE

Arber I. Sadiki

ARCHITECTURE OF PUBLIC BUILDINGS IN
PRISHTINA BETWEEN 1945 AND 1990:
SOCIAL AND SHAPING FACTORS

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2019.

MENTOR:

dr Vladimir Mako, redovni profesor,

Univerzitet u Beogradu – Arhitektonski fakultet

Članovi komisije:

prof. Zoran Lazović, redovni profesor,

Univerzitet u Beogradu – Arhitektonski fakultet

dr Petra Čeferin, vanredni profesor,

Univerzitet u Ljubljani – Arhitektonski fakultet

Datum odbrane:

.....

Beograd

ZAHVALNOST

Pre svih, zahvaljujem se mentoru, profesoru Vladimiru Makou, koji je uvek bio spreman da sa svojim savetima usmeri moje istraživanje u cilju postizanja što boljih i konkretnijih rezultata. Takođe se zahvaljujem profesorima Ivanu Raškoviću i Zoranu Lazoviću sa kojima sam često razgovarao u toku pisanja ovog rada. Od velike pomoći su mi bile i institucije koje su mi omogućile pristup za sakupljanje potrebne građe bez koje bi istraživanje bilo nemoguće, a posebno Opštinski arhiv Pristine čije osoblje je bilo vrlo ljubazno i spremno da mi pruži svu potrebnu pomoć. Zahvaljujem se svima onima koji su na bilo koji način doprineli da bi izrada ove disertacija bila omogućena.

Na kraju, posebno se zahvaljujem mojoj porodici koja je svih ovih godina bila važna podrška i bez koje ova disertacija ne bi bila napisana.

Autor

ARHITEKTURA JAVNIH OBJEKATA PRIŠTINE U RAZDOBLJU OD 1945. DO 1990. GODINE: DRUŠTVENI I OBLIKOVNI FAKTORI

REZIME

Tema doktorske disertacije je uspostavljanje korelacije između društvenih i oblikovnih faktora i arhitekture javnih objekata Prištine u razdoblju od 1945. do 1990. godine. Naučni pristup u istraživanju usmeren je ka definisanju različitih društvenih i oblikovnih faktora koji su direktno ili indirektno uticali na oblikovanje javnih objekata u Prištini tokom ovog perioda. Da bismo mogli da razumemo arhitektonski duh jedne epohe, treba prethodno razumeti društveni duh iste te epohe. U cilju ovoga, istraživanje je orijentisano ka spoznavanju društvenih odnosa, njihovog razvoja i karakteristika, kako bi se ustanovio i naučno potvrdio njihov uticaj na arhitekturu javnih objekata Prištine u naznačenom periodu. To podrazumeva kritičku analizu društvenih prilika da bi se ustanovilo kako i u kojoj meri su ove prilike uticale na arhitekturu javnih zgrada u posleratnoj Prištini. Reperni objekti koji su oblikovali gradsku sliku Prištine tokom ovog perioda su valorizavani, sistematizovani i upoređeni sa objektima iste namene iz istog perioda u drugim gradovima tadašnje Jugoslavije i šire. Primenom nekoliko naučnih metoda u odnosu na potrebe određenih faza, a u skladu sa određenim posebnim ciljevima, utvrđivan je uticaj posleratnog socijalističkog društvenog uređenja i ideologije na oblikovanje javnih objekata Prištine u razdoblju od 1945. do 1990. godine. Izvršena je valorizacija kulturnog i arhitektonskog nasleđa i utvrđen njen uticaj na arhitektonske pojave u socijalističkom gradu. Identifikovani su konkretni društveni faktori koji su direktno uticali na oblikovanje javnih zgrada u gradu i na osnovu istih je izvršeno grupisanje konkretnih objekata koji su nastali pod direktnim ili indirektnim uticajem određenih faktora. Formulisan je metodološki pristup koji se može koristiti za istraživanje objekata ostalih namena u Prištini u istom periodu.

Modernitet koji je promovisao novi društveni poredak o idealnom načinu život koji bi trebalo da manifestuju građani „nove nacije“, gde arhitektura ima značajan uticaj, bio je u direktnom sukobu sa tradicionalnim principima života većine stanovnika koji su živeli u tadašnjoj Prištini, bez razlike na etničku i versku pripadnost. To je bio jedan od

bitnih razloga za neprihvatanje modernizma. Jer, ako grad prihvatimo kao pozornicu gde se odvija svakodnevni život svakog njegovog stanovnika, onda su se njegovi stanovnici u početku njegove modernizacije, čak i oni koji su prihvatili moderne principe života kao „idealne“, ponašali slično kao porodica Apel u Žak Tatijevom (Jacques Tati) filmu *Moj stric (Mon Oncle)* iz 1958. godine.

Govoreći o arhitekturi u vremenu obuhvaćenom ovom disertacijom nikako ne pretendujemo da ovo istraživanje obuhvati celinu pojava, nego da skrene pažnju na jednu potpuno neproučenu a veoma bitnu arhitektonsku epohu Prištine. To nas obavezuje da ovoj temi pristupimo ozbiljno, naučno i bez bilo kakvih predrasuda, da sagledamo pojave onakve kakve su u odnosu na vreme, ideologiju, kulturu i pre svega na čovekov odnos prema ovoj arhitekturi. Nekima je ona strana, neki su duboko vezani za nju, a nekima je još nedovoljno jasna, ali nikoga ne ostavlja ravnodušnim. Ona je tu, među ljudima, i još uvek predstavlja srž i duh grada.

Ključne reči:

Priština, modernizam, arhitektura, javne zgrade

UDK broj:

725:316.334.56(497.115)"1945/1990"(043.3)

ARCHITECTURE OF PUBLIC BUILDINGS IN PRISHTINA BETWEEN 1945 AND 1990: SOCIAL AND SHAPING FACTORS

SUMMARY

The topic of the doctoral dissertation is the establishment of a correlation between social and shaping factors and the architecture of public buildings of Pristina within the period between 1945 to 1990. The scientific approach in the research is oriented towards defining different social and shaping factors that directly or indirectly influenced the design of public buildings of Pristina during this period. Trying to understand the architectural spirit of an epoch, we must previously understand the social spirit of the same. For the purpose of this objective, the research is oriented towards understanding social relations, their development and characteristics, in order to establish and scientifically confirm their influence in the architecture of public buildings of Prishtina in this determined period. This approach implies a critical analysis of social circumstances, in order to determine how and to what extent these circumstances have had an impact on the architecture of public buildings in post-war Pristina (WWII). Landmark buildings which shaped the city's image of Pristina during this period were valorized, systematized and compared to objects of the same purpose from the same period in other cities of former Yugoslavia and wider. Application of several scientific methods in relation to the needs of certain phases, according with certain specific goals, determined the influence of post-war socialist social organization and ideology on the architecture of public buildings in Pristina between 1945 and 1990. Cultural and architectural heritage has been subject of valorization and it is confirmed its influence to the architecture of socialist city. Particular social factors has been identified which directly influenced the formulation of public buildings and based on that, it has been done the classification of buildings which appearing as direct or indirect influence of the particular factor. A methodological approach has been formulated that can be used to explore objects of other purposes in Pristina in the same time period.

Modernity propagated by the new social order on the ideal way of life that should be manifested by the citizens of the "new nation", where architecture has a significant influence, was in direct conflict with the traditional principles of life of the majority of the inhabitants who lived in the then Prishtina, without distinction ethnic and religious affiliation. That was an important reason for refusing modernism. Because if we accept the city as a stage where the everyday life of every citizen develops, then at the beginning of his modernization, even his inhabitants who accepted the modern principles of life as "ideal" behaved quite similarly to the family Apel with Jacques Tati's film "My Uncle" (*Mon Oncle*) from 1958.

The architecture developed within the time period covered by this dissertation, which we do not at all pretend to complete this research as a whole, but turning attention to one of the total undiscovered essential architectural epoch of Pristina, obliges us to take this topic seriously, scientifically, and without any prejudices, as it is, in relation to time, ideology, culture and, above all, human experiences this architecture. To someone this architecture is stranger, someone are deeply affiliated with it, and to some others is still insufficiently clear, but no one leaves indifferent. It's here, among people and still today represents the core and spirit of the city.

Key words:

Pristina, modernism, architecture, public buildings

UDK number:

725:316.334.56(497.115)"1945/1990"(043.3)

ARHITEKTURA JAVNIH OBJEKATA PRIŠTINE U RAZDOBLJU OD 1945. DO 1990. GODINE: DRUŠTVENI I OBLIKOVNI FAKTORI

REZIME

SUMMARY

SADRŽAJ

UVOD – OBRAZLOŽENJE TEME I TEORIJSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Uvodne napomene o temi.....	1
Cilj i zadaci istraživanja.....	6
Polazne hipoteze istraživanja	7
Naučna opravdanost disertacije. Očekivani rezultati i praktična primena rezultata.....	8
Naučne metode istraživanja.....	9

I DEO – ARHITEKTURA I DRUŠTVENI KONTEKST XX VEKA

Glava 1

1. OPŠTI RAZVOJ ARHITEKTURE U POSLERATNOJ JUGOSLAVIJI.....	13
1.1. Jugoslovenski modernizam u kontekstu opšteg pokreta moderne.....	13

II DEO – DRUŠTVENI I OBLIKOVNI FAKTORI ARHITEKTURE JAVNIH OBJEKATA PRIŠTINE U RAZDOBLJU OD 1945. DO 1990. GODINE

Glava 2

2. PRIŠTINA U POSLERATNOM PERIODU.....	21
2.1. Naseljenost i administrativni status Prištine kroz vekove.....	22
2.2. Društveno-politički kontekst grada u razdoblju od 1945. do 1990. godine.....	23
2.3. Neki od značajnih urbanističkih planova od 1945. do 1990. godine.....	27

2.3.1. Generalni urbanistički plan grada Prištine, 1953. godina, Urbanistički Zavod NRS. Odgovorni projektant: arh. Dragutin Partonić.....	28
2.3.2. Program za urbanističko rešenje tri stambene zajednice i rejonskog centra novog dela grada, 1962. godina. Urbanistički Zavod opštine Priština. Odgovorni projektant: arh. Baškim Fehmiu.....	34
2.3.3. Idejno urbanističko rešenje novog centra Prištine, 1962. Autor: arh. Ljiljana Babić.....	36
2.3.4. Idejno urbanističko rešenje Univerzitetskog centra u Prištini, 1971. Odgovorni projektant: arh. Baškim Fehmiu.....	38
2.3.5. Generalni urbanistički plan Prištine do 2000. godine, Zavod za urbanizam i projektovanje, Priština. Odgovorni projektant: arh. Redžep Ljuci	41

Glava 3

3. NOVI DRUŠTVENI POREDAK I ARHITEKTURA.....	43
3.1. Ideološke osnove samoupravnog društva i njihov uticaj na oblikovanje javnih zgrada u Prištini.....	46
3.1.1. Rekonstrukcija zgrade Izvršnog veća Kosova, arh. Juraj Neidhardt, 1960.....	51
3.2. Programske osnove samoupravnog društva i njegov uticaj na arhitektonski sadržaj javnih zgrada.....	52
3.2.1. Oblasna bolnica, arh. Vladimir Leko, 1949.....	57
3.2.2. Zgrada Ginekologije u Prištinskom kliničkom centru, arh. Miodrag Pecić i arh. Trajko Dimitrijević, 1974.....	59
3.2.3. Zgrada Neurologije u Prištinskom kliničkom centru, arh. Miodrag Pecić i arh. Trajko Dimitrijević, 1979.....	61
3.2.4. Društveno sportski centar Boro i Ramiz, arh. Živorad Janković, arh. Halid Muhasilović, arh. Sretko Ešpek, 1976-1982.....	63

3.2.5. Zgrada „Kosovofilm“, arh. Sali Spahiu, 1981–1987.....	69
3.3. Ustavne promene iz 1963. i 1974. godine i njihov odraz u arhitekturi.....	71
3.3.1. Zgrada Radio Prištine, Oton Gaspari, 1965.....	72
3.3.2. Zgrada Albanološkog instituta, arh. Miodrag Pecić, 1974.....	75
3.3.3. Studentska menza, arh. Dragan Radulović, 1974.....	78

Glava 4

4. UTICAJ EKONOMSKOG FAKTORA.....	80
4.1. Privredni rast kosovskih privrednih društava.....	80
4.1.1. Hotel „Kosovski božur“, ing. B. Pozanjakov, arh. G. Nečajev, 1955.	81
4.1.2. Hotel „Grand“, arh. Baškim Fehmiu, arh. Dragan Kovačević, 1974- 1978.....	83
4.1.3. Zgrada robne kuće „Grmija“, arh. Ljiljana Raševski, 1970.....	87
4.1.4. Banka Kosova, arh. Milan Tomić, arh. Milan Pavlović, 1972.....	89
4.1.5. Zgrada „SDK“, arh. arh. Halid Muhasilović, 1976.....	92
4.1.6. Administrativna zgrada „Farmed“, arh. Trajko Dimitrijević, 1979.	94
4.1.7. Zgrada nove pošte „Dardanija“, arh. Halid Muhasilović, arh. Izet Mulaosmanović, 1977-1983.....	96
4.1.8. Administrativna kula „Elektrokosova“, arh. Dragan Kovačević, 1978-1984.....	98
4.1.9. Zgrada Ljubljanske banke, arh. Zoran Zakić, 1984.....	99
4.1.10. Trgovački centar „Sunčani breg“, arh. Salji Spahiu i arh. Hamdi Binaku, 1989.....	101

Glava 5

5. UTICAJ VERNAKULARNE ARHITEKTURE U OBLIKOVANJU JAVNIH ZGRADA U PRIŠTINI.....	103
5.1. Krićka interpretacija arhitektonskog nasleđa.....	103

5.1.1. Narodna i univerzitetska biblioteka Kosova, arh. Andrija Mutnjaković, 1971-82.....	111
---	-----

Glava 6

6. UTICAJ SVETSKIH ARHITEKTONSKIH POKRETA U OBLIKOVANJU JAVNIH ZGRADA U PRIŠTINI.....	118
---	-----

6.1. Brutalizam.....	118
----------------------	-----

6.1.1. Administrativna kula Dom štampe, arh. Georgi Konstantinovski, 1972-78.....	120
---	-----

6.1.2. Kompleks tehničkog fakulteta, arh. Edo Ravnikar, 1977.....	124
---	-----

6.1.3. Zgrada Službe društvenog knjigovodstva, arh. Dragan Kovačević, 1975-1977.....	127
--	-----

Glava 7

7. NEREALIZOVANA PRIŠTINA.....	129
--------------------------------	-----

7.1. Slučaj Fehmiu.....	130
-------------------------	-----

7.1.1. Gradska bolnica, 1957.....	131
-----------------------------------	-----

7.1.2. Dramsko pozorište Priština, 1958.....	133
--	-----

7.2. Slučaj Konstantinovski.....	136
----------------------------------	-----

7.2.1. Kosovski arhiv, 1972.....	137
----------------------------------	-----

7.2.2. Albanološki institut, 1974.....	139
--	-----

7.2.3. Sportska dvorana.....	141
------------------------------	-----

7.2.4. Autobuska stanica.....	143
-------------------------------	-----

7.2.5. Škola za decu sa posebnim potrebama, 1987.....	145
---	-----

7.3. Konkurs za idejno rešenje Omladinskog spomen dom Boro i Ramiz, 1970	147
---	-----

7.3.1. Prva nagrada, grupa autora: arh. Ljerka Lulić, arh. Jasna Noso, arh. Dinko Zlatarić.....	148
---	-----

7.3.2. Druga nagrada, arh. Marko Mušić, arh. Tomaš Jeglič.....	152
--	-----

7.3.3. Treća nagrada, arh. Ivan Franić, arh. Grujo Golijanin.....	153
7.4. Akademija nauka i umetnosti Kosova, arh. Andrija Mutnjaković, 1976...	154
7.5. Zgrada „RTV Priština“, Dr. F. Rihtar, arh. Sonja Tominšek Adaptacija: arh. Sali Spahiu, arh. Hamdi Binakaj, 1982.....	156

Glava 8

ZAKLJUČCI I PREPORUKE.....	158
IZVORI I LITERATURA.....	166
POPIS SLIKA.....	178
POPIS TABELA.....	185
BIOGRAFIJA AUTORA.....	186
Izjava o autorstvu.....	188
Izjava o istovetnosti štampane i elektronske verzije doktorskog rada.....	189
Izjava o korišćenju.....	190

UVOD – OBRAZLOŽENJE TEME I TEORIJSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Uvodne napomene o temi

Društvene prilike, pa i arhitektura određenog prostora ne mogu se odvijati izolovano bez uzajamnih odnosa sa čitavim regionalnim i globalnim kontekstom. Analitički pristup i poređenje sa arhitektonskim zbivanjima u drugim gradovima tadašnje Jugoslavije, kao i svetskim arhitektonskim tokovima razmatranih u kontekstu kosovskog društva odslikanog u arhitekturi javnih objekata Prištine u razdoblju od 1945. do 1990. godine, je osnovno istraživačko opredeljenje ove disertacije.

O direktnom i indirektnom uticaju društvenih prilika u arhitekturi govorili su ozbiljni teoretičari XX veka. Prema italijanskom teoretičaru, arhitekti i profesoru Brunu Zeviju (Bruno Zevi),¹ jedan od četiri faktora koji su najviše uticali na formiranje arhitekture XX veka su fundamentalne društvene promene. Osnivač Internacionalnog stila, Ludvig Mis Van Der Roh (Ludwig Mies Van Der Rohe) smatra da „arhitektura treba da manifestuje duh vremena“. Iz toga proizilazi da ako želimo da razumemo arhitektonski duh jedne epohe, treba prethodno da razumemo društveni duh te epohe. U cilju ovoga, istraživanje je orijentisano ka spoznavanju društvenih odnosa, njihovog razvoja i karakteristika kako bi se ustanovio i naučno potvrdio njihov uticaj na arhitekturu javnih objekata Prištine u preciziranom periodu. Tako Kamilo Zite² (Camillo Sitte) u svom delu *Umetničko oblikovanje gradova*, objavljenom u Beču 1889. godine, navodi: „Mi tapkamo u mestu sa lenjirom i šestarom iza leđa i mislimo da se pitanje osećanja (za grad) može rešiti geometrijom“.³ Bez obzira na to što je navedena knjiga bila fokusirana više na fizičko oblikovanje gradova, ova rečenica skreće pažnju na to da proces oblikovanja gradova sadrži u sebi nekoliko komponenata koje nisu fizičke i

¹ Bruno Zevi – italijanski arhitekata, pisac i teoretičar. Bio je student Valtera Gropiusa (Walter Gropius) na Harvardskom univerzitetu, Graduate School of Design. Umro 2000. godine u Rimu.

² Kamilo Zite (1843–1903), bečki slikar, arhitekta, urbanista i planer. Godine 1889. objavljuje knjigu *Umetničko oblikovanje gradova*, koja je do 1922. godine imala pet izdanja. Na srpskom jeziku ju je objavila „Građevinska knjiga“, Beograd, u ciklusu edicija „Velike knjige arhitekture“, i koja je do 2006. godine doživela tri izdanja. Na osnovu principa i definicija datih u ovoj knjizi, Kamilo Zite se smatra osnivačem modernog urbanizma.

³ Kamilo Zite, *Umetničko oblikovanje gradova*, Beograd, Građevinska knjiga, 2006, s.11.

merljive, već su pre svega duhovne, kulturološke i sociološke, bez kojih je jedan urbani prostor beznačajan.

Sociolozi koji su se bavili urbanom sociologijom kao naukom koja za cilj ima proučavanje raznolikih oblika manifestacija urbanog života, opisujući ih, klasifikujući i tumačeći ih na prikladan način, slažu se da je sociološka dimenzija gradova bila predmet interesovanja i pre pojave sociologije kao zasebne nauke. Urbana sociologija vidi grad kao prostor gde se odvijaju određene društvene pojave koje svojim delovanjem utiču na transformaciju tog prostora.⁴

Vremenski okvir istraživanja je definisan na osnovu važnih opšte-društvenih dešavanja u Prištini, koja su direktno uticala na celokupan urbani razvoj grada, pa i na arhitekturu javnih objekata koji su konkretan predmet istraživanja. Donji vremenski okvir predstavlja završetak Drugog svetskog rata iz kojeg je Priština, kao grad ali i kao društvo, izašla sa dominantnim orijentalnim nasleđem i sa ogromnim ekonomskim zaostatkom. Gornji okvir, godina 1990, predstavlja početak raspada Jugoslavije i pomeranje svih društvenih principa koji su se manifestovali kao rezultat istog. Unutar ova dva vremenska okvira, u Prištini su se dogodile važne društvene promene koje su značajno uticale na sve oblasti života, pa i na arhitekturu. Može se reći da su se najznačajnije promene desile između 1963. i 1974. godine, kada su izvršene ustavne promene u tadašnjoj Jugoslaviji, koje su značajno poboljšale položaj Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosova unutar jugoslovenske federacije. Kao rezultat ustavnih promena iz 1963. godine, 1970. godine je osnovan Univerzitet u Prištini, dok su ustavne promene iz 1974. godine inicirale ogroman privredni razvoj Kosova i omogućile da Autonomna Pokrajina Kosovo samostalno upravlja svojim prirodnim resursima.

S obzirom na to da socijalne promene jednog društva nisu izolovane pojave određenog vremena bez ikakvog uticaja prethodnih epoha nego, naprotiv, predstavljaju neprekidni razvoj društva pod uticajem različitih faktora i u različitim vremenskim

⁴ Ognjen Čaldarović, *Urban sociologija*, Zagreb, Globus, 1985, s. 5.

epohama, moramo, u cilju što boljeg upoznavanja prištinskog društva u razdoblju od 1945. do 1990. godine sagledati širi prethodni društveni položaj ovoga društva.

Formiranjem Kosovskog vilajeta, 1877. godine, Priština je postala sedište vilajeta. To je bilo sve do 1893. godine kada je to mesto zauzelo Skoplje – sve do 1912. godine.

Posle 1912. godine Priština je postala centar pokrajine Kosova sve do administrativne podele tadašnje Kraljevine Jugoslavije na banovine, kada je Priština bila samo centar okruga unutar Vardarske banovine.

Tokom Drugog svetskog rata grad je bio pod Musolinijem⁵ sve do kapitulacije fašističke Italije kada je vlast nad gradom preuzela nacistička Nemačka.

Odmah posle Drugog svetskog rata Priština je 1946. godine postala administrativni centar Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti u sastavu Narodne Republike Srbije, tadašnje Federativne Narodne Republike Jugoslavije.⁶

Urbanistički razvoj Prištine pre Drugog svetskog rata bio je spontan, organizovan po naseljima (mahalama) koja su se sastojala od niskih individualno-stambenih objekata, uglavnom prizemnih i jednospratnih, međusobno povezanih uskim ulicama i bez planirane urbane strukture. Jedini zajednički javni prostori su bili oni koji su se formirali kao mali trgovi na mestima gde su bili izgrađeni verski objekti: džamije uz koje je obično bio šedrvan (fontana), crkve, kao i pokrivene tradicionalne turske pijace koje su obično bile u centralnim delovima naselja.

Ovo je bila „odlična“ situacija da novi društveni poredak posle Drugog svetskog rata, radikalnim intervencijama u postojećem gradu, s jedne strane, omogući bolju gradsku infrastrukturu, i da bez ikakvog otpora manifestuje nove društvene i ideološke ciljeve, s druge strane. U ovim okolnostima je 1953. godine izrađen prvi posleratni Generalni urbanistički plan, na čelu sa arhitektom Dragutinom Partonićem, profesorom na

⁵ Benito Musolini – vođa fašističke Italije do 1943. godine. Tokom Drugog svetskog rata, posle okupacije Jugoslavije i Grčke, maja 1941. godine, Musolini je pod albanskom državom unutar fašističke Italije spajao većinu teritorija sa većinskim albanskim stanovništvom, uključujući i veći deo teritorije Kosova.

⁶ Videti Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, član 2. Usvojen 31. januara 1946. godine u Beogradu.

Arhitektonskom fakultetu u Beogradu. U ovo vreme Priština je imala, po zvaničnom popisu iz iste godine, 24.081 stanovnika sa ukupnom urbanom površinom od 223 hektara, dok je dokument planirao grad, uzevši u obzir rast stanovništva, od 50.000 stanovnika.

Partonić je plan grada, koji je bio do tada bez urbane strukture i sa opštim karakteristikama orijentalnog grada, po prvi put podelio na funkcionalne celine sa konkretnim urbanim sadržajima. Predviđena i prateća infrastruktura u skladu sa očekivanim urbanim razvojem. Otvorio je put za realizaciju mnogih javnih zgrada koje je zahtevao novi društveni poredak. Kao glavni nedostatak ovog plana može se smatrati nedovoljna pažnja posvećena vernakularnoj arhitekturi iz perioda otomanske vladavine iako se strogi istorijski deo grada, kompleks sa Taš džamijom, Jašar Pašinom i Velikom džamijom, sahat kulom i Velikim hamamom, sačuvao.

Bez obzira na navedene nedostatke Plana, Partonićev plan je, u okviru modernog razvoja grada, predstavljao prvi urbanistički dokument koji ucrtava glavne linije urbanog razvoja Prištine čime su, između ostalog, predviđeni prvi javni prostori i trgovi, javne i administrativne zgrade čiju je upotrebu determinisao novi društveni poredak.

Ustavnim izmenama iz 1963. godine Priština je postala glavni grad Autonomne Pokrajine Kosovo i Metohija.⁷ Ustavom iz 1974. godine Kosovo kao autonomna pokrajina zauzima mnogo bolju poziciju unutar federacije što direktno utiče i na razvoj njene prestonice.⁸

Kao rezultat navedenih društvenih prilika u Prištini su se pojavili važni javni objekti koji se mogu svrstati u sledeće grupacije:

Administrativne zgrade:

⁷ Videti Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, član 111, usvojen od Savezne Narodne Skupštine 7 aprila 1963. godine u Beogradu.

⁸ Videti Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, član 1, član 2, član 4, član 291, član 295, član 311, član 313, član 324, član 354, član 355, član 356, član 398. Usvojen februara 1974. godine u Beogradu. Ovim ustavnim promenama se po prvi put dve autonomne pokrajine – Vojvodina i Kosovo, priznaju kao konstitutivne jedinice federacije.

- Zgrada Skupštine Kosova, arh. Bogdan Nestorović (1948), rekonstruisana, arh. Juraj Neidhardt (1960).
- Administrativna kula Dom štampe, arh. Georgi Konstantinovski (1972–78).
- Zgrada Službe društvenog knjigovodstva, arh. Dragan Kovačević (1975–77).
- Administrativna kula „Elektrokosovo“, arh. Dragan Kovačević (1978).
- Administrativna zgrada „Farmed“, arh. Trajko Dimitrijević (1979).
- Zgrada Nove pošte, arh. Halid Muhasilović, arh. Izet Mulaosmanović (1983).

Univerzitetske zgrade:

- Zgrada Albanološkog instituta, arh. Miodrag Pecić (1974).
- Zgrada Tehničkog fakulteta, arh. Edvard Ravnikar (1976).
- Narodna i univerzitetska biblioteka Kosova, arh. Andrija Mutnjaković, (1971–82).

Privredne zgrade:

- Hotel „Božur“, ing. B. Pozanjakov, arh. G. Nečajev (1955).
- Zgrada robne kuće „Grmija“, arh. Ljiljana Raševski, idejno rešenje (1970–72).
- Banka „Kosovo“, arh. Milan Tomić, arh. Milan Pavlović i arh. Svetla Putić, (1972).
- Hotel „Grand“, arh. Baškim Fehmiu, arh. Dragan Kovačević (1974–78).
- Ljubljanska banka, arh. Zoran Zakić (1984).

Zdravstvene zgrade:

- Oblasna bolnica, arh. Vladimir Leko, (1949).
- Zgrada Ginekologije u Prištinskom kliničkom centru, arh. Miodrag Pecić i arh. Trajko Dimitrijević (1974).
- Zgrada Neurologije u Prištinskom kliničkom centru, arh. Miodrag Pecić i arh. Trajko Dimitrijević (1979).

Objekti kulture:

- Zgrada Radio Prištine, Oton Gaspari (1965).
- Društveno-sportski centar Boro i Ramiz, arh. Živorad Janković, arh. Halid Muhasilović, arh. Sretko Ešpek (1976).
- Zgrada „Kosovofilm“, arh. Salji Spahiu (1981).

Cilj i zadaci istraživanja

Glavni cilj istraživanja je uspostavljanje korelacije između društvenih i oblikovnih faktora i arhitekture javnih objekata Prištine u razdoblju od 1945. do 1990. godine. Naučni pristup u istraživanju usmeren je ka definisanju različitih društvenih i oblikovnih faktora koji su direktno ili indirektno uticali na oblikovanje javnih objekata u Prištini tokom ovog perioda. Ovaj pristup podrazumeva kritičku analizu društvenih prilika kako bi se ustanovilo koliko i u kojoj meri su ove prilike imale uticaja na arhitekturu javnih zgrada u posleratnoj Prištini. Reperni objekti koji su oblikovali gradsku sliku Prištine tokom ovog perioda biće predmet valorizacije, sistematizacije i komparacije sa objektima iste namene iz istog perioda u drugim gradovima nekadašnje Jugoslavije i šire.

Iz prethodno definisanih ciljeva istraživanja proizlaze sledeći zadaci:

- Utvrđivanje uticaja posleratnog socijalističkog društvenog uređenja i ideologije na oblikovanje javnih objekata Prištine u razdoblju od 1945. do 1990. godine.
- Identifikovanje konkretnih društvenih faktora koji su direktno uticali na oblikovanje javnih zgrada u gradu.
- Evaluacija kulturnog i arhitektonskog nasleđa i utvrđivanje njenog uticaja na predstojeće arhitektonske pojave u socijalističkom gradu.
- Grupisanje konkretnih javnih objekata koji nastaju kao direktan ili indirektan uticaj određenih faktora.
- Identifikacija i utvrđivanje oblikovnih faktora koji su uticali u određivanju javnih zgrada u posleratnoj Prištini.
- Određivanje metodologije i kriterijuma koji se mogu koristiti za istraživanje objekata ostalih namena u Prištini u istom vremenskom periodu.

- Utvrđivanje korelacije između arhitektonskih karakteristika javnih zgrada istog perioda sa drugim gradovima nekadašnje Jugoslavije.

Polazne hipoteze istraživanja

Naučni pristup u istraživanju javnih objekata u Prištini u razdoblju od 1945. do 1990. godine zasnovan je na sledećim hipotezama:

Hipoteza 1:

Posleratni društveni poredak je nametao potrebu da u tadašnjem gradu, koji je bio karakterističan po haotičnom urbanom razvoju i ekonomskoj nerazvijenosti, urgentno interveniše u cilju planskog urbanog razvoja grada. U takvoj situaciji, novi *samoupravni društveni poredak* je video mogućnost da kroz radikalne intervencije manifestuje i svoje osnovne ideološke principe. U gradu u kojem je dominiralo orijentalno nasleđe, prve intervencije nisu imale kao cilj usaglašavanje sa postojećim materijalnim i duhovnim vrednostima nego su se, naprotiv, manifestovale u vidu radikalnih promena sa tendencijom stvaranja novog modernog identiteta.

Hipoteza 2:

Administracija posleratnog *samoupravnog društva* se razlikovala od predratnog i u pogledu osnovne strukture organizacije. Ova razlika je nametnula potpuno novi funkcionalni program zgradama nove namene, što je rezultiralo pojavom novih tipologija javnih zgrada, potpuno nepoznatih dotadašnjoj Prištini.

Hipoteza 3:

Sredina sa izuzetno vizantijskim i orijentalnim duhovnim, kulturnim i arhitektonskim nasleđem je kod nekih autora uticala da ovaj resurs, kritički ga interpretirajući, iskoriste za oblikovanje svojih zgrada, dajući originalnu lokalnu autentičnost, iako ovo nije bilo u skladu sa osnovnim principima modernizma koji je pokušao hirurškim rezom da se odvoji od arhitektonskog nasleđa. Kao rezultat ovog pristupa u gradu su se pojavile prve zgrade kritičkog regionalizma poput Nacionalne i univerzitetske biblioteke, autora Andrije Mutnjakovića.

Hipoteza 4:

Ustavne promene iz 1963. i 1974. godine su Prištini, kao glavnom gradu SAP Kosovo, dale mnogo bolju političku i administrativnu poziciju i direktno uticale na značajan privredni rast. Ova okolnost je uticala da veliki broj privrednih društava, ne samo sa Kosova već i iz drugih delova tadašnje Jugoslavije, vide interes da budu prisutna u gradu. Početkom 70-tih i do sredine 80-tih godina izgrađeno je nekoliko značajnih administrativnih zgrada privrednih društava sa potpuno novim, funkcionalnim, oblikovnim, a pre svega tehnološkim karakteristikama.

Naučna opravdanost disertacije. Očekivani rezultati i praktična primena rezultata

Očekivani rezultati istraživanja su utvrđivanje uticaja društvenih i oblikovnih faktora na arhitekturu javnih objekata Prištine u razdoblju od 1945. do 1990. godine. Putem jasne naučne metodologije utvrđuje se koji faktor, na koji način i u kojoj meri utiče na pojavu konkretnih arhitektonskih javnih objekata u gradu. Zaključci za svaki zaseban faktor biće zasnovani na rezultatima studija slučaja određenih arhitektonskih objekata.

Opravdanost studije sastoji se u otvaranju novog naučnog diskursa u proučavanju celokupne arhitekture Prištine u ovom periodu koji je do sada nedovoljno proučavan. Od strane lokalnog stanovništva, ali često i od strane stručne javnosti, ova arhitektura je kategorisana kao nametnuta, kao ona koja dolazi sa strane, kao zaostavština komunizma i kao takva je bila neprihvatljiva. Rezultat ovakvog pristupa je bio da su objekti ovog perioda bili potpuno nezaštićeni. Poslednje dve decenije neki od najvažnijih objekata ove ere su, uključujući i dela vrhunskih jugoslovenskih arhitekata, poput Juraja Nejdhardta, Georgija Kontantinovskog, Eda Ravnikara, Živorada Jankovića, itd., neadekvatnim intervencijama, delimično ili u potpunosti, preoblikovani.

Ovo istraživanje može, naučnim utvrđivanjem nespornih arhitektonskih vrednosti ovog perioda, da utiče na promenu stava opšte i stručne javnosti prema arhitekturi ove ere. Boljim razumevanjem tih vrednosti direktno će se uticati na bolje prihvatanje i zaštitu istih.

Rezultate ovog istraživanja mogu koristiti kompetentni javni organi stavljajući određeni broj značajnih objekata ovog perioda na listu institucionalne zaštite kao opšte javno dobro.

Naučne metode istraživanja

U ovom istraživanju je primenjeno nekoliko naučnih metoda u odnosu na potrebe određenih faza i u skladu sa određenim posebnim ciljevima. Primena ovih metoda je omogućila konstantnu proveru naučne zasnovanosti deduktivno razvijenih hipoteza. Primarni i sekundarni izvori literature su analizirani, selektovani i kategorizovani kako bi bili korišćeni kao osnovni izvor informisanja u vezi sa određenom oblašću istraživanja i uzeti su kao osnovno polazište u daljem toku istraživanja. Poseban materijal korišćen u fazi identifikovanja najistaknutijih arhitektonskih dela perioda koje obuhvata ovo istraživanje, predstavlja arhivska građa koja do sada nije objavljena u potpunosti. Ovaj materijal, pretežno projektna dokumentacija, omogućio nam je da ustanovimo realne arhitektonske vrednosti objekata u njihovoj izvornoj fazi, jer je određeni broj ovih objekata danas preoblikovan raznim intervencijama. Ali, kako navodi istoričar E. H. Kerr (Edward Hallett Carr), bez obzira na to što prošlost ostavlja svoje tragove do današnjih dana kroz arhivski materijal, kroz određene institucije ili određene građevine, to je najosnovnija građa koju jedan istoričar koristi kako bi rekonstruisao događaje, mada „istorijske činjenice nikad ne mogu da dođu do nas u svom čistom, prvobitnom stanju, jer se one uvek izražavaju kroz um posmatrača“.⁹ Ovaj pristup omogućava da istraživanje nema kao cilj samo rekonstrukciju prošlih dešavanja i donošenje do današnjeg vremena u statičnom obliku, već kroz prelamanje, analiziranje i upoređivanje kritičkim pristupom, uspostavljanjem logičnih veza između društvenih prilika i arhitekture javnih objekata tog perioda.

U fazi prikupljanja građe direktno su kontaktirani neki od značajnih autora, koji su intervjuisani i od kojih je dobijen originalni, neobjavljeni materijal.

⁹ Edward Hallett Carr, *What is History?*, Harmondsworth, Penguin, 1961, s. 22.

U prvom delu su teorijski analizirani osnovni pojmovi istraživanja. Korišćena je komparativna analiza različitih tumačenja pojmova: modernizam, racionalizam, regionalizam i brutalizam.

Istraživanje počinje formulisanjem problema istraživanja, zatim definisanjem predmeta rada, postavljanjem radnih hipoteza i određivanjem ciljeva i zadataka istraživanja.

Primenom empirijske i istorijske metode, sagledavan je urbanističko-arhitektonski razvoj grada Prištine u korelaciji sa drugim gradovima tadašnje Jugoslavije i svetskim arhitektonskim tokovima XX veka. Korelacija urbanističko-arhitektonskog razvoja i uticaj društvenog i ekonomskog razvoja izvršena je primenjivanjem metode analize.

Direktna veza između uticajnih faktora i određenih arhitektonskih objekata konkretizuje se primenjivanjem metode studije slučaja.

Edukativna pozadina autora različitih arhitektonskih škola i njihov arhitektonski opus, realizovan u drugim republikama tadašnje Jugoslavije, sagledavana je komparativnom metodom.

Privredni rast i uticaj istog na arhitekturu u drugoj polovini XX veka u Prištini obrađen je statističkom metodom.

Proces procenjivanja arhitektonskih vrednosti pojedinih objekata izvršen je metodom valorizacije.

Putem metode klasifikacije arhitektonski objekti su, u zavisnosti od arhitektonskih karakteristika koje oni predstavljaju kao i u zavisnosti od uticajnih društvenih i oblikovnih faktora, klasifikovani u određene tipološke grupacije.

U procesu zaključivanja korišćena je metoda sinteze i generalizacije kako bi se utvrdio način i do koje mere su gorenavedeni faktori uticali na arhitekturu javnih zgrada Prištine u drugoj polovini XX veka.

IDEO – ARHITEKTURA I DRUŠTVENI KONTEKST XX VEKA

Glava 1

U samom uvodu svoje knjige *Reading Architectural History*, profesorica i kritičarka arhitekture Dana Arnold, pre nego što je postavila pitanje „kako treba pročitati istoriju arhitekture?“, ističe da arhitektura prošlosti i sadašnjosti ostaje osnovni amblem prepoznavanja društvenog sistema i ostalih kulturnih vrednosti. Kao rezultat toga ona je bila predmet istraživanja mnogih disciplina.¹⁰ Ili, kako insistira Luis Mumford (Lewis Mumford) u njegovoj kultnoj knjizi *Grad u istoriji* da je zapravo „grad najbolji organ pamćenja što ga je čovek stvorio“.¹¹ Znači, jasno je da kako bismo razumeli neku arhitektonsku pojavu, moramo razumeti sve društvene i kulturne okolnosti vremena i mesta na kojima se ona pojavljuje. Ovo nas obavezuje da sva istraživanja vezana za određenu arhitekturu moraju biti multidisciplinarna.

Bez obzira na to što je grad u svom istorijskom razvoju bio neprekidno pod uticajem socio-ekonomskog faktora, i bio uvek najbolji pokazatelj opšteg razvoja jednog društva, njegova društvena dimenzija počela se izučavati u okvirima zasebne discipline tek krajem XIX, a naročito početkom XX veka. U ovom periodu u Čikagu je osnovana škola koja je predstavljala prekid dotadašnjeg spekulativnog, kabinetnog pristupa društvenoj stvarnosti, fokusirajući se ka sociologiji kao egzaktnoj nauci koja je kroz empirijska istraživanja, uz primenu specifične metodologije, dala izuzetan doprinos razvoju urbane sociologije.¹² Najistaknutiji predstavnici Čikaške škole su bili: Robert Park, Ernest Berges (Ernest Burgess) i Luis Virt (Luis Wirth) koji su razvili sociološki koncept nazvan „ekološki pristup“ i „urbanizam kao način života“.

Ekologija je pozajmljen termin od prirodnih nauka koji znači prilagođavanje životinja i biljaka životnoj sredini. Prema Parku „od samog jutra, grad izgleda kao jedan veliki mehanizam selektovanja koji na nepogrešiv način odabira iz celokupne populacije one

¹⁰ Dana Arnold, (ed) *Reading Architectural History*, London/New York, Reutledge, 2002, s. 1.

¹¹ Luis Mumford, *Grad u Istoriji*, Beograd, Book & Marso, 2006, s. 569.

¹² Mina Petrović i Sreten Vujović, *Urbana sociologija*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005, s. 13.

pojedince koji su najpogodniji za život u jednoj ili određenoj posebnoj zoni“.¹³ U gradovima se događanja raspoređuju po „prirodnim zonama“ kroz procese konkurencije, iseljavanja i nasleđivanja, analogno procesima koji se dešavaju i u biološkoj ekologiji.

Virtova teza o urbanizmu kao načinu života manje je povezana sa unutrašnjom promenom grada nego sa onim što predstavlja urbanizam kao način socijalne egzistencije. Virt smatra da se „stepen na kojim se savremeni svet može smatrati 'urbanim' ne može tačno izmeriti stepenom populacije koja živi u gradu. Uticaj koji gradovi imaju na društveni život građana je veći od onoga što pokazuje procenat populacije, jer grad više nije samo prebivalište i radno mesto modernog čoveka, već i početni i kontrolni centar ekonomskog, političkog i kulturnog života, koji je privukao u svoju orbitu i udaljene zajednice tako što je strukturirao zone, populacije i različite aktivnosti u jedan kosmos“.¹⁴

Marksistička teorija o gradu razvijena je u delima Marksa i Engelsa, mada ne kao sistematizovano istraživanje o gradu, nego je razmatrana u nekoliko radova vezanih za podelu rada, otuđenje, analizu kapitala, klasnu borbu, itd. Engelsova analiza je bila više fokusirana na stambeno pitanje radničke klase i nije dala veći doprinos fenomenu modernog grada i masovne urbanizacije. Po ovoj teoriji „urbanizacija je demonstracija iracionalnosti kapitalizma, a grad je samo pozornica za socijalnu dramu koja se odvijala na ulici“.¹⁵

Anri Lefevr¹⁶ (Henri Lefebvre) kao jedan od najistaknutijih autora neomarksističke orijentacije, za razliku od ekološkog pristupa primenjuje dijalektički pristup koji

¹³ Robert Park, *Human Communities: The City and Human Ecology*, New York, Free Press, 1952, pp.79.

¹⁴ Louis Wirth, „Urbanism as a way of life“, *American Journal of Sociology* (Chicago), vol. 44, No.1 (1938), pp.1-24.

¹⁵ Rosemary Mello, *Urban Sociology in an Urbanized Society*, London, Heineman Educational, 1977, pp. XIII.

¹⁶ Anri Lefevr, francuski sociolog. Bio je član francuske Komunističke partije sve do 1958. godine kada je izbačen. Pod vođstvom profesora Žorža Gurviča (Georges Gurvitch), doktorirao je 1954. godine u Sorboni sa radom zasnovanom na istraživanjima vezanim za dolinu Kampan pod nazivom *Dolina Kampan: Studija ruralne sociologije*. Već 1960. godine osnovao je grupu za sociološka istraživanja svakodnevnog života, a 1961. godine postaje profesor etike i sociologije u Strazburu, a kasnije i profesor na fakultetu u Nantu. Zajedno sa Anatolom Kopom (Anatole Kopp) 1970. godine je osnovao časopis „Espaces et sociétés“.

omogućava praćenje promena glavnih karakteristika grada u skladu sa promenama odgovarajućeg društveno-istorijskog konteksta, kao i uvid u dinamiku procesa urbanizacije. Po njemu, urbanizacija teče linearno, od nulte tačke ka stadijumu potpune urbanizacije, ali se sam proces odlikuje faznim prelazima koji čine različiti modeli proizvodnje prostora. Lefevr smatra da gradski prostor nastaje kao izraz odnosa u društvenoj proizvodnji i predstavlja materijalni i simbolički odraz datog društva¹⁷ ili još konkretnije – grad je projekcija globalnog društva u prostoru.¹⁸

1. OPŠTI RAZVOJ ARHITEKTURE U POSLERATNOJ JUGOSLAVIJI

1.1. Jugoslovenski modernizam u kontekstu opšteg pokreta moderne

„Mi ne počinjemo rad iznova – mi nastavljamo sa radom“¹⁹

Mate Bajlon

Kraj XIX i početak XX veka je po mnogo čemu predstavljao vreme bitnih dešavanja koja su direktno uticala na društveno-kulturni život na svetskom nivou a samim tim i u južnom delu Balkana. Viševjekovna navika na život pod Otomanskom carevinom je ostavila vidljive tragove bez obzira na njegovo postepeno nestajanje i bitne promene nakon Berlinskog kongresa 1878. godine. S tim u vezi i celokupne političke i društvene okolnosti itekako su se ispoljavale i u arhitekturi tog perioda.

U ovim okolnostima „ideja o ujedinjenju jugoslovenskih naroda i stvaranju zajedničke države plod je modernog doba i javlja se s razvitkom novih društveno-ekonomskih odnosa i raspadanjem feudalizma, slabljenjem osmanlijskog i habsburškog carstva, snaženjem građanstva u jugoslovenskim zemljama i njegovim težnjama ka političkom i ekonomskom osamostaljivanju.“²⁰

Učestvovao je na Međunarodnom konkursu za unapređenje urbane strukture Novog Beograda 1986. godine, zajedno sa arhitektima Serž Renodijem (Serge Renaudie) i Pjer Gilboom (Pierre Guilbaud).

¹⁷ Miloje Grbin, „Lefevrova misao u savremenoj urbanoj sociologiji“, *Sociologija* (Beograd), Vol. LV, N°3 (2013), pp.475-491.

¹⁸ Mina Petrović i Sreten Vujović, *Urbana Sociologija*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005, s.16.

¹⁹ Mate Bajlon, „Mi ne počinjemo rad iznova – mi nastavljamo sa radom“, *Tehnika1*, (Beograd), br.1 (1946), s. 5.

²⁰ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, Nolit, 1980, s. 15.

Sve do kraja XIX veka većina arhitekata koji su delovali na teritoriji bivše Jugoslavije su bili stranci, uglavnom ruski emigranti i češki arhitekti, kao i mali broj lokalnih arhitekata koji su se obično školovali na Zapadu. Sredinom XIX veka na beogradskoj arhitektonskoj sceni se pojavio veliki broj čeških i ruskih arhitekata u okviru sveslovenske platforme i idealima i ambicijama kralja Aleksandra Karađorđevića. Među njima su bili i vrhunski akademski arhitekti, kao Beumgarten poznat po svojoj zgradi Generalštaba i zgradi Ruskog doma, kao i Krasnov sa dogradnjom Ministarstva šume i rude i zgrade Ministarstva poljoprivrede.²¹ Ovi arhitekti su ubrzo postali *državni arhitekti*. Oni koji su se razvijali potpuno izvan ruske škole posle 1919. godine bili su beogradski arhitekti nove generacije Svetozar Jovanović, Milutin Borisavljaević i Dimitrije M. Leko, koji su započeli svoju karijeru neposredno pred Prvi svetski rat.²²

Od domaćih arhitekata, prvi arhitekti u Beogradu su bili oni koji su se školovali u Beču, ali u početku, nažalost, nisu naišli na pogodan ambijent za realizaciju svojih projekata zasnovanih na principima zapadnih škola u kojima su se obrazovali. U grupu ovih arhitekata „koji su se u staroj domovini osećali kao stranci i koji su se po obavljenom poslu mahom vraćali natrag, u Austro-Ugarsku“²³ spada i Kontantin Jovanović.

Jasno je da je orijentalna kultura, pa i arhitektura, ostavila više traga u južnom delu tadašnje Jugoslavije. To se lako primećuje u većem delu Makedonije, a i u samoj njenoj prestonici, s obzirom na to da je Skoplje bio značajan grad Otomanske carevine. Tako je do 1913. godine, kada je Vardarska Makedonija priključena Srbiji, Skoplje imalo potpuni oblik sa svim karakteristikama orijentalnog grada.

U sličnim okolnostima je bilo i Sarajevo koje se aneksijom Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske 1878. godine, suočavalo sa do tada nepoznatim načinom izgradnje koju je doneo novi društveni poredak. Kako naglašava sarajevski arhitekta Ivan Štraus, brojne zgrade su izgrađene „u maniru takozvanom maurskom stilu, čiji je najizrazitiji izdanak gizdava zgrada Gradske vječnice u Sarajevu,... a i brojni pojedinačni

²¹ Zoran Manević, „*Novija srpska arhitektura*“, u: Zoran Manević (ed.) u: Miodrag Protić (uvod) *Srpska arhitektura 1900-1970*, Beograd, Muzej savremene umetnosti, 1972, s. 17.

²² *Ibid.*, s. 18.

²³ Zoran Manević, „*Srpska Arhitektura XX veka*“, u: Zoran Manević, (ed.) *Umjetnost na tlu Jugoslavije. Arhitektura XX veka*, Beograd, Prosveta, 1986, s. 19.

objekti, čitave ulice i blokovi, dali su novi urbanistički i oblikovni pečat naglog razvoja Sarajeva".²⁴

Velike promene su se osećale i u Hrvatskoj gde su gradovi, poput Rijeke, Splita, Osjeka i Zagreba, doživeli značajan razvoj. Zagreb 1878. godine dobija „prvi savremeno koncipiran urbanistički plan koji je izrađivao gradski inženjer Milan Lenuci s pravilnim rasterom Donjeg grada i širokom podkovom reprezentativnih parkova na obodu".²⁵ Iste godine je u Zagrebu osnovano „Društvo Arhitekata Zagreba" koje je objavilo i časopis „Vijesti društva inženjera i arhitekata", koji predstavlja prvu tendenciju da se kroz pisanu reč manifestuju arhitektonski stavovi. Kasnije, 1901. godine, u časopisu mladih „Život", Viktor Kovačić objavljuje tekst pod naslovom „Moderna arhitektura", gde se jasno suprotstavlja dotadašnjim manirima izgradnje pod uticajem istorijskih stilova.²⁶ Ipak, može se reći da se tragovi moderne arhitekture u Hrvatskoj javljaju relativno rano, već početkom dvadesetih godina XX veka. Imena prvih hrvatskih modernih arhitekata su direktno povezana sa imenima samih osnivača modernog pokreta u Evropi. Tako je Zlatko Naumann bio đak Adolfa Losa, dok su Ernest Vajsman (Ernest Weissmann), Juraj Neidhardt i Drago Ibler, bili đaci Le Korbizjea (Le Corbusier). Ovi mladi arhitekti su već u prvim njihovim izvedenim objektima jasno pokazali da su prihvatili načela pokreta moderne i kako konstatuje Tomislav Premerl, u njegovom tekstu „Tragovi moderne u poslijeratnoj arhitekturi Hrvatske", zahvaljujući njima Zagreb za vrlo kratko vreme postaje jedan od ravnopravnih prostora moderne arhitekture u Evropi.²⁷

Autor teksta „Arhitektura XX veka u Sloveniji", Nace Šumi, objavljen 1986. godine, naglašava da je isto tako i moderna slovenačka arhitektura vezana za opšti razvoj koji je u XIX veku zahvatio čitavu Evropu. Po njemu, i sami počeci moderne u Sloveniji su bili dosta vezani za Beč. Ne samo što se većina arhitekata tamo školovala s obzirom na

²⁴ Ivan Štraus, „Savremena arhitektura Bosne i Hercegovine, 1918-1984. godine", u: Zoran Manević (ed.) *Umjetnost na tlu Jugoslavije. Arhitektura XX veka*. Beograd: Prosveta, 1986, s. 57.

²⁵ Žarko Domljan, „Arhitektura XX stoljeća u Hrvatskoj", u: Zoran Manević (ed.), *Umjetnost na tlu Jugoslavije. Arhitektura XX veka*, Beograd, Prosveta, 1986, s. 32.

²⁶ *Ibid.*, s. 35.

²⁷ Tomislav Premerl, „Tragovi moderne u posleratnoj arhitekturi Hrvatske", *Arhitektura (Zagreb)*, br.196-199/86 (1986), s.14-21.

to da sve do 1919. godine Ljubljana nije imala školu za arhitektonsko obrazovanje, nego i zbog toga što su mnogi bečki arhitekti bili direktno angažovani u Sloveniji, kao što je slučaj sa projektovanjem centra grada čuvenog urbaniste Kamila Zite.²⁸ Za Beč se vezuju i prva imena lokalnih arhitekata slovenačke moderne. Jedan od njih je arhitekta Maksimilian Fabijani sa kojim je, smatra se, započeta moderna arhitektura u Sloveniji. Bivši profesor Bečkog univerziteta i dugogodišnji saradnik Oto Vagnera je, po dolasku u Ljubljano, sva svoja iskustva počeo primenjivati na dela koja je realizovao u Sloveniji i koja su bila pod snažnim uticajem bečke secesije. U isto vreme, jedan od značajnih autora ovog vremena je i arhitekta Jože Plečnik, koji se u Ljubljano vraća kao već poznati autor nekih od važnih zgrada u Beču, poput Začerlove kuće i crkve Svetoga duha, karakteristične po tome što je to bila prva armiranobetonska crkva u Austriji. Uzimajući u obzir njegov regionalistički pristup arhitekturi, on je zauzeo mesto „nacionalnog“ arhitekta Slovenije. Neki ga identifikuju sa Ljubljanom isto kao i Gaudija sa Barselonom,²⁹ dok Dušan Grabrijan smatra da „se ne može pričati o slovenačkoj arhitekturi ako ne počnemo od Plečnika“.³⁰

U sredinama gde je otomanska kultura imala veći uticaj, kao što su Makedonija i Kosovo, napori za „evropeizaciju“ su neminovno podrazumevali prethodnu fazu „deotomanizacije“. Kako navodi profesor Konstantinovski, sve do 1913. godine gradovi u Makedoniji su bili „tursko-vizantijskog ili specifično balkanskog tipa, sa mnoštvom dućana i malih objekata duž kratkih i vijugavih ulica i stanovništvom izdvojenim u verskom i etničkom pogledu po mahalama“.³¹ Početak XX veka predstavlja početak urbanog planiranja Skoplja. Arhitekta Dimitrije Leko je 1914. godine uradio urbanistički plan za razvoj grada gde naglašava „evropeizaciju“ grada u odnosu na nasleđenu tursku tradiciju. Plan je redefinisao granice postojećeg grada, proširio se na desnu obalu

²⁸ Nace Šumi, „Arhitektura XX veka u Sloveniji“, u: Zoran Manević, (ed.) *Umjetnost na tlu Jugoslavije. Arhitektura XX veka*, Beograd, Prosveta, 1986, s. 32.

²⁹ Vladimir Kulić, „Edvard Ravnikar's Liquid Modernism: Architectural Identity in a Network of Shifting References“, *Proceedings from conference New Constellations / New Ecologies*, March 21-24, 2013, San Francisco, pp. 802–809.

³⁰ Dušan Grabrijan, *Plečnik in njegova šola*, Maribor, Založba Obzorja, 1968, s.175.

³¹ Georgi Konstantinovski, „Savremena arhitektura u Makedoniji“, u: Zoran Manević, (ed.) *Umjetnost na tlu Jugoslavije. Arhitektura XX veka*, Beograd, Prosveta, 1986, s. 66.

Vardara, gde je predvideo osnovnu gradsku infrastrukturu, puteve i ostalo, i time otvorio mogućnost za izgradnju potpuno novog grada.³²

Bez obzira na to što je 1929. godine grad usvojio novi plan lokalnog arhitekta Josifa Mihajlovića, računajući na to da je ovaj plan u strateškom smislu u okviru gorepomenutog, ipak plan arhitekta Leka predstavlja prekretnicu u razvoju Skoplja u XX veku.

U arhitektonskom smislu, značajan doprinos u ovom okretanju makedonske arhitekture ka zapadnim principima izgradnje dao je arhitekta Nikola Nestorović sa njegovim projektima Narodne banke u Skoplju – 1933. godine i u Bitolju – 1932. godine; oba dela su oblikovana u neoklasičnom stilu ali sa dosta umerenim dekoracijama i naznačenim čistim geometrijskim oblicama kao arhitektonskim jezikom određivanja zgrade. Zgrada Trgovinsko-industrijske komore iz 1937. godine, arhitekta Milana Zlokovića, predstavlja prvu javnu zgradu pod snažnim uticajem moderne gde je zgrada rasterećena monumentalnosti i simetrije kao osnovnih principa neoklasične arhitekture.

Ime Nikole Nestorovića je povezano i sa mnogobrojnim projektima javnih objekata izgrađenim početkom XX veka u Kruševcu, Kragujevcu i Beogradu, u duhu eklektičkog manira. U isto vreme je i arhitekta Dimitrije T. Leko gradio u tom stilu ali njegovi projekti su „uvek težili da unošenjem neočekivanih motiva ožive standardizovana rešenja“.³³ Ipak, može se reći da su se pravi modernisti u Srbiji pojavili tridesetih godina XX veka. Jedan od najvažnijih od njih je bio arhitekta Nikola Dobrović koji je studirao arhitekturu u Pragu, gde je dugo vremena živeo i radio, ali je uvek bio prisutan na javnim konkursima koji su organizovani u Srbiju; mada neuspešno, jer srpsko društvo, po svoj prilici, još nije bilo spremno da podrži njegove racionalne arhitektonske ideje. Zato je u ovom periodu (od 1928. do 1934. godine) grupa autora koji su delovali po principima modernizma kao što su: Milan Zloković, Branislav Kojić, Jan Dubovi, Dušan

³² FINDINGS: Macedonian Pavilion, 14th International Architecture Exhibition – La biennale di Venezia 2014, pp.28.

³³ Zoran Manević, „Srpska Arhitektura XX veka“, u: Zoran Manević (ed.), *Umjetnost na tlu Jugoslavije. Arhitektura XX veka*, Beograd, Prosveta, 1986, s. 21.

Babić, i drugi, obično projektovala privatne kuće, vile i objekte sa više stanova, a veoma malo javne objekte. Kao primer odstupanja od stambene arhitekture mogu se uzeti Zlokovićeva Dečija klinika, Kompleks astronomske opservatorije na Zvezdari arhitekta Jana Dubovija i Brašovanova Palata Dunavske banovine u Novom Sadu koji su kao javni objekti realizovani po principima modernizma.³⁴

Gledajući razvoj arhitekture na prostoru bivše Jugoslavije od Berlinskog kongresa, balkanskih ratova pa sve do početka tridesetih godina XX veka, može se reći da je karakterišu folklor i eklektička arhitektura, dok su se posle 1930. godine pojavili objekti koji su snažno manifestovali principe modernizma u arhitekturi. Tako, do „Drugog svetskog rata, modernizam se, donekle, utvrdio kao vladajući oblik arhitektonske produkcije, čime su ideje jugoslovenskog jedinstva našle svoj identitetski obrazac kroz univerzalni i apstrahovani jezik, poništavajući razlike nacionalnih entiteta.“³⁵ Ovu situaciju je prekinuo Drugi svetski rat. Posleratna Jugoslavija, kao socijalistička država bazirana u početku na temeljima sovjetskog komunizma, sa multietničkom, multijezičkom i multireligijskom populacijom i sa sličnom predratnom teritorijom, imala je pred sobom zadatak da nastavi kreiranje zajedničkog identiteta južnih Slovena, započetog u predratnom periodu. Suštinskom izmenom društvenog poretka, od monarhije zasnovane na principima kapitalističke proizvodnje, i prelaskom na socijalistički sistem gde država raspolaže sredstvima za proizvodnju, mogućnost nastavka kreiranja jugoslovenske nacije zasnovane na predratnim principima nije više imala nikakvog smisla. Dakle, započeta predratna moderna arhitektura mogla je biti suštinski prihvaćena u programu i funkciji, ali je morala da se nađe druga forma kao znak ujedinjenja nacije u novi društveni sistem i sa „*novim idealima*“. Posleratna država zasnovana, u suštini, na komunističkom sistemu, sa kasnijim transformacijama „radničkog samoupravljanja“, kao i načinom uključivanja „narodnih masa“ u proces odlučivanja, transformisala se u sasvim neobičan sistem društvene organizacije kako u odnosu na rigidna istočna komunistička društva na kojima je bila zasnovana, tako i u

³⁴ Zoran Manević, „*Srpska Arhitektura XX veka*“, u: Zoran Manević, (ed.) *Umjetnost na tlu Jugoslavije. Arhitektura XX veka*, Beograd, Prosveta, 1986, s. 21.

³⁵ Dragana Konstantinović, *Programske osnove Jugoslovenske arhitekture: 1945–1980* (doktorska disertacija), Novi Sad, Univerzitet u Novom Sadu, 2013, s. 86.

odnosu na zapadne države zasnovane na principima slobodnog tržišta. Ovo međuzonsko pozicioniranje nove države između komunističkog i kapitalističkog sveta neminovno je uticalo i na pristup arhitekturi gde „arhitektonski jezik nije bio tipičan ni za socijalistička društva tog vremena, a ni za totalitarne režime koji su ispitivali arhitektonska stilska područja za medijaciju svoje ideologije“.³⁶

Načinom kako pronaći put produžetka stvaranje nacije kroz modernizaciju, započet u međuratnom periodu ali bez potpunog potčinjavanja, bavili su se i stručni časopisi već u prvim brojevima. Tako su u jednom od najznačajnijih stručnih časopisa toga vremena „Tehnika“ objavljeni tekstovi koji su tretirali ove dileme. Već u njegovom prvom broju, arhitekta Mate Bajlon je objavio tekst „Mi ne počinjemo rad iznova – mi nastavljamo sa radom“, gde u samom naslovu izražava jasan stav o nastavku tradicije koja je stvorena tokom perioda između dva svetska rata. Bez obzira na to što je časopis u principu promovisao sovjetsku arhitekturu, zasnovanu na principima socrealizma, on nikad nije predložio da socrealizam treba da bude referenta tačka buduće jugoslovenske arhitekture. Jedan takav tekst je i tekst arhitekta Bratislava Stojanovića „O arhitekturi nove Jugoslavije“, objavljen u drugom broju istog časopisa. On insistira da „nova arhitektura“ uvek treba da bude okrenuta ka lokalnim potrebama i specifičnostima jugoslovenskog konteksta, gde „nova naša arhitektura treba u svojim stvaranjima da koristi i pozitivno iz svoga ranijeg razvoja, kao i da odbaci ono što joj je nametala specifičnost bivših društvenih odnosa – ono što bi joj kočilo hod napred“, kao i da „po svome sadržaju, po svojoj funkcionalnosti ona treba da bude onakva kakav je narod koji je gradi, kakav je narod za koga se gradi: široko-narodno-demokratska“.³⁷ Tu se jasno vidi da on odbija sovjetsku praksu kao mogući reper budućeg arhitektonskog razvoja koji treba primeniti u tek stvorenoj socijalističkoj Jugoslaviji.

Koliko su posleratni arhitekti realno uspeli da održe kontinuitet započete predratne moderne arhitekture na prostoru Jugoslavije piše Tomislav Premerl u tekstu „Tragovi moderne u posleratnoj arhitekturi Hrvatske“, objavljenom u zagrebačkom časopisu „Arhitektura“ u specijalnom izdanju povodom četrdeset godina posleratne arhitekture

³⁶ *Ibid.*, s. 87.

³⁷ Bratislav Stojanović, „O arhitekturi nove Jugoslavije“, *Tehnik* 2, (Beograd), br.1 (1947), s. 41.

(1945-1985); tu se govorilo o teritoriji Hrvatske i izneto je mišljenje da su nijanse diskontinuiteta jače od kontinuiteta. Prema njemu, postoje dva razloga diskontinuiteta: „Zbog unutrašnjih poremećaja stvaralačke imaginacije i drastično nove situacije u novim nemogućnostima posleratne borbe za krov nad glavom“.³⁸ Ova druga, smatra on, je relativno brzo nadoknađena u periodu obnove od 1945. do 1955. godine, dok je duhovni kontinuitet rezultirao neobnovljivošću zbog gubitka ritma stvaralaštva, a vremenom i zbog zaboravljanja prošlosti, promene generacija koja je delovala u duhu predratne moderne ali i, kako on sumnja, „ako je neko na tome i insistirao“.³⁹

Ali, bez obzira na intenciju uniformnosti, ipak su svi gradovi imali neku svoju posebnost iz mnogih razloga. Na primer, kada je u pitanju period posle Drugog svetskog rata za Skoplje, za razliku od ostalih gradova bivše Jugoslavije, prelomna tačka u njegovoj arhitekturi predstavlja 1963. godina kada je posle snažnog zemljotresa gotovo 80% grada bilo pod ruševinama. U ovim okolnostima je pod pokroviteljstvom Ujedinjenih Nacija organizovan međunarodni konkurs za izradu master plana centra grada na kome je pobedio poznati svetski arhitekta Kenzo Tange. Nema sumnje da je Kenzov plan snažno uticao na novo, radikalno oblikovanje grada, ali kako ističe i profesor Konstantinovski ipak je „arhitektura u Skoplju bila više proizvod skopskih arhitekata koji su se usavršavali u SAD, Holandiji, Švajcarskoj i drugim zapadnim zemljama i oni su zaslužni za zastupanje strukturalizma i brutalizma kao aktuelnog stila u tom periodu. Navedimo i arhitekate iz drugih zemalja i republika kao što su: Anton Ulrich, Edvard Ravnikar, Alfred Roth, Marko Mušič, Jurij Prinzež, Marijan Ursič, Stefan Kacin, Bogdan Spindler i drugi. Najveća zasluga svakako pripada skopskim arhitektima kao što su: Janko Konstantinov, Radomir Lalović, Olga Papes, Živko Popovski, Krste Todorovski, Aleksandar Smilevski, Nikola Bogačev, Slavčo Vrenčoski, Trajko Dimitrov, Slobodan Živkovski, Blagoja Kolev, Blagoja Mičevski, Petar Muličkovski, Mimoza Tomić, Kiril Muratovski, Slavko Brezovski, Jovan Stefanovski, itd“.⁴⁰ U stvari, po njemu je „svaka

³⁸ Tomislav Premerl, „Tragovi moderne u posleratnoj arhitekturi Hrvatske“, Arhitektura, Zagreb, br.196–99/86 (1986), s. 14–21.

³⁹ *Ibid.*

⁴⁰ Profesora Konstantinovskog je autor intervjuisao 4. februara 2014. godine u njegovoj kući u s. Bardovci, Skoplje. Intervju se sastojao od ukupno 11 pitanja. Pitanje br. 4 je bilo vezano za navedenu oblast. Intervju je u celosti je objavljen u: „Arhitektura“, br. 182 (2014), Beograd, s. 2–3.

republika u socijalističkoj Jugoslaviji u oblasti arhitekture radila prema svojim materijalnim i duhovnim potencijalima i ne sme se zaboraviti da su u jednom periodu (60-tih i 70-tih godina XX veka) svi arhitekti postali mali „Misovci“ i da je arhitektura u tom periodu bila čista i dostojanstvena do savršenstva”.⁴¹

Gledajući ovaj period sa distance, kada država i društveni poredak na kojoj se ta arhitektura razvijala više ne postoje, može se lako primetiti činjenica da ona nije zatvorila vrata ni prema Istoku ni prema Zapadu, da predstavlja neku vrstu „laboratorije globalizacije unutar konteksta hladnog rata”,⁴² kako naglašava Martino Stierli, glavni kustos „Filip Džonson“, Muzeja moderne umetnosti u Nju Jorku (The Philip Johnson Chief Curator of Architecture and Design, Museum of Modern Art, New York). Oni su, pored toga što su mogli svetske reference primenjivati u svojoj zemlji, kao jednoj od zemalja osnivača nesvrstanih, imali mogućnost da svoja stečena znanja primenjuju i u mnogim zemljama Afrike i Arapskog zaliva. Ovo je jedinstven primer kako su u vreme postojanja *čelične zavese* arhitekti jedne istočne zemlje svoju profesionalnu karijeru primenjivali i na međunarodnom terenu.

II DEO – DRUŠTVENI I OBLIKOVNI FAKTORI ARHITEKTURE JAVNIH OBJEKATA PRIŠTINE U RAZDOBLJU OD 1945. DO 1990. GODINE

Glava 2

2. PRIŠTINA U POSLERATNOM PERIODU

2.1. Naseljenost i administrativni status Prištine kroz vekove

Arheološka iskopavanja izvršena na nekoliko lokaliteta pored Prištine kao što su kod Valača, Matičana, Gračanice, Donje Brnice i dr., ukazuju na to da je ova teritorija bila gusto naseljena još u kasnom neolitu.⁴³ Iskopani keramički artefakti iz epohe neolita su poznati po svojoj plastičnosti forme i kompozicije. Postojanje naseljenih mesta u

⁴¹ *Ibid.*, Pitanje br. 2 je bilo vezano za navedenu oblast.

⁴² Martino Stierli, Vladimir Kulić. *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia 1948–1980*, New York, MOMA, 2018, pp.11.

⁴³ Kosovo – Monografija koju je izdala NIGRO „Borba“ i NIRO „Jedinstvo“, Urednici: Dragoslav Četković i Mijailo Maletić, Priština, 1982, s. 33.

metalno doba dokumentovano je arheološkim nalazima u dolini reke Gračanka kod sela Donje Brnice, u severnom delu današnje Prištine. Deset kilometara jugoistočno od Prištine nalaze se zaostavštine Ulpiane (II vek naše ere), glavnog grada rimske provincije Dardanije. Ovaj grad je kasnije, u VI veku, postao druga prestonica Cara Justiniana I⁴⁴ i bila je poznata pod imenom *Justiniana Secunda*.

U rimsko doba su blizu današnje Prištine prolazili mnogi značajni putevi a među najznačajnijim je rimski vojni put *Via Egnatia*.⁴⁵ Istorijski gledano, činjenica je da je u blizini današnje Prištine prolazio ne samo rimski vojni put *Via Egnatia* nego i trgovinski putevi kao što su: *Singidinum* (Beograd) – *Naissus* (Niš) – *Ulpiana* (u blizini Prištine) – *Skupi* (Skopje) – *Thessalonica* (Solun), što je omogućilo da se još u to vreme kod lokalnog stanovništva stvori jedan sloj društva koji svoja osnovna životna dobra nije obezbeđivao samo zemljoradnjom nego i bavljenjem trgovinom.

Blizina rudnika kao što su: Novo brdo, Janjeva i Trepča, determinisali su da se u srednjovekovnoj Prištini određeni broj stanovnika bavio obradom ruda, naročito srebra, što je privuklo i stanovnike iz drugih krajeva da otvaraju radnje kao što je to bio slučaj sa jednim brojem Dubrovčana čije su radnje bile koncentrisane u samom centru tadašnjeg grada.

Jedan od pokazatelja da je trgovina bila među glavnim delatnostima kojima su se bavili stanovnici Prištine i početkom XIX veka je izveštaj francuskog konzula u Prištini, Antoana Vasa, koji naglašava da su se u gradu dva puta godišnje održavali sajmovi u kojim su učestvovali i trgovci iz: Skadra, Soluna, Sofije, Edrena, Izmira i Venecije.

Zahvaljujući razvoju rudarstva u naseljenim mestima blizu Prištine, kao što je rudnik u Novom brdu, ali i dosta plodna zemlja kosovske kotline, grad je u ranom srednjem veku postao značajno mesto u regionu. Smatra se da je i Kralj Milutin (1282–1321) u vreme Nemanjićeve države imao svoj dvor negde između Čarši Džamije i Sahat Kule.⁴⁶ Priština je u XIV veku bila i prestonica Vuka Brankovića, čak i posle Kosovske bitke kada je imao

⁴⁴ Prishtina – Monografija izdata od strane Skupštine Opštine Priština, Urednici: Esad Mekuli i Dragan Ćukić, 1965.

⁴⁵ Branislav Nušić, *Kosovo, opis zemlje i naroda*, I sveska, Novi Sad: Knjige matice srpske, 1902, s. 45.

⁴⁶ *Prishtina* – Monografija izdata od Skupštine opštine Priština, urednici: Esad Mekuli i Dragan Ćukić.

dvojni vlast sa Turcima, sve do 1455. godine kada je ona pala pod potpunu vlast Otomanske imperije i kada je predstavništvo iz Sandžaka prebačeno u Vučitrn,⁴⁷ a Priština ostala samo na nivou *kazaje*.

Turski putopisac Evlija Čelebija je 1660. godine opisao Prištinu kao „grad sa 2.060 kuća, velikim i lepim, od kojih se izdvajaju Alaj Begov dvor i Zgrada suda. Grad ulepšavaju veliki dvorovi, sa lepim uređenim dvorištima punih zelenila, sa džamijama, sa dva velika hamama, jedanaest hanova i tri stotine prodavnica, kao i građanima koji su vrlo ljubazni“.⁴⁸

Dve godine kasnije, posle formiranja Kosovskog vilajeta 1877. godine, ona je postala predstavništvo vilajeta (sve do 1893. godine) kada je to mesto zauzelo Skoplje – sve do 1912. godine.

Posle 1912. godine, Priština je postala centar pokrajine Kosova do administrativne podele tadašnje Kraljevine Jugoslavije na banovine kada je bila samo centar okruga unutar Vardarske banovine.

Tokom Drugog svetskog rata grad je bio pod Musolinijevim režimom sve do kapitulacije Italije kada je vlast nad gradom preuzela nacistička Nemačka.

2.2. Društvenopolitički kontekst grada u razdoblju od 1945. do 1990. godine.

Priština je 1946. godine postala administrativni centar Autonomne kosovsko-metohijske oblasti u sastavu Narodne Republike Srbije, tadašnje Federativne Narodne Republike Jugoslavije.⁴⁹

Ustavnim izmenama iz 1963. godine, Priština je postala glavni grad Autonomne Pokrajine Kosovo i Metohija.⁵⁰

⁴⁷ Sandžak – po otomanskom administrativnom sistemu hijerarhija teritorijalne organizacije je bila na nivou vilajeta koji se sastoji od nekoliko sandžaka, dok sandžak od nekoliko kazaja i kazaje od nekoliko nahija.

⁴⁸ Evlija Čelebiu, *Në Shqipëri dhe në viset fqinje: Kosovë, Mal i Zi, Ohër, Tiranë, Shtëpia botuese 55, 2008, s. 18.*

⁴⁹ Videti: Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, član 2. Usvojen 31. januara 1946. godine u Beogradu.

⁵⁰ Videti: Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, član 111. Usvojen od Savezne Narodne Skupštine 7 aprila 1963. godine u Beogradu.

Ustavom iz 1974. godine Kosovo kao autonomna pokrajina zauzima mnogo bolju poziciju unutar federacije što je direktno uticalo i na razvoj njene prestonice.⁵¹

U raznim periodima pišu mnogi putopisci i postoje razni dokumenti koji daju podatke o broju stanovnika Prištine – počevši od prvih turskih teftera u XV veku, pa sve do raznih evidencija u diplomatskim izveštajima i crkvenim statističkim podacima. Od prvog posleratnog zvaničnog popisa stanovništva, 1948. godine, do poslednjeg na nivou Savezne Federativne Republike Jugoslavije, 1981. godine, broj stanovnika Prištine je porastao od 19.631 na 108.083 stanovnika.

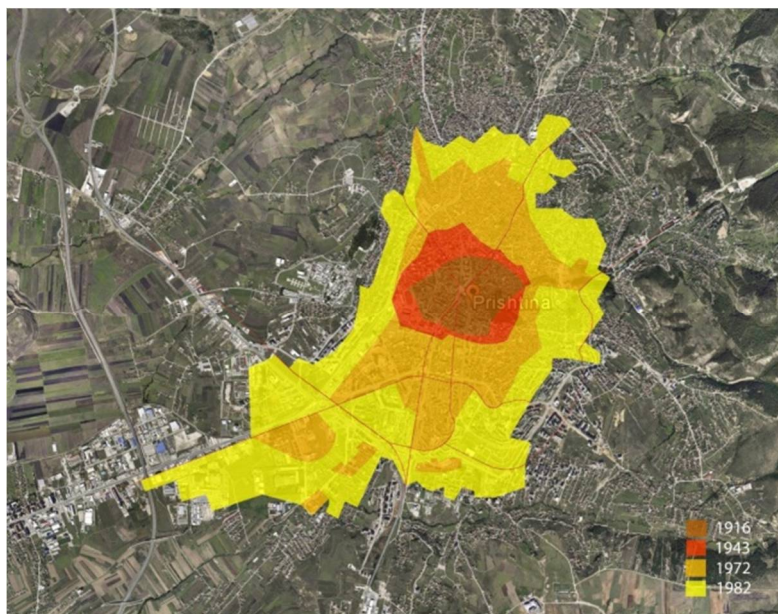
Tabela 1. Stanovništvo Prištine, 1486–1981 (Izvor: Generalni urbanistički plan Prištine do 2000. godine – Skupština opština Priština, Priština, 1987).

Godina	Izvor	Br. Porodica	Br. Stanovnika
1486	Turski tefter (turski statistički registar)	392	-
1569/70	Mudasal Defter (detaljan statistički registar)	692	-
1669	Evljija Čelibija (putopis)	2.060	-
1685	Arhiepiskop Pjetër Bogdani (izveštaj poslat Vatikanu)	3.000	-
1689	Coronelli („Iliricum“)	4.000	-
1737	Feliks de Bozur (putopis)	-	8.000
1811	Baron De Gamera (putopis)	-	12.000
1812	Anton Vas (francuski diplomata, izveštaj)	-	9.000
1850	Gedeon Jurišić	3.000	12.000
1898	Turski tefter (turski statistički registar)	3.690	12.375
1902	Branislav Nušić	3.760	18.000
1910	Jovan Cvijić	4.000	18.800
1921	Prvi popis Kraljevine Jugoslavije	-	14.338

⁵¹ Videti: Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, član 1, član 2, član 4, član 291, član 295, član 311, član 313, član 324, član 354, član 355, član 356, član 398, usvojen februara 1974. godine u Beogradu. Ovim ustavnim promenama se po prvi put dve autonomne pokrajine, Vojvodina i Kosovo, priznaju kao konstitutivne jedinice federacije.

1931	Drugi popis Kraljevine Jugoslavije	-	16.358
1937	Monografija o Prištini	-	16.000
1948	Zvanični popis stanovništva u SFRJ	4.667	19.631
1953	-	5.634	24.081
1961	-	9.059	38.593
1971	-	14.813	69.514
1981	-	21.017	108.083

Prirodno je da je ogroman rast broja stanovnika rezultirao i višestrukim povećanjem gradske teritorije Prištine. Ona je iz jednog malog postojećeg istorijskog centra, „mrlje“ koja se sastojala od džamije Sultan Mehmet Fatiha (1460), Sultan Bajazita (XV vek) i Jašar Pašine, okruženog sa Velikim hamamom, bezistanom kao jednim javnim objektom, proširena na sve četiri strane i time višestruko povećala svoju teritoriju.



Sl.1: Prostorni razvoj Prištine 1916–1982, (Izvor: Arber Sadiki, Tematsko istraživanje na doktorskim studijama, školska godina 2015/16, Arhitektonski fakultet, Univerzitet u Beogradu).

Dvadeseti vek je karakterističan po broju raznih arhitektonskih pokreta, koji su zavisili od opštih društveno-ekonomskih, kulturnih, tehnoloških i drugih faktora. Arhitektura je više nego ikada predstavljala najbolji pokazatelj opšteg društvenog razvoja i bila neodvojivi deo svih društvenih dešavanja.

Već na početku XX veka, preko racionalizma Korbizjea, Valtera Gropiusa, Mis van der Roha i Erika Mendelona (Erich Mendelson), kojima su prethodili i stavovi poput Adolfa Losa (Adolf Loos), koji se usprotivio principima bečke secesije, pa sve do tehničke revolucije XIX veka i pojavom čeličnih elemenata u građevinskoj industriji kao i principom francuskog graditelja iz neoklasicizma Nikolas Ledua (Cloude Nicolas Ledoux), jasno pokazuje na odustajanje od arhitekture koja dolazi od reprodukcije istorijsko dekorativnih elemenata i sve više se fokusira na kompoziciju čistih geometrijskih oblika kao estetskog kriterijuma.

Po Bruno Zeviju, jednom od najboljih teoretičara arhitekture XX veka, četiri su glavna faktora koja su najviše uticala na određivanje arhitekture tog doba: prirodna evolucija ukusa, naučno-tehnološki razvoj u oblasti graditeljstva, nove estetske teorije i fundamentalne socijalne promene.⁵²

Sa manifestacijom tehnoloških dostignuća u arhitekturi XIX veka se potpuno slaže i Korbizje kada konstatuje da su „najbolji arhitekti XIX veka inženjeri“.⁵³ Isto tako i engleski teoretičar arhitekture Rajner Banham (Reyner Banham) smatra da arhitektura XIX veka pokazuje jasnu tendenciju manifestovanja društvenih i tehnoloških karakteristika vremena. Tako se početkom XX veka, kao rezultat nekih važnih naučnih otkrića koji su direktno uticali na razvoj industrije, javlja niz umetničkih pravaca koji su manifestovali duh vremena. Između ostalih pravaca tu je i *futurizam* koji je pokušao da formuliše težnje budućeg razvoja društva. Po Banhamu „futuristička kuća treba da se gradi na osnovu zdravog plana i korišćenjem svih naučnih sredstava kako bi u potpunosti zadovoljila sve potrebe našeg života i duha; treba odbaciti sve groteskno, glamurozno i strano (tradiciju, stil, estetiku, proporciju), ustanoviti nove oblike, linije,

⁵² Bruno Zevi, *Historia e arkitekturës moderne: Nga William Morris tek Alvar Aalto, kërkim hapësinor kohor*, Tiranë, Dituria, 2012, s. 3.

⁵³ *Ibid.*, s. 8.

kompoziciju volumena, arhitekturu čiji će *raison d'être* biti isključivo u posebnim uslovima modernog života i čija će estetska merila biti u savršenom odnosu sa našom osećajnošću.⁵⁴

Neodvojivu vezu između arhitekture i socijalne strukture određenog prostora postavlja i profesor Ranko Radović, prema kojem sama potreba za arhitekturom nestaje od socijalnog trenutka određenog društva i svaki objekat je „fundiran na socijalno tkivo.“⁵⁵

2.3. Neki od značajnih urbanističkih planova od 1945. do 1990. godine.

Urbanistički razvoj Prištine pre Drugog svetskog rata predstavljao je spontani razvoj grada koji je bio organizovan po naseljima (*mahalama*) koja su se sastojala od niskih individualno-stambenih objekata, uglavnom prizemnih i jednospratnih, koji su međusobno bili povezani tesnim ulicama i bez planirane urbane strukture. Jedini zajednički javni prostori bili su oni koji su se formirali kao mali trgovi na mestima gde su bili izgrađeni verski objekti: džamije koje su obično bile praćene šedrvanom, crkve, kao i pokrivena tradicionalna turska pijace koje su obično bile u centralnim delovima naselja.

U ovim okolnostima, novi posleratni društveni poredak sa radikalnim intervencijama nad postojećom strukturom grada, s jedne strane, pružali su bolju infrastrukturu za svakodnevni život; sa druge strane, to je bila mogućnost da se novim planiranjem promovišu ideološki ciljevi kao reprezentacija moći u datom prostoru i da se, samim tim, utiče kako na psihi tako i na ideološku svest novog čoveka samoupravnog društva.

Takav pristup je u suprotnosti sa principima Luisa Mumforda⁵⁶, koji afirmativno govori kada je u pitanja organski razvoj grada bez generalnog planiranja, kao i Pjera

⁵⁴ Reyner Banham, *Theory and Design in the First Machine Age*, London, Butterworth Architecture, 1988, p.135.

⁵⁵ Ranko Radović, *Savremena arhitektura: između stalnosti i promena ideja i oblika*, Novi Sad, Fakultet tehničkih nauka i Stylos Art, 1998, s. 119.

⁵⁶ Lewis Mumford (1895–1990), američki sociolog, filozof i kritičar. Poznat je po svojim istraživanjima o urbanoj sociologiji i arhitekturi.

Franklastela (Pierre Francastel)⁵⁷ koji govori o tendenciji da se kolektivni normativi za život izjednačavaju sa tendencijom za potpunom kontrolom nad društvom što je, po njemu, vrlo negativno. Ali, možda je upravo ova druga tendencija još više podstakla novu vlast da nastavi sa radikalnim pristupom sa ciljem da kroz kontrolu razvoja grada kontroliše celokupni društveni razvoj.

2.3.1. Generalni urbanistički plan Prištine

kategorija: urbanistički plan

autor: Dragutin Partonić

projektni biro: Urbanistički Zavod NRS

godina izrade: 1953.

Odmah posle Drugog svetskog rata urađen je petogodišnji plan (1947–1951) za obnovu Jugoslavije. Unutar tog plana u Republici Srbiji je urađeno 47 generalnih i regulacionih planova gradova i naselja za čije pisanje su bili angažovani najbolji stručnjaci u zemlji. U odnosu na model predratnog planiranja, koji se oslanjao na regulaciono, fizičko i zonsko planiranje, u posleratnom periodu se uvodi normativno i programsko planiranje sa osloncem na mesnu zajednicu i komunu.⁵⁸ Potrebno je naglasiti da je „arhitektura, kao i celokupna kultura i društvo tog doba, bila pod snažnim ideološkim diktatom komunističke vlasti, tako da se rigidnost normativizma, propisanih planova i modela oseća u svakom segmentu stvaralaštva, što ipak nije omelo razvoj i promene koje su se razvijale“.⁵⁹ U ovakvim uslovima, među prvim planovima je i Partonićev Generalni urbanistički plan za Prištinu koji je usvojen 1953. godine.

Posle Urbanističkog plana iz 1937. godine za grad od 16.000 stanovnika, Generalni urbanistički plan iz 1953. godine predstavlja prvi posleratni urbanistički dokumenat

⁵⁷ Pierre Francastel (1900–1970), francuski istoričar umetnosti fokusiran na relaciju umetnost–grad-sociologija.

⁵⁸ Дијана Милашиновић-Марић, „Развојни токови у српској архитектури од 1945. до 1961. године“, Архитектура и Урбанизам (Београд), бр. 33 (2011), с. 3–15.

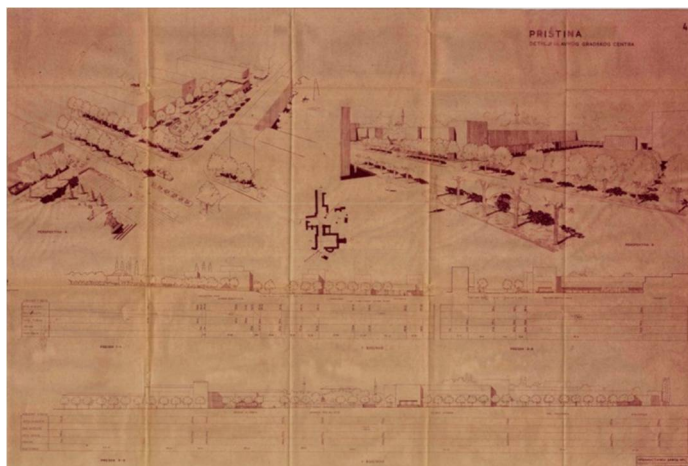
⁵⁹ Дијана Милашиновић-Марић, *Полетне педесете у српској архитектури*, Београд, Орион Арт, 2017, с. 261.

Prištine. U ovo vreme Priština je imala po zvaničnom popisu iz iste godine 24.081 stanovnika sa ukupnom urbanom površinom od 223 hektara, dok je novi dokumenat planirao grad, uzimajući u obzir rast stanovništva, od 50.000.

Plan definiše glavne funkcionalne celine kao što su: individualna izgradnja, kombinovana izgradnja, izgradnja u nizu, blok izgradnja, bolnički centar, itd., koje su do tada bile nedefinisane. Osim toga, plan je predvideo otvaranje novog puta sa šetalištima koji bi se pružao u pravcu jug–sever, pored kojeg su sa obe strane predviđene glavne javne i društvene zgrade kao što su: dom kulture, pozorište, letnja pozornica, Dom štampe, Dom JNA, Dom tehnike, kao i prvi blokovi sa više stanova. Većina navedenih objekata duž ove ose je kasnije i realizovana, mada ne na tačno predviđenim lokacijama jer je plan izmenjen u nekoliko detaljnim planovima koji su redefinisali položaj nekih od glavnih javnih zgrada.



a)



b)

Sl.2: Generalni urbanistički plan Prištine, 1953. godina, arh. Dragutin Partonić, a) namenske celine, b) detalj gradskog centra. (Izvor: Opštinski arhiv Prištine, Fond SO-KK, Kutija 1 /1-21/ 2 /1-14/, Nr. 587).

Novi pravac jug–sever je, osim što je imao vrlo praktičan cilj da pruži bolju i lakšu komunikaciju novih saobraćajnih sredstava koje donosi modernizacija, zamišljen, u principu, kao klasičan bulevar pored kojeg su bile pozicionirane glavne društvene zgrade, ali da može da se koristi i kao prostor za parade koje su ne tako retko bile organizovane radi propagiranja nove ideologije. Ovom prilikom možemo reći da je

pristup profesora Partonića bio u okviru Ganovih principa koji, suprotstavljajući se nasleđenom buržoaskom sovjetskom gradu, kaže da „njegove ulice su previše skućene, isto kao i nasleđene ulice i trgovi, koje nam ne pružaju prostorne uslove za masovne parade i velike skupove”.⁶⁰ U stvari, narednih godina su svi veliki skupovi i parade održavani upravo na tom prostoru koji je kreiran po planovima profesora Partonića.



a)

b)

Sl.3: Poseta Maršala Tita Prištini, 1967. godine, a) Defile Titove svite Bulevarom Maršala Tita (Izvor: Arhiv Kosova), b) govor Maršala Tita na Trgu bratstva i jedinstva u Prištini (Izvor: *Tito na Kosovu*, Priština, Jedinstvo, 1979, s. 32).

Glavni nedostatak ovog plana je bio ignorisanje vernakularne arhitekture iz perioda Otomanske imperije koja je trebala da bude sačuvana kao kontinuitet kolektivnog sećanja. Za sprovođenje ovog plana su samo u delu ulice duž koje su predviđeni glavni javni objekti i centar grada srušene jedna rimokatolička crkva u blizini današnjeg hotela „Grand Priština“, Lukarska džamija u blizini današnjeg hotel „Božur“, kao i jevrejska Sinagoga, jedini jevrejski hram u gradu koji je bio na lokaciji gde je danas zgrada Izvršnog veća, a gde je tada bila pokrivena pijaca koja je bila poznata i kao jevrejska čaršija zbog velikog broja jevrejskih trgovca. Na ovoj lokaciji je postojao i veliki broj individualnih stambenih objekata izgrađenih u duhu tradicionalne vernakularne arhitekture.

⁶⁰ Aleksei Gan, *Konstruktivizam*, s. 60, preuzeto iz: Dragana Konstantinović, *Programske osnove Jugoslovenske arhitekture: 1945–1980* (doktorska disertacija), Novi Sad, Univerzitet u Novom Sadu, 2013, s. 69.



a)



b)

Sl.4: a) Lukarska džamija, b) rimokatolička crkva. Srušene za realizaciju Partonićevog plana (Izvor: Arhiv Kosova).



Sl.5: Stambeni blok realizovan na osnovu Partonićevog plana. Slika iz 1963. godine. (Izvor: Arhiv Kosova).

Zbog nedostatka institucionalnih i kadrovskih kapaciteta za sprovođenje Partonićevog plana, 1957. godine je osnovana komunalna tehnička služba opštine Prištine, a kasnije, 1961. godine, i Zavod za urbanizam opštine Priština.⁶¹

Bez obzira na to što je socijalno proučavanje grada i građanstva na prostoru nekadašnje Jugoslavije počelo tek šezdesetih godina XX veka, ipak se ne može reći da se Partonićev plan nije bavio socijalnim pitanjima grada. Podrazumeva se da je plan, baziran na opštem pravnom poretku „ravnopravnosti samoupravnog društva“, morao predložiti prostorna rešenja koja bi omogućila razvijanje društvenih aktivnosti „ravnopravnih građana“. Tako je plan predviđao određene zone na osnovu funkcionalnih karakteristika kako bi omogućio gradu ravnomerniji prostorni razvoj. To nije bilo lako s obzirom na multietničku, multireligijsku, multikulturnu populaciju u Prištini pedesetih godina XX veka i sa velikim ekonomskim razlikama između slojeva društva koji su nasleđeni iz predratnih godina gde su vlasnici svih nekretnina u samom centru grada bili privrednici. Tako su „ravnopravnost“, s jedne strane, i urbano zoniranje, s druge, po kojem su na centralnom delu grada bile predviđene a kasnije i izgrađene zgrade glavnih institucija na nacionalizovanoj svojini, uzrokovali i izgradnju prvih stambenih blokova koji su bili naseljeni predstavnicima „novog rukovodstva“; to je rezultiralo socijalnom deobom stanovništva, gde u centru grada više nisu *esnafi*,⁶² nego neki novi ljudi sa kravatama i u odelima i sa suprugama koje nisu pokrivene *feredžama*,⁶³ koji idu na posao ili šetaju korzom. To je bio važan društveni događaj za Prištinu tih godina, jer su prvi put javni prostor koristili zajedno i žene i muškarci.

Predratni privrednici i trgovci, koji su bili nosioci moći, posle nacionalizacije su bili prinuđeni da se iseljavaju na periferne delove grada gde su, zahvaljujući ovom planu, stvoreni elementarni uslovi i gradska infrastruktura. Ova, unutargradska migracija je

⁶¹ Videti pismo arh. Partonića od 9.aprila 1957. godine o četvorogodišnjoj primeni plana usmeren „Narodnom odboru Opštine Priština“. (Opštinski arhiv Prištine, Fond SO-KK, Kutija: 1 /1-21/ 2 /1-14/), Nr. 587).

⁶² Esnaf – turska reč koja označava zanatsko udruženje ljudi koji rade isti posao ili zanat, pa se udružuju radi ostvarivanja svojih prava i viših ciljeva. U slučaju Prištine većina njih su živeli u centralnom delu grada gde su imali svoje radnje upravo na mestu gde je Partonićev plan predvideo glavne administrativne i društvene zgrade kao i prvi stambene blokove.

⁶³ Feredža – islamska ženska nošnja koja pokriva celo telo i lice.

uticala na urbanizaciju perifernih delova grada ne samo zbog opremanja neophodnom infrastrukturom, već i zbog narastanja nove urbane populacije na periferiji te je tako smanjivana i urbana deoba.

Plan je, takođe, novom „proleterskom građaninu“ morao pružiti gradski prostor za obavljanje društvenih aktivnosti u duhu „samoupravnog društva“. Za tu svrhu su predviđeni i prvi gradski trgovi oko kojih su bile smeštene glavne društvene i institucionalne zgrade.

Posleratna Jugoslavija, kao socijalistička zemlja, nije bila orijentisana na naglašavanje duhovnih i materijalnih vrednosti svakog entiteta zasebno, već je pokušala da ih uniformiše stvaranjem novog zajedničkog identiteta koji je, u stvari, predstavljao povoljan ambijent za razvoj modernizma u arhitekturi i koji se zasnivao na sličnim univerzalnim principima pri čemu se nisu uzimali u obzir elementi arhitektonskog nasleđa, ornamentalistika, kao ni elementi regionalizma u arhitekturi. Ova tendencija se može uočiti i u Partonićevom planu. Ignorisanje vernakularne arhitekture iz perioda Otomanske imperije, koja je mogla biti sačuvana kao kontinuitet kolektivnog sećanja ali i kao način života, rušenje nekih od verskih objekata sa kojim su određeni slojevi stanovništva bili duhovno povezani, uticalo je na to da lokalno stanovništvo vidi modernizaciju kao nešto nametnuto. Treba dodati da je većina albanskog stanovništva, kao najveća zajednica u gradu, kao jedini neslovenski entitet u tadašnjoj slovenskoj federaciji, entitet sa dosta različitom tradicijom u svim društvenim karakteristikama, doživljavala sebe kao strani elemenat u novom društvenom poretku. Zato su na sve inovacije gledali kao na nešto nametnuto, tuđe i neprihvatljivo. Ovo je rezultiralo formiranjem dva društvena sloja. Prvi, manji broj ljudi koji je gledao na modernizaciju kao na nešto savremeno i progresivno, kao smer kojim treba ići. Obično su ti ljudi živeli u centralnom delu grada i bili direktno uključeni u nove upravljačke strukture. Drugi, veći broj ljudi koji su odbijali sve što je bilo vezano sa modernizacijom, koji su bili duboko vezani za tradicionalni način života i koji su obično živeli na periferiji grada, u divlje izgrađenim objektima gde Partonićev plan nije imao nikakav uticaj.

Osim što je doprineo rešavanju brojnih urbanističkih problema grada, Plan se može smatrati i kao pokretač ekonomskog razvoja grada. Nove, planirane ulice, javni prostori, javne i stambene zgrade – sve to je zahtevalo veliku finansijsku investiciju i angažovanje nove radne snage za realizaciju istih. U ovim okolnostima su osnovana prva građevinska preduzeća koja su zaposlila značajan broj radnika te su tako i uticala na poboljšanje ekonomske situacije srednjeg sloja stanovništva.

2.3.2. Program za urbanističko rešenje tri stambene zajednice i rejonskog centra novog dela grada

kategorija: urbanistički plan

autor: Baškim Fehmiu

projektni biro: Urbanistički zavod opštine Priština.

godina izrade: 1962.

Jedan od prvih planskih dokumenata izrađen odmah po osnivanju Urbanističkog zavoda opštine Priština je „Program za urbanističko rešenje tri stambene zajednice i rejonskog centra novog dela grada“, 1962. godine, sa odgovornim projektantom, jednim od osnivača ove institucije – arhitektom Baškimom Fehmiuom.

Cilj programa je bio dobijanje detaljnog urbanističkog plana za tri stambene zajednice novog dela grada i predstavlja podlogu za izdavanje urbanističko-tehničkih uslova izgradnje svih objekata i detaljnog projektovanja svih slobodnih površina.⁶⁴

Ovaj plan je obuhvatio dva područja koja su Generalnim urbanističkim planom bila namenjena raznim funkcijama, ali je zbog nagle izmene uticajnih faktora društveno-ekonomskog karaktera nametnut za stanovanje. Prva celina je trougao tadašnje Ulice

⁶⁴ Program za urbanističko rešenje tri stambene zajednice i rejonskog centra novog dela grada, 1962. godina. Urbanistički Zavod opštine Priština. Odgovorni projektant: arh. Bashkim Fehmiu, s.12 (Opštinski arhiv Prištine AKP, Fond SO-KK, Kutija 1 /1-21/ 2 /1-14/, Nr. 587)

Maršal Tita i auto-puta, dok je druga celina obuhvatala prostor između Ulice Maršala Tita, fakultetskog i bolničkog centra.⁶⁵



Sl.6. Šema podele gradske teritorije (Izvor: Program za urbanističko rešenje tri stambene zajednice i rejonskog centra novog dela grada, 1962. godina. Urbanistički zavod opštine Priština. Odgovorni projektant: arh. Baškim Fehmiu, Opštinski arhiv Prištine, Fond SO-KK, Kutija 1 /1-21/ 2 /1-14/, Nr. 587).

Prema ovom programu novi blokovi je trebalo da formiraju male centre unutar kojih bi pružili ne samo sadržaje za svakodnevni života već i za razne društvene aktivnosti. S obzirom na to da se na tretiranoj površini nalazi i fakultetski centar koji je na granici sa postojećim delom grada, ovaj punkt nije tretiran samo kao izolovani periferni blok sa svojim sekundarnim centrom, nego i kao punkt važnog gradskog nivoa.

⁶⁵ *ibid.*, s. 7.



Sl.7: Naselje „Uljpiana“, 80-tih godina (Izvor: set razglednica „Dobrodošli u Prištinu“, kolekcija autora).

Ovim programom su predviđeni urbanistički parametri i prateća infrastruktura za dva naselja: „Uljpiana“ i „Dardanija“, gde je predviđeno da 15% stanovništva bude smešteno u porodične zgrade, 60% u blokove spratnosti P+3, 15% u bloksisteme spratnosti P+4, dok 10% na usamljene objekte P+10.

Ova dva naselja grada detaljno su projektovana i izgrađena na osnovu ovog programa i danas predstavljaju naselja sa najboljim urbanim kvalitetom u gradu.

2.3.3. Idejno urbanističko rešenje novog centra Prištine

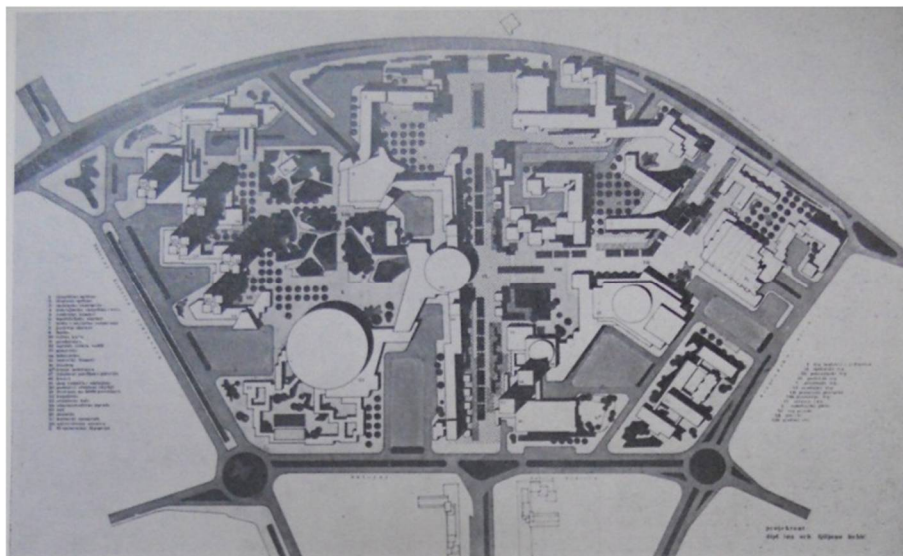
kategorija: urbanističko rešenje

autor: Ljiljana Babić

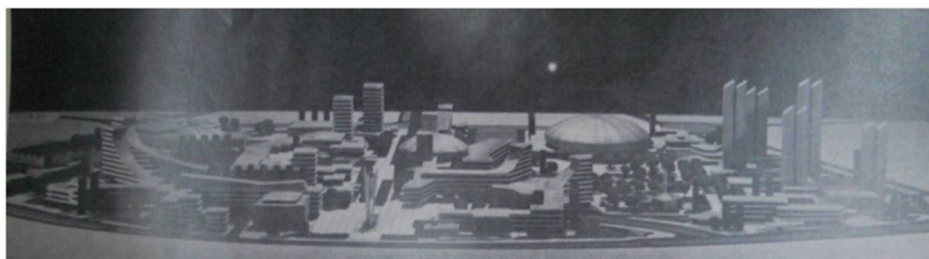
godina izrade: 1967.

Ovaj projekat koji je naručila i usvojila Skupštine opštine Priština 1967. godine, redefinisao je centralni deo grada uzevši u obzir broj stanovnika od 100.000 kao i redefinisane saobraćajnice i celokupnu prateću infrastrukturu tog dela grada. Predloženo je okruglo kolsko saobraćajno rešenje kako bi centralni deo trga u

potpunosti koristio pešak. Na strani pešačke zone su bili predviđeni pretežno društveni objekti.



a)



b)

Sl.8: Rešenje novog centra, arh. Ljiljana Babić, 1967. godina, a) Situacioni plan, b) maketa (Izvor: Arhitektura i urbanizam, Beograd, br.63 /1970/, s. 26-27).

Karakteristike ovog projekta su bile: okruglo rešenje kolskog saobraćaja, apsolutna dominacija pešaka, kontinuitet prostornog doživljaja, očiglednost celine kompozicije, itd. Iako je usvojeni dokument bio obavezujući i nije predviđao bilo koju intervenciju u obuhvaćenom prostoru, projekat nove Robne kuće kao i konkurs za Društveno-sportski centar Boro i Ramiz bili su u potpunosti van celokupne urbane koncepcije autora.⁶⁶ Nažalost, kao rezultat takvog pristupa gotovo ništa od ovog plana nije realizovano.

⁶⁶ Ljiljana Babić, „Priština“, Arhitektura i urbanizam, Beograd, br. 63 (1970), s. 26–27.

2.3.4. Idejno urbanističko rešenje Univerzitetskog centra u Prištini

kategorija: urbanističko rešenje

autor: Baškim Fehmiu

konsultant: Bogdan Bogdanović

projektantski tim: Miodrag Pecić, Ranko Radović, Dimitrije Mladenović i Redžep Ljuci (Rexhep Luci)

projektni biro: Zavod za urbanizam i projektovanje, Priština

godina izrade: 1971.

Osnivanjem Univerziteta u Prištini 1970. godine zadovoljena je potreba za univerzitetskim zgradama gde bi nova naučno-edukativna ustanova mogla obavljati svoje delatnosti. U takvim okolnostima, 1971. godine, Zavod za urbanizam i projektovanje Prištine počeo je sa izradom idejno-urbanističkog projekta Studentskog centra u Prištini. Formirana je grupa najjementnijih stručnjaka za urbanizam i arhitekturu, kojom je predvodio prištinski urbanista Baškim Fehmiu, sa glavnim konsultantom, beogradskim profesorom arh. Bogdanom Bogdanovićem. Projektantski tim je činila grupa vrhunskih stručnjaka: arh. Miodrag Pecić, prof. Ranko Radović i prof. Dimitrije Mladenović i arh. Redžep Ljuci.⁶⁷

Čitava koncepcija je pošla od stanovišta da „jedna od najznačajnijih i po svome karakteru najprogresivnijih tekovina civilizacije, jeste univerzitet“.⁶⁸ Samim tim je i prostor gde se odvijaju univerzitetske aktivnosti od vrhunskog značaja jer utiče na kulturni, obrazovni i opšti razvoj svakog pojedinca, a „čovjek kao biće ne može ni da živi sam ni da se rađa. On je u zajednici i zato zajednici nije sasvim svejedno kakav je svaki pojedinac kao što i svakom pojedincu nije sasvim svejedno kakva je zajednica. Ona njega vaspitava i menja kako bi on nju menjao radeći i stvarajući. Njegovo kretanje u društvu mora da se odvija u prostoru i harmoniji međusobnog življenja, rada,

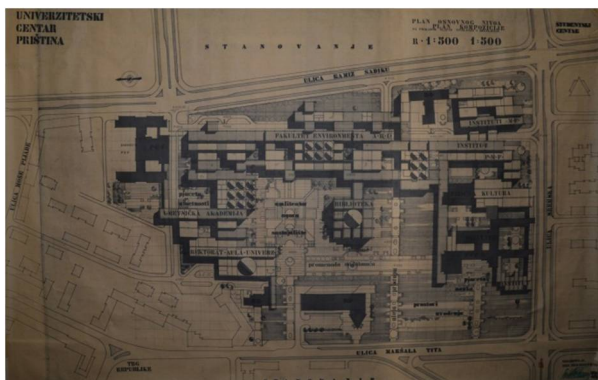
⁶⁷ Univerzitetski Centar u Prištini – idejno urbanističko rešenje, Zavod za urbanizam i projektovanje, Priština, oktobar 1971. godine. Odgovorni projektant: arh. Baškim Fehmiu.

⁶⁸ *Ibid.*, s. 6.

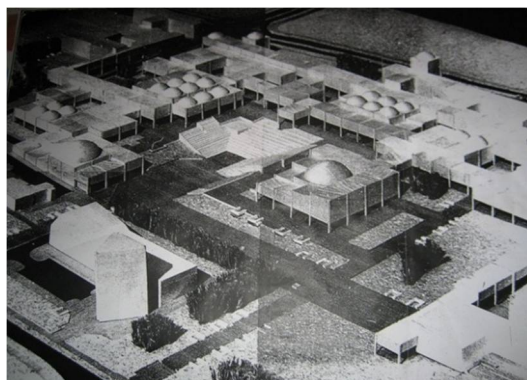
otkrivanja i maštanja“.⁶⁹ Ovde se jasno vidi da su autori projekta bili potpuno svesni uticaja prostora ne samo na edukaciji individua nego uticali i na njihovo opšte ponašanje prema njemu i društvu.

Glavni zadatak projekta u fizičkom smislu je bio da definiše glavne urbanističke parametre koji će se u narednoj fazi koristiti kao osnovne smernice tretiranja prostora na kojem je predviđeno da bude budući Univerzitetski centar Prištine koji bi omogućio normalno funkcionisanje svih jedinica novoosnovanog Prištinskog univerziteta. Predloženo rešenje čitav taj sadržaj distribuira unutar kompleksa na osnovu funkcionalne logike pojedinih jedinica centra koji bi organski međusobno funkcionisali unutar jedne neodvojive celine. Jedinice podeljene u zasebne volumene su u punoj korelaciji sa postojećom topografijom, međusobno su povezane pasażima i zastakljenim koridorima, stvarajući između volumena veliki broj unutrašnjih dvorišta sa dosta zelenila.

Rešenje predlaže da se automobilski saobraćaj unutar centra lokalizuje na perifernim delovima Studentskog centra gde je predviđen dovoljan broj parkinga i podzemnih garaža kako bi dominantni deo unutrašnjeg prostora lokacije ostao za pešake.



a)



b)

Sl.9: Univerzitetski centar u Prištini, 1971. godina, arh. Baškim Fehmiu, a) situacioni plan, b) maketa (Izvor: Sopstveni arhiv prof. Baškima Fehmija, Bulevar Majke Tereze, Ulica Fehmi Agani, IV strat, apartman br. 5, 2013. godina).

⁶⁹ *Ibid.*, s. 35.

Većina objekata u prizemlju je bila otvorena prema šetalištima i mini pijacetama centra, sa fontanama i bogatim urbanim mobilijarom, stvarajući tako neodvojivu simbiozu između izgrađenog (arhitektura) i prirodnog (topografija, zelenilo...). Zelenilo se obično koncipira u obliku engleskih parkova sa grupacijom velikog drveća okruženog travom.

Zbog njene funkcionalne polivalentnosti, u samom centralnom delu kampusa je smeštena Univerzitetska biblioteka, kako bi bila dostupnija u odnosu na ostale univerzitetske jedinice. Amfiteatar i agora su predviđeni kao otvoreni funkcionalni elementi na kojima su se mogle odvijati različite socio-rekreativne delatnosti studenata i ostalih građana. Nova zgrada rektorata se pozicionira na perifernom delu lokacije kako bi bila lakše dostupna iz glavnih ulica sa kojima se graniči kampus, dok se postojeća zgrada rektorata povezuje sa novoprojektovanim kompleksom sa pokrivenom pasarelom; bilo je predviđeno da se pretvori u muzej Univerziteta kako bi bio evidentiran jedan od „najvećih dostignuća prištinskog društva“, kako naglašava već u uvodu tekstualnog dela projekta autor Baškim Fehmiu.⁷⁰

Grupaciju naučnih jedinica sa umetničkim povezuje takozvana „Promenada nadahnuća“, koja je svojim tretmanom „zamišljena kao duhovna kičma u čijem ambijentu i atmosferi posetilac doživljava sve bogatstvo vizuelnih plastično dizajnskih formi u svome dinamizmu“.⁷¹ Pijaceta umetnosti je između Agore i Akademije, dok se prirodne nauke smeštaju u postojeći objekat Filološkog fakulteta gde su i instituti za istraživanje.

Nažalost, na osnovu ovog projekta je izgrađena samo Univerzitetska i narodna biblioteka arhitekta Andrije Mutnjakovića. Čak i kod ovog objekta, iako se po pozicioniranju, sadržaju i oblikovanju nalazi unutar parametara koje propisuje ovaj urbanistički plan, po onome kako je tretirana relacija osnove prizemlja u relaciji sa parterom, ima dosta odstupanja za šta je Baškim Fehmiu, kao autor urbanističkog projekta, imao primedbe u fazi arhitektonskog idejnog projekta zagrebačkog arhitekta.

⁷⁰ *Ibid.*, s. 4.

⁷¹ *Ibid.*, s. 37.

On u svom izveštaju naglašava da „rešenje prizemlja nije u skladu sa urbanističkim uslovima, već je dato u sasvim drugačijem tretmanu, što se ne može prihvatiti. Naime, umesto maksimalno oslobođenog prostora, dat je potpun zatvoren izgrađen okvir“.⁷² Ove primedbe, nažalost, nisu uzete u obzir.

Bez obzira na to što ovaj dokumenat ne predstavlja arhitektonsko nego idejno urbanističko rešenje, ipak su neke osnovne smernice arhitektonskog oblikovanja kao što su modul kao osnova građenja i znak izražavanja, ekscentrično horizontalno i vertikalno kockasto i sverične strukture stvarajući ambijente sa različitim sadržajem,⁷³ bile precizirane ovim urbanim dokumentom, čime je kasnije maestralno baratao prof. Mutnjaković prilikom stvaranja arhitektonske kompozicije zgrade biblioteke.

2.3.5. Generalni urbanistički plan Prištine do 2000. godine, Zavod za urbanizam i projektovanje, Priština

kategorija: urbanistički plan

autor: Redžep Ljuci

projektni biro: Zavod za urbanizam i projektovanje, Priština

godina izrade: 1987.

Osnivanje Univerziteta u Prištini 1970. godine, kao i ustavne promene tadašnje Jugoslavije iz 1974. godine, kada pokrajine dobijaju bolji položaj unutar federacije, uticali su direktno na ekonomski, kulturni i opšte-društveni razvoj koji je direktno rezultirao ne samo potrebom za novim univerzitetskim objektima: fakultetskim zgradama, bibliotakama, istraživačkim institutima, nego i na koncentraciju velikog

⁷² Videti izveštaj arh. Baškima Fehmiua na idejnom projektu arh. Andrije Mutnjakovića za Narodnu i univerzitetsku biblioteku u Prištinu, od dana 19. 6. 1972 godine. (Opštinski arhiv Prištine, AKP, Fond SO-KK, Narodna Univ. Bibliot, vid: 1971–1978, Kutija 1–6, Nr. 1274).

⁷³ Univerzitetski Centar u Prištini, *ibid.*, s. 45

broja stanovnika Kosova u glavni grad. Ovde treba dodati i visok stepen nataliteta: Priština koja je 1945. godine imala 19.631 stanovnika, 1971. godine je dostigla broj od 69.514 stanovnika, a 1981. godine je već prešla cifru od 100.000 stanovnika. Ova visoka stopa rasta populacije u Prištini prevazišla je svaku prognozu na osnovu koje su urađena sva planska dokumenta. U ovim novonastalim prilikama opštinske vlasti su bile primorane da revidiraju postojeća i izrade nova planska dokumenta. Tako su 1987. godine opštinske vlasti usvojile „Generalni urbanistički plan Prištine do 2000. godine“, koji je izradio Zavoda za urbanizam i projektovanje Prištine. Za tu priliku su angažovani stručni kadrova iz Beograda, Novog Sada i Zagreba, a timom je rukovodio lokalni arhitekta Redžep Ljuci.

Novi GUP je izrađen imajući u vidu projekciju rasta populacije do 2000. godine od 195.000 stanovnika (minimalan procenjeni rast) do 225.000 stanovnika (maksimalan procenjeni rast).⁷⁴ Površina koju je obuhvatio plan kroz urbano planiranje bio je prostor od 4.335 hektara.⁷⁵



Sl.10: Osnovne namene po GUP-u Prištine do 2000. godine. (Izvor: Generalni urbanistički plan Prištine do 2000. godine – Urbanistički zavod opštine Priština, Priština, 1987, s. 52).

⁷⁴ Generalni urbanistički plan Prištine do 2000. godine, Urbanistički zavod opštine Priština, Priština, 1987, s. 52.

⁷⁵ *Ibid.*, s. 95.

Osnovni cilj novog urbanističkog plana je bio:⁷⁶

- Poboljšanje životnih uslova i racionalnije korišćenje prostora u postojećem delu grada;
- Pokrivanje društvenim zgradama i potrebnom infrastrukturom svih delova grada;
- Završetak svih planiranih i započetih projekata;
- Planiranje novih površina za izgradnju;
- Rekonstrukcija i kvalitetan razvoj postojećeg centra grada;
- Integrisanje komplementarnih aktivnosti, naročito radnih aktivnosti unutar stambenih blokova.

Bez obzira na to što se planirana površina grada više puta povećavala ne samo u odnosu na postojeći izgrađeni deo grada, nego i u odnosu na prethodni plan, ipak je karakter grada sačuvan i sve se razvijalo oko postojećeg centralnog jezgra grada.

Glava 3

3. NOVI DRUŠTVENI POREDAK I ARHITEKTURA

Posleratna Jugoslavija, kao jedna od zemalja pobednica posle Drugog svetskog rata, bila je i politički i strateški pod uticajem Sovjetskog Saveza. Ali, vrlo brzo jugoslovenska politička elita je odbila da njena spoljna i unutrašnja politika, pre svega vojna, bude pod patronatom Sovjetskog Saveza. Kao posledica toga usledilo je, 1948. godine, isključenje Jugoslavije iz Komunističkog informacionog biroa (Informbiro),⁷⁷ i samim tim došlo do prekida bilo koje saradnje sa staljinističkom federacijom. Rezultat toga je bio, između ostalog, da su stvoreni uslovi da Jugoslavija, kao socijalistička zemlja zasnovana na principima „samoupravnog društva“ postane liberalnija u odnosu na ostale, rigidnim normativima sputane, komunističke zemlje Istočnog bloka. Nastala je povoljnija atmosfera za razvoj estetskih principa zapadnog modernizma koji su bili prekinuti zbog

⁷⁶ *Ibid.*, s. 95.

⁷⁷ Miroslav Krleža, *Enciklopedija Leksikografskog Zavoda*, (III Svezak), Zagreb, Jugoslovenski leksikografski zavod, 1969, s. 311.

Drugog svetskog rata. Ovaj liberalniji pristup je prisutan i dosta lako uočljiv u svim umetničkim disciplinama kao što su slikarstvo, vajarstvo, film, a pogotovo u arhitekturi.

Izuzetak predstavljaju samo prve godine nakon Drugog svetskog rata, kada je pod uticajem ruskog *socrealizma*⁷⁸ duh moderne – razvijan u periodu između dva svetska rata – smatran buržoaskim, dekadentnim i u suprotnosti sa „društvenim, kulturološkim i umetničkim vizijama progresivnog društva“.⁷⁹ Situacija se brzo promenila i zbog činjenice da „period između dva svetska rata predstavljaju godine kada su principi moderne arhitekture već bili prisutni u regionu. Arhitekti su, u većini slučajeva obrazovani na Zapadu, sa iskustvom stečenim po biroima kod najvećih majstora modernog pokreta, dolaskom u zemlju porekla doneli duh moderne u Kraljevinu Jugoslaviju.“⁸⁰

Sa sličnim iskustvom i odnosom prema moderni bio je i Aleksandar Ignjatović kada je analizirao arhitektonski identitet Beograda u periodu od 1904. do 1941. godine. Prema njemu, sam ideološki kontekst Jugoslavije je zasnovan na „narodnom jedinstvu“, pa je i arhitektura bila integralni deo jugoslovenstva. Prihvatajući ideju reprezentacije ideologije kroz kulturne prakse komunicirane putem simbola kao konstruktivnog diskursa i prateći ideologiju jugoslovenstva, dati pravo da o tome govori arhitektura bilo bi prekomerno uprošćavanje njenog potencijala.⁸¹ Arhitektura ovog vremena je bila snažno angažovana u procesu izgradnje nacije „tako što je vratila delić ideološke vitalnosti modernizma od njenog nastanka, čime je povratila pozicije reprezentacije društvenih vrednosti, a urbanizam prevazišao okvire strogo projektantske tehnike“.⁸²

⁷⁸ Socrealizam ustanovljen 1932. godine kao „istorijski otvoren estetički sistem istinite reprezentacije života“ koji je zamenio nerazumljivi avangardni duh konstruktivističkog pokreta sovjetskog društva. Videti: Thomas Lahusen, „*Socialist Realism in search of its Shores*“, u: Tomas, Lahusen and Evgeny Dobrenko, (ed.) *Socialist Realism Without Shores*, Durham, Duke University Press, 1997, pp.5.

⁷⁹ Miško Šuvaković, „*Impossible Histories*“, in eds: Dubravka Djuric and Misko Suvakovic, „*Impossible Histories: Historical Avant-gardes, Neo-avant-gardes and Post-avant-gardes in Yugoslavia, 1918–1991*“, Cambridge, MIT Press, 2003, s. 2–36.

⁸⁰ Maja Babić, *Modernism and Politics in the Architecture of Socialist Yugoslavia, 1945–1965* (master teza), Washington, The University of Washington, 2013, s.17.

⁸¹ Aleksandar Ignjatović, „Constructing the capital of Yugoslavism: The Identity of Belgrade Architecture, 1904–1941“, *Proceedings from Inter-Balkan Congress: Balkan Capitals from the 19th to the 21st century. Urban Planning and Modern Architectural Heritage*, December 12, 2005, Athens, pp. 58–63.

⁸² Dragana Konstantinović, *Programske osnove Jugoslovenske arhitekture: 1945–1980* (doktorska disertacija), Novi Sad, Univerzitet u Novom Sadu, 2013, s. 2.

Još konkretnija je uloga koju zauzimaju arhitekta već u prvoj petogodišnjoj fazi obnove zemlje od 1947. do 1951. godine, a među njima poseban značaj ima arhitekta Milorad Macura koji u procesu transformacije zemlje iz predratne – agrarne i ruralne, u posleratnu – industrijsku i urbanu, naglašava da je uloga arhitekta postavljena na nivo društveno odgovornog zadatka.⁸³

Što se tiče publikacija, i uopšte istraživanja fokusiranih ka objašnjavanju odnosa između društvenog poretka i arhitekture na prostoru bivše Jugoslavije, dugo vremena nije ona nije bila oblast na koju su bili fokusirani teoretičari arhitekture. Kao što navodi profesor Bogdan Bogdanović, stav javnog i političkog mnjenja je bio da „zašto i u čemu da se arhitekta toliko razgovaraju sa sobom i sa drugima? Zašto na takav način pišu? Zašto na takav način misle? Arhitekta, ipak, i pre svega, treba da crtaju: 'Plajvaz, bato u ruke'“.⁸⁴ Tako je u većini časopisa i u literaturi, dok je federacija još postojala, pažnja bila fokusirana na hronološkom praćenju istorijskog razvoja, često u kooperaciji sa međunarodnim zbivanjima u arhitekturi. Analize su bile orijentisane ka funkcionalnim i formalnim komponentama arhitekture, ali sasvim malo, ili nimalo, ka pitanjima vezanim za uticaj društvenog poretka na arhitekturu tog vremena. Posle raspada Jugoslavije urađena su neka vrlo kvalitetna istraživanja koja su analizirala ovaj odnos koji je, u stvari, i srž shvatanja i objašnjavanja arhitekture ovog perioda.

Projekat „Unfinished Modernisation: Between Utopia and Pragmatism“, koji je započeo izložbom u Mariboru, februara 2012. godine (izložba je kasnije bila postavljena u gotovo svim prestonicama bivše Jugoslavije), je jedna od značajnih aktivnosti koja je, između ostalog, vratila fokus interesovanja za arhitekturu na jedan vrlo inovativan način. Istraživanje pokazuje kako su državne institucije koristile arhitekturu u cilju opšte modernizacije društva u svim oblicima života. Ona je često pokušala da simbolizuje opšta dostignuća „običnih radnika proletarijata samoupravnog društva“. Ovo je manifestovano projektima velikih razmera, često sa elementima utopije, kako u urbanom planiranju tako i u oblasti industrije, energetike, infrastrukture i slično.

⁸³ Milorad Macura, „Marginalije uz četrdesetogodišnjicu“, *Izgradnja*, Beograd, br.11 (1984), s. 163–167.

⁸⁴ Bogdan Bogdanović, *Gradoslovar*, Beograd, Vuk Karadžić, 1982, s. 274.

Odnos politike i arhitekture i međusobni uticaj je predmet istraživanja i disertacije pod nazivom „Land of the in Between: Modern Architecture and the State in Socialist Yugoslavia, 1945-65“, autora Vladimira Kulića, odbranjenoj 2009. godine na Univerzitetu u Teksasu. Autor identifikuje orijentaciju socijalističke države ka stvaranju zajedničkog identiteta u okolnostima multietničke sredine gde su različite etničke grupacije, sa različitim kulturnim, jezičkim, verskim i opšteistorijskim nasledstvom shvatile da je jedina mogućnost unifikacije da se prestane sa isticanjem bilo kakvog istoricizma kao kontinuiteta za stvaranje nove nacije, nego da se svi naponi usmere ka stvaranju potpuno novog društva, nove nacije, bazirane na univerzalnim principima modernizma.

Maja Babić u njenoj master tezi pod nazivom „Modernism and Politics in the Architecture of Socialist Yugoslavia, 1945-1965“, odbranjenoj 2013. godine na Univerzitetu u Vašingtonu, misli da uprkos svih napora „jugoslovenska arhitektura nije uniformna, i nije postigla da ujedinjuje neprevaziđene razlike između identiteta različitih nacionalnosti, i kao takva nije uspjela da formira svoj sopstveni identitet.“⁸⁵

3.1. Ideološke osnove samoupravnog društva i njihov uticaj na oblikovanje javnih zgrada u Prištini

„Savremena arhitektura mora da iskristališe novi socijalistički način života.“⁸⁶

Slogan uzet iz prvog broja sovjetskog arhitektonskog časopisa „Savremena arhitektura“ („Современная архитектура“) iz 1927. godine, koji pokazuje da su sovjetski konstruktivisti verovali u društvenu transformaciju kroz arhitekturu kao i duh konstruktivističkog pokreta utemeljenog na socijalnoj a ne tehničkoj revoluciji, može se uzeti i kao posleratni slogan koji je novi društveni poredak koristio za transformaciju prištinskog društva kroz arhitekturu.

Ako je tendencija novog društvenog poretka *samoupravnog društva* bila stvaranje novog čoveka *proletarijata*, a arhitektura korišćena kao sredstvo za postizanje tog cilja,

⁸⁵ Maja Babic, *Modernism and Politics in the Architecture of Socialist Yugoslavia, 1945–1965* (master teza), Washington, The University of Washington, 2013, s. 17.

⁸⁶ Selim O. Han-Magomedov, „Ruski eksperiment u arhitekturi“, u: Miloš R. Perović, (ured.), *Istorija moderne arhitekture, knjiga 2b, Kristalizacija modernizma, avangardni pokreti*, Beograd, Draslar partner, 2005, s. 403–459.

onda je logično da „njen jezik nije mogao biti pozajmljeni klasicizam, nego iznova izmišljen na temeljima nove ideologije.“⁸⁷ U takvim okolnostima čak ni ideologija socrealizma, kao način pristupa običnom građaninu umetničkim jezikom kojeg je u stanju svako da razume, ne bi mogla postići unapred postavljeni cilj. Jer, ako je cilj stvaranje *novog čoveka*, on nikako ne bi mogao biti izgrađen prilagođavanjem njegovim tradicionalnim principima već, naprotiv, samo jednom potpuno novom ideologijom zasnovanom često na utopijskim idealima u kojima bi „novi čovek“ mogao videti svoju bolju budućnost posle stradanja koja su donela dva svetska rata. Socrealizam se odbacuje kao opcija postizanja takvih ciljeva pored ostalog i zbog toga što je, u principu, bio protiv internacionalnih ideala moderne, pokušavajući da se kreće između nacionalnih elemenata u formi i socijalističkog duha u njegovom sadržaju, koji je često rezultirao patetičnim formalizmom.

Prema novom društvenom poretku proces kreiranja novog društva bio je utemeljen na principima moderniteta, koji se nikako nije smeo bazirati na bilo kojoj vrednosti koja dolazi iz prošlosti. Tako je i arhitektura trebalo da bude lišena svih istorijskih kategorija. Ali, kada je u pitanju status arhitekture koja je proizvod ovog poretka, taj opus se sagledava kao duboko istorijski. Gan naglašava da „ako komunizam danas zahteva građenje za ovaj trenutak, ta zgrada mora biti izgrađena tako da se uzima u obzir činjenica da će sutrašnje društvo takođe trebati forme za njegovu sledeću fazu i da i ta sledeća forma mora biti obezbeđena na način da ne odbacuje jučerašnju, nego je dopunjuje, da bi i ona bila dopunjena, u skladu sa sledećim zahtevom. Tako arhitekt ne može graditi danas ukoliko ne zna suštinu onoga što komunizam jeste i šta on može zahtevati za sutra“.⁸⁸ Ovde se jasno vidi insistiranje na kontinuitetu arhitektonskih vrednosti koje kreira današnja generacija, od kojih će ih naslediti buduće generacije, što direktno određuje arhitekturu kao istorijsku kategoriju. Ovaj dvostruki pristup, jedan prema istorijskoj prošlosti, a potpuno drugačiji prema budućnosti, omogućio je nekim arhitektama da vešto koriste ovaj dualizam kako ne bi prekinuli vezu sa

⁸⁷ Dragana Konstantinović, *Programske osnove Jugoslovenske arhitekture: 1945-1980* (doktorska disertacija), Novi Sad, Univerzitet u Novom Sadu, 2013, s. 68.

⁸⁸ Aleksei Gan, *Konstruktivizam*, s. 60, preuzeto iz: Dragana Konstantinović, *Programske osnove Jugoslovenske arhitekture: 1945-1980*, (doktorska disertacija), Novi Sad, Univerzitet u Novom Sadu, 2013, s. 69.

tradicijom koja je bila prisutna u predratnoj praksi arhitekture na teritoriji bivše Jugoslavije. Značajan broj izuzetnih dela iz arhitekture na prostoru bivše Jugoslavije je nastao upravo zahvaljujući kritičkom pristupu bogatom arhitektonskom nasleđu i reinterpretiranju u duhu savremene arhitekture.

Sistem *samoupravnog društva* je pružio određenu vrstu uključivanja pojedinaca u izgradnju novog društva koje je omogućavalo stvaranje boljeg ambijenta za „čoveka moderne budućnosti“ koji je dolazio iz tradicionalne prošlosti gde je učestvovanje u javnom životu bio potpuno nepoznat pojam. U tom pogledu „slučaj samoupravnog društva socijalističke Jugoslavije reprezentuje primer razvijanja urbanističke i arhitektonske prakse jednim delom i kroz lokalnu implementaciju, kroz oblike participatornog planiranja, gde je u zajednici razvijan osećaj učešća u odlučivanju. Centralizovani mehanizmi odlučivanja i dalje su omogućavali visok stepen 'korekcije', ali je razvijano iskustvo omogućavalo da se procesi modernizacije i osavremenjivanja društva paralelno dešavaju na dva plana – kroz građenu sredinu i razvoj novih društvenih odnosa”.⁸⁹

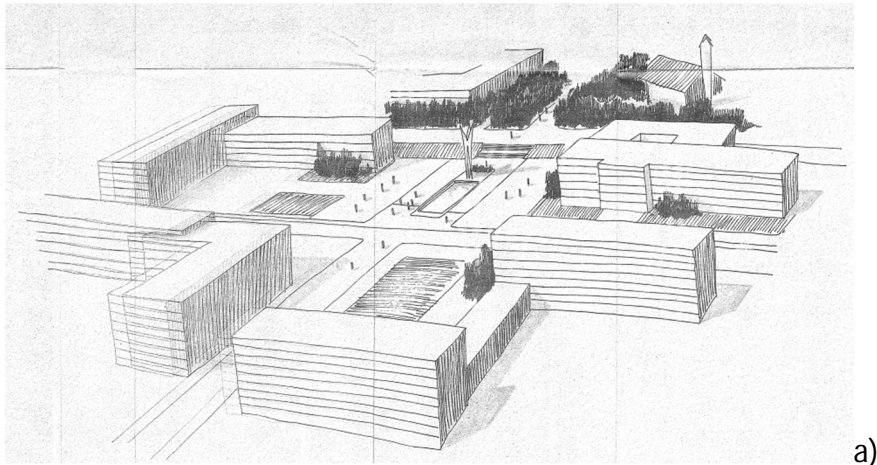
Ovaj pristup je u velikoj meri bio uspešan i u slučaju Prištine. Dovoljno je podsetiti na slučaj rušenja velikog dela istorijskog centra grada kao i tradicionalne pokrivene čaršije, kako bi se omogućila realizacija novog posleratnog Generalnog plana Prištine. U tome su, sa velikim entuzijazmom, učestvovala „volonterske proleTERSKE brigade“ koje su činili građani.

⁸⁹ *Ibid.*, s. 56.

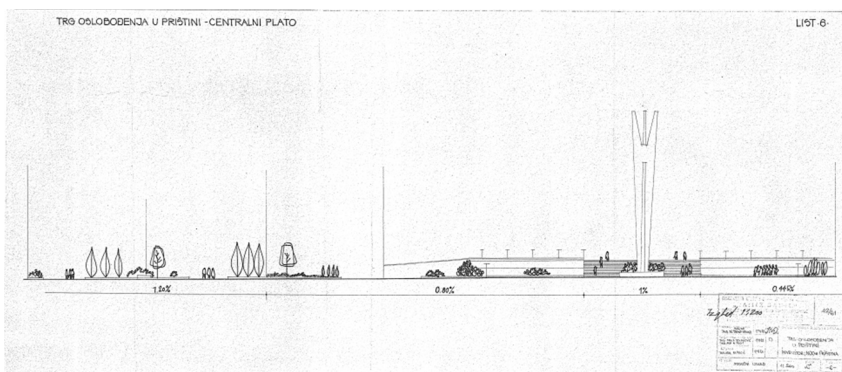


Sl.11: Grupa volontera (građana) prilikom rušenja prištinske čaršije (Izvor: Eliza Hoxha. *Qyteti dhe dashuria*, Priština, OGB, 2013, s. 32).

Na tom delu grada je izgrađena zgrada Izvršnog veća tadašnje Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosova a kasnije i Trg oslobođenja sa obeliskom bratstva i jedinstva u njegovom centralnom delu. Za obelisk posvećen palim borcima Narodnooslobodilačke borbe u Drugom svetskom ratu bio je raspisan konkurs 1959. godine. Na konkursu je izabran rad vajara Miodraga Živkovića koji je trebalo da bude postavljen na centralnom delu trga koji je projektovao arhitekta Miodrag Pecić. Radovi su trajali sve do 1961. godine. Simbolika raskida sa tradicionalnom prošlošću i orijentacija ka budućnosti su manifestovani i u koncipiranju trga, a pogotovo u pozicioniranju obeliska (kako od strane arhitekta tako i od strane vajara). Na mestu srušenih kuća, na ravnom prostoru diže se obelisk koji se sastoji od tri vertikalna stuba koji se elegantno spajaju na samom vrhu. Naslanjanje sva tri vertikalna elementa jednog na drugog, osim što je bilo neminovno kako bi stubovi visine 25 metara dobili potrebnu krutost i statičku stabilnost konstrukcije, imalo je i simbolički karakter. Stubovi su simbolizovali tri naroda na Kosovu – Albance, Srbe i Crnogorce – kako se čvrsto oslanjaju jedni na druge i grade zajedničku budućnost. Postavljen u prvom planu jedne duboke vernakularne pozadine, sa tri minareta glavnih džamija u gradu iz vremena Otomanske imperije, svojim vertikalitetom u visinu od 25 metara, obelisk veoma imponuje svojim prisustvom svakom građaninu i skreće pažnju da u grad dolaze novi simboli s kojima će biti identifikovan *novi čovek samoupravnog društva*.



a)



b)



c)

Sl.12: Obelisk Revolucije na Trgu bratstvo i jedinstvo, Priština, 1959–61, a) Ptičija perspektiva, b) produžni izgled (Izvor: Izložba Kosovo Modern: an Architectural Primer, Ilir Gjinolli i Lulzim Kabashi /kustos/, 4–24, decembar 2015, Nacionalna galerija Kosova, Priština), c) slika iz 1964. godine (Izvor: Esad Mekuli i Dragan Ćukić /ur./, Monografija *Priština*, Priština, Skupština opštine Prištine, 1965.).

Ako ovde postavimo pitanje, citirajući profesora Vladimira Mako, „da li se preobražaj arhitektonskog dela u estetski objekat zamišlja samo kroz proces vrednovanja materijalno-oblikovnih komponenti, ili se preko njih kao nužnih opažajnih vrednosti komuniciraju ideje od posebnog kulturnog značaja“,⁹⁰ onda je jasno da je obelisk bratstva i jedinstva namenjen da predstavlja simbol grada budućeg kulturnog i ideološkog profila društva. Ovde smo, sigurno, u situaciji „pojačane komponente svesnog delovanja arhitekta gde namera ostvarivanja unapred zamišljenog efekta, kao estetička kategorija, počinje da dominira“⁹¹. U ovom slučaju u cilju postizanja konkretnih ideoloških ciljeva.

Aberkrobi (Abercrombie), poznati arhitekta i dizajner se, između ostalog, bavio i političkim, socijalnim i ekonomskim komponentama koje utiču na razvoj dizajna i arhitekturu. On ističe da je osnov za naš estetski sud prema nekoj zgradi prva, automatska reakcija sa percipiranim vizuelnim karakteristikama, dok je druga višeslojna i, u zavisnosti od mnogih okolnosti, vezana za posmatranu zgradu koja komplikuje taj prvobitni sud.⁹² Tako ova druga može često da bude mnogo uticajnija od prve u procesu estetske evaluacije jedne zgrade tako da „ideološki, moralni i humanistički pristup u estetskoj evaluaciji u odnosu na čisti percepcijski kvalitet jedne arhitektonske strukture dominira“.⁹³ Dakle, građani su – ne samo obelisk bratstva i jedinstva, nego i veći deo javnih zgrada izgrađenih u ovom periodu percipirali – prihvatili ili odbijali – na osnovu svojih ličnih odnosa prema svim društvenim okolnostima u kojima su se ovi objekti pojavili.

3.1.1. Rekonstrukcija zgrade Izvršnog veća Kosova

kategorija: realizovano delo

autor: Juraj Neidhardt

⁹⁰ Vladimir Mako, *Estetika – arhitektura, Sedam tematskih rasprava*, Beograd, Orion Art, 2009, s. 8.

⁹¹ *Ibid.*, s.13.

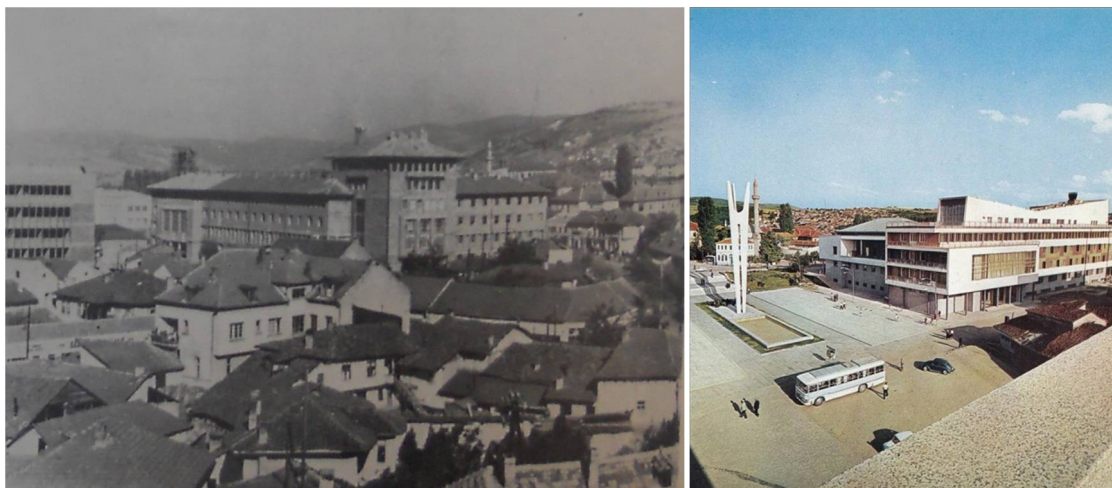
⁹² Stanley Abercrombie, *Architecture as Art: An Esthetic Analysis*, New York: Icon Editions, 1984. pp. 118.

⁹³ Vladimir Mako. Ideology and Architecture: Aesthetic Rationalism and its Cultural Responce, in: Vladimir Mako, Mirjana Roter Blagojević and Marta Vuković Lazar (ed.) *Architecture and Ideology*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2014, pp.16.

projektни biro: Kosovo projekt, Priština

godina izgradnje: 1960–1962.

Izgradnja postojećeg objekta započeta je 1948. godine, na osnovu projekta beogradskog arhitekta i profesora na Arhitektonskom fakultetu, Bogdana Nestorovića, rađenom u okviru projektog zavoda „Kosovo projekt“. Iako je osnovna ideja projektanta bila da se „prilikom oblikovanja ostvari simfonizam folklorne arhitekture Kosova i Metohije sa osnovnim kompozicionim elementima – kula, čardak, krov od ćeremide... što ideja kao takva ima visoku vrednost, na žalost, realizovana zgrada nije dostigla domet umetničkog kvaliteta koji svako arhitektonsko delo mora da nosi u sebi.“⁹⁴ Tako se desetak godina kasnije, tačnije 1960. godine, u rekonstrukciju, dogradnju i nadogradnju celokupnog objekta uključio sarajevski arhitekta i profesor Juraj Neidhardt.



a)

b)

Sl.13: Zgrada Izvršnog veća Kosova, a) Prvobitni objekat, 1948. godina, arh. Bogdan Nestorović (Izvor: Arhitektura i urbanizam, Beograd, br.13 /1962/, s. 16), b) Rekonstruisani objekat, 1960. godina, arh. Juraj Neidhardt (Izvor: Arhiv Kosova).

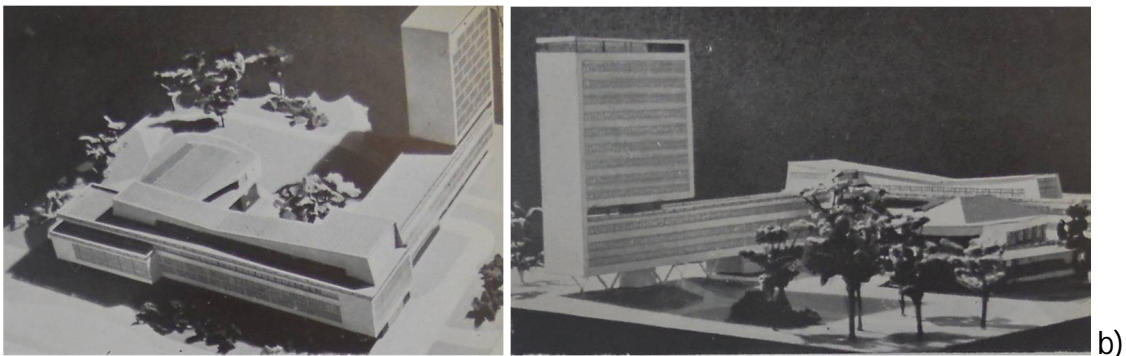
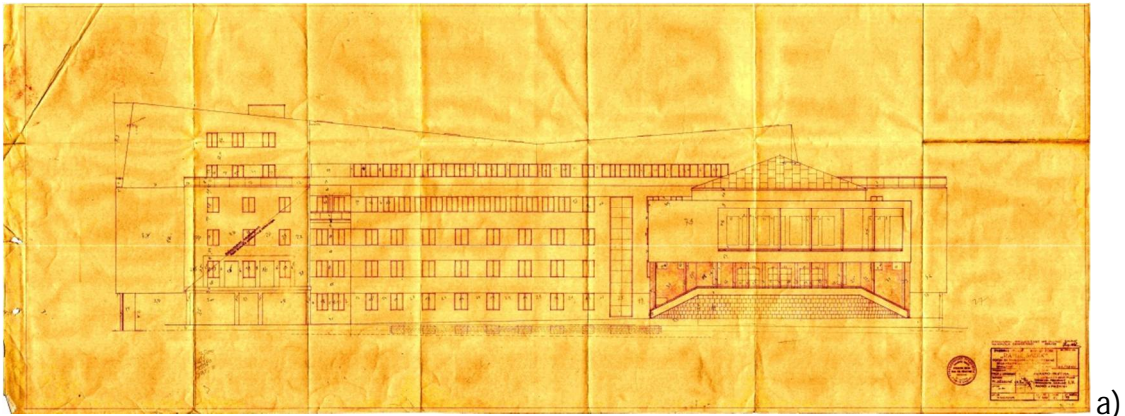
⁹⁴ Baškim Fehmiu, „Rekonstrukcija zgrade Izvršnog veća AKMO-u Prištini“, Arhitektura i urbanizam, Beograd, br.13 (1962), s. 15–18.

Arhitekta Neidhardt je bio jedan od saradnika Korbizjea u njegovom birou u Parizu, te je bilo logično pretpostaviti da će u njegovom predlogu o rekonstrukciji ovog objekta biti zastupljeni principi velikana moderne arhitekture – Korbizjea. Tako je Neidhardt čitavom objektu, pa i Metohijskoj kuli i Prizrenskoj kući, koji je prvobitno bio oblikovan primenom vernakularne arhitekture, pristupio primenjujući potpuno suprotne principe s jasnim geometrijskim oblicima i dominacijom horizontalnih masa u odnosu na vertikalnost kojom imponuje postojeća zgrada imitirajući Metohijsku kulu.

Elementi Korbizjeove škole su primenjeni ne samo u oblikovanju zgrade, nego i u načinu postavljanja novih volumena. Tako se novi horizontalni trakt koji se produžava prema trgu postavlja na stubovima u prizemlju kako ne bi prekidao slobodno kretanje kroz otvoreni prostor trga. Na kraju ovog trakta je pozicioniran horizontalni volumen u cilju postizanja ravnoteže sa postojećim volumenima zgrade; međutim, ovaj deo zgrade nikada nije realizovan. Takođe, i u postojećim prizemnim delovima zgrade, na istoj površini sa ostalim spratovima koji daju izuzetnu „tešku“ prisutnost u odnosu na slobodan, otvoren prostor koji bi jedna zgrada trebalo da ima, arhitekta interveniše tako što perimetralni zid prizemlja povlači ka unutrašnjosti zgrade i tako stvara kolonadu pogodnu za cirkulaciju i bolji ulaz u zgrade.

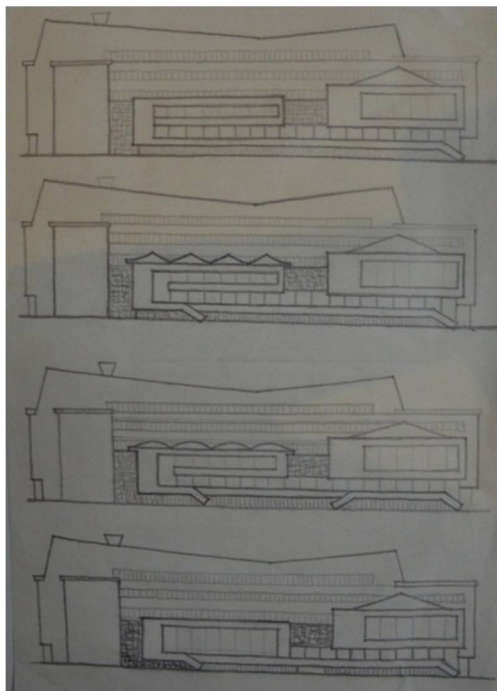
U postojeće fasade je intervenisano tako što su postojeći tradicionalni otvori koji su se ponavljali na svakom spratu i time delovali vertikalno, korišćenjem tekstura između horizontalnog razmaka prozora celokupnom obliku rekonstruisane zgrade, dali dominaciju horizontalnosti u odnosu na vertikalnost.

Postojeći četvorovodni krov pokriven ćeramidom se zamenjuje delimično ravnim a delimično blagim padom ka sredini.



Sl.14: Rekonstrukcija zgrade Izvršnog veća Kosova, arh. Juraj Neidhardt, 1960. godina, a) istočna fasada (Izvor: Opštinski arhiv Prištine, Fond SO-KK, Dok. O izgradnji KSAK, godina 1962-1987, Kutija 1-12, Nr.1446) , b) maketa (Izvor: Arhitektura i urbanizam, Beograd, br.13 /1962/, s. 17).

Postoje i skice, koje je uradio profesor Baškım Fehmiu, o nekim malim intervencijama u fasadi objekta, koje nisu razrađene u izvođačkom projektu pa, samim tim, ni te intervencije nikada nisu realizovane. Ono što se jasno vidi po ovim skicama je da Fehmiu bio dosta pažljiv vodeći računa da celokupni izgled zgrade ne bude ugrožen novim intervencijama i pored toga što je i sam bio pobornik Korbizjeovih principa o modernoj arhitekturi i bio u stalnoj prijateljskoj korespondenciji sa profesorom Neidhardtom.



Sl. 15: Skice intervenisanja na fasadi objekta, arh. Baškim Fehmiu, 80-tih godina. (Izvor: Sopstveni arhiv prof. Baškim Fehmiua, Bulevar Majka Tereza, Ulica Fehmi Agani, IV sprat, apartman br. 5, 2013. godina).

Zgrada Izvršnog veća je svojim političkim karakterom i u skladu sa osnovnom funkcijom bila izuzetna prilika da svojom arhitekturom manifestuje i simboličko i ideološko opredeljenje novog društva. Samim tim što je bila pozicionirana u najfrekventnijem delu grada, sa Trgom oslobođenja i svim drugim bitnim javnim zgradama u blizini, zgrada Izvršnog veća je godinama, osim osnovne utilitarne funkcije, imala i ulogu simbola ne samo centra moći već i svojim oblikovnim principima isticala novo estetsko opredeljenje društva koje je u neprekidnom odnosu sa arhitekturom.

3.2. Programske osnove samoupravnog društva i njegov uticaj na arhitektonski sadržaj javnih zgrada

Osnovno svojstvo arhitekture je, osim simboličkih i estetskih osobina, njena utilitarna i praktična primena. Životne potrebe evoluiraju evaluacijom samog čoveka i samim tim su neodvojive od vremena i njegovih ekonomskih, društvenih, kulturnih i političkih karakteristika. Uzimajući u obzir sve ovo, ne može se ni zamisliti da se arhitektonski sadržaj jedne zgrade može tretirati van ovih okolnosti.

U socijalističkom društvenom uređenju, kakva je bila Jugoslavija, celokupan arhitektonski sadržaj društvenih zgrada je određivala država. Sadržaj zgrade nije šematski postavljen „dole prema gore“, znači ne počinje od potreba građana koje oni sami prepoznaju, pa onda te potrebe upućuju državi, iako je preko sistema „samoupravnog društva“ to formalno postojalo. Sistem je omogućavao da je država kontrolisala arhitektonski program u potpunosti i koristila za ga za svoje ideološke ciljeve. Prema tome, „arhitektonski program je odraz šireg društvenog programa. U radikalnijem ishodu, program postaje instrument ideološko-političkog pokreta i, kao takav, sadrži potencijal za 'revoluciju' u arhitekturi“.⁹⁵

Kako u posleratnom periodu u gradu nije postojao gotovo nijedan važan društveni objekat obrazovne, kulturne, zdravstvene niti bilo koje druge javne namene i kako je čitav ovaj sadržaj mogla ponuditi samo država, tako su i javne zgrade izgrađene u posleratnom periodu bile rezultat promovisanja „revolucionarnog razvoja“ i preko arhitekture, pa se i za arhitekturu ne može reći da nije bila revolucionarna. Zasnovana na principima rane moderne koja je na prostoru bivše Jugoslavije između dva rata već bila prisutna, sada se – u novom, socijalističkom uređenju – manifestovala kao „moderno u formi, socijalističko u programu“.⁹⁶

Ovakve prilike, gde je čitav javni arhitektonski opus pod kontrolom državnih institucija, neminovno nas vode politizaciji prostora i arhitekture, jer „program društva se realizuje koordinisano kroz sve domene društvenog delovanja. Prostor politike je prostor svakog socijalnog delovanja, te shodno tome prostor grada i arhitekture“.⁹⁷

Ako razmatramo čitavu ovu realnost unutar relacije kontrole kapitala i proizvodnje prostora, koje su prema Lefevrovoj teoriji o urbanoj sociologiji u neodvojivoj vezi, onda u društvenom uređenju gde je sav kapital pod centralnom upravljanju države, normalno je da proizvedeni prostor i arhitektura moraju da budu upravljani i orijentisani prema opštim ciljevima tog društvenog uređenja.

⁹⁵ Dragana Konstantinović, *Programske osnove Jugoslovenske arhitekture: 1945-1980* (doktorska disertacija). Novi Sad, Univerzitet u Novom Sadu, 2013, s. 12.

⁹⁶ *Ibid.*, s. 13.

⁹⁷ *Ibid.*, s. 60.

3.2.1. Oblasna bolnica

kategorija: realizovano delo

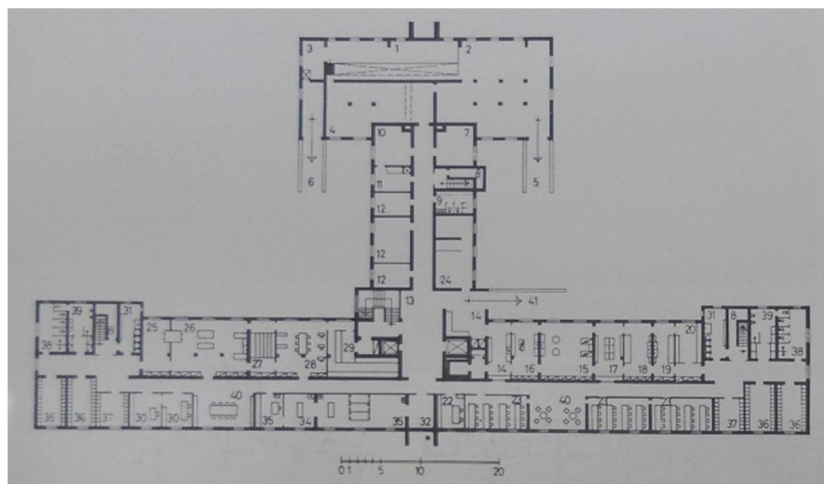
autor: Vladimir Leko

godina projektovanja: 1949.

Posleratna Priština je bila bez ikakve zdravstvene infrastrukture koja bi bila u mogućnosti da pruža osnovne zdravstvene usluge svom stanovništvu. Bilo kakva nova zdravstvena zgrada bila je više nego potrebna. Tako je i zgrada Oblasne bolnice izgrađena u cilju ublažavanje takvih potreba.

Objekat se sastoji od suterena, visokog prizemlja i tri sprata, pokriven je četvorovodnim krovom pokrivenim crepom. Svaka osnova je imala površinu od 2156 m². U suterenu su bile tehničke prostorije za: instalacije centralnog grejanja, suhu dezinfekciju, perionicu, itd., dok je u prizemlju organizovana uprava za prijem, porodilište i dečije odeljenje. Na prvom spratu su interno odeljenje i rendgen, na drugom antiseptičko hirurško odeljenje i operacioni blok, dok su na trećem septičko hirurško odeljenje, otorinolaringološko odeljenje i operacioni blok. Ukupan kapacitet bolnice je 420 postelja.⁹⁸

⁹⁸ „Oblasna bolnica u Prištini“, Arhitektura i urbanizam, Beograd, br. 8-9 (1961), s. 26.



a)



b)

Sl.16: Oblasna bolnica, arh. Vladimir Leko, 1949. godina, a) osnova prizemlja, b) izgrađeni objekat (Izvor: Arhitektura i urbanizam, Beograd, br.8-9 /1961/, s. 26).

Celokupni arhitektonski program je razvijen u dva horizontalna trakta koji se sastaju pod uglom od 90° . Na delu gde se spajaju dva trakta, pozicionirana je, logično, vertikalna komunikacija i time je omogućen pristup u oba trakta na svim etažama.

Iako objekat predstavlja vrstu objekta koji je bio izgrađen pre svega u cilju emergentne obnove posle Drugog svetskog rata, on ipak manifestuje neke osnovne vrednosti predratnog modernizma, kao što su racionalizam i u funkciji i u pristupu postizanja estetskih vrednosti kroz čist oblik bez ikakve ornamentalistike.

Za Prištinu je ovakav objekat bio od velikog značaja, iako je bio na perifernom jugoistočnom delu grada i potpuno usamljen u odnosu na postojeće zgrade i potrebnu infrastrukturu, jer je generisao ogroman urbani razvoj tog dela grada gde je, kasnije, nastao čitav Klinički centar.

3.2.2. Zgrada Ginekologije u Prištinskom kliničkom centru

kategorija: delimično realizovano delo

autor: Miodrag Pecić, Trajko Dimitrijević

saradnici: Vidosava Stamenković, Vidosav Jovanović, Tamara Ćosić

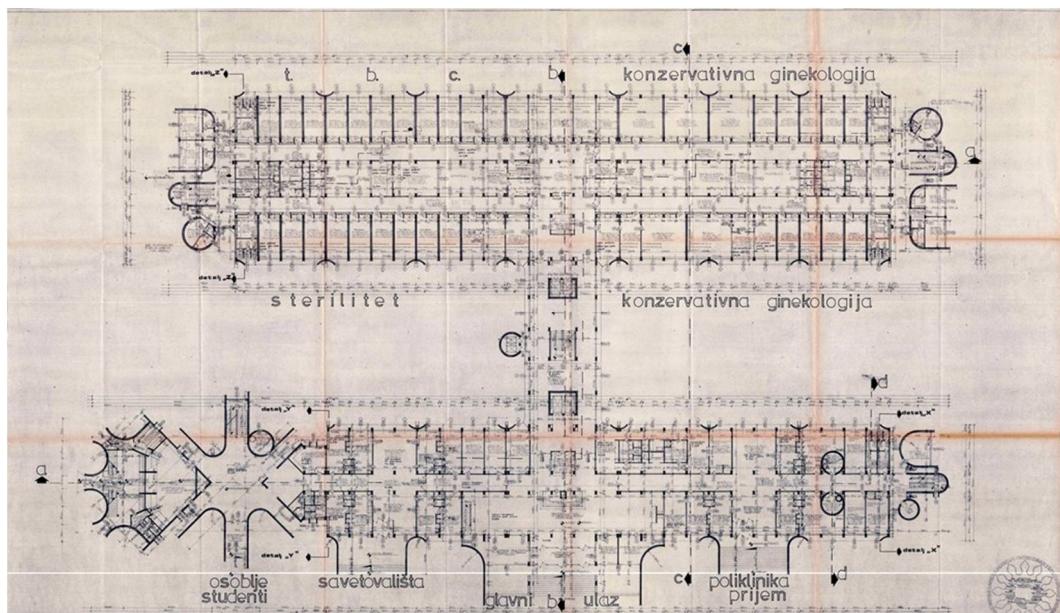
projektni biro: Zavod za urbanizam i projektovanje, Priština

godina projektovanja: 1974.

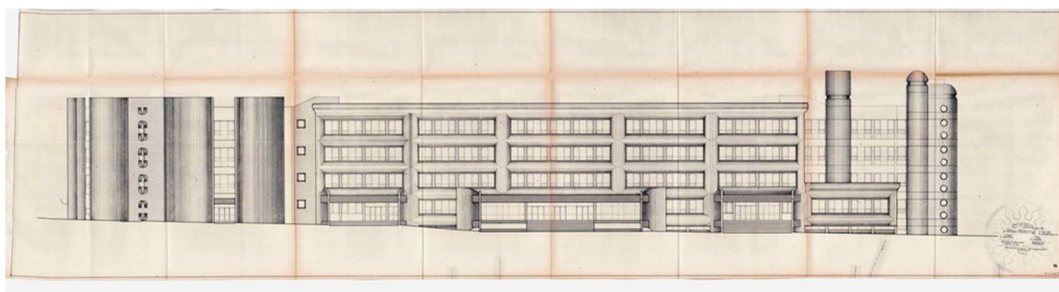
Proširenje Kliničkog univerzitetskog centra Prištine, osim neminovne potrebe za pružanjem zdravstvenih usluga, usko je povezan i sa osnivanjem Prištinskog univerziteta 1970. godine. Određene jedinice ovog Univerziteta, naročito one sa Medicinskog fakulteta, imale su neposrednu potrebu za novim prostorijama unutar kojih bi mogli da se odvijaju obrazovni procesi za nove kadrove i druge istraživačke aktivnosti. U takvim okolnostima, 1974. godine je izrađen projekat Ginekološke klinike unutar Kliničkog centra koji je već polako dobijao oblik bolničkog kampusa. Projekat je poveren dvojici prištinskih arhitekata: Miodragu Peciću i Trajku Dimitrijeviću. Celokupni arhitektonski program sastoji se od: poliklinike, kliničke fiziologije s laboratorijama, prostora za edukativne skupove, kao i dela za hospitalizaciju kapaciteta do 350 ležaja. Čitav ovaj sadržaj je smešten u dva horizontalna paralelna trakta koji su međusobno povezani toplim čvorom gde su smešteni elementi vertikalne komunikacije, stepenice i liftovi koji su omogućavali pristup u oba trakta na svakoj etaži.

Ova dva trakta su, manifestovana u prostoru kao dva pravougaona volumena, predstavljala osnovne kompozicione elemente koji oblikuju zgradu. S obzirom na relativno veliku dužinu tih masa, izgleda da su se autori plašili da postoji rizik da oni deluju monotono. Da bi izbegli taj rizik, na fasadi su koristili – na svakoj četvrtoj osi – vertikalne polukružne zidove koji su se ukrštali sa istim oblikom horizontalnim zidovima koji su se pružali od nadprozorne grede donjeg sprata do parapeta gornjeg sprata po svakoj etaži. Ukrštanje ovih zidova, osim što pravougaonim volumenima daju izuzetnu plastičnost, čini i osnovni kompozicioni ritam unutar volumena. Isto tako, polukružni

horizontalni zidovi svojim izlaskom iz perimetra pravougaonika u odnosu na pod, gde su prozori povučeni u prvobitnom perimetru pravougaonika, i polukružni zidni elementi igraju i pozitivnu ulogu u smislu zaštite od ulaska prekomernih sunčevih zraka i samim tim sprečavaju pregrevanje unutrašnjih prostorija.



a)



b)

Sl.17: Zgrada Ginekologije u prištinskom Kliničkom centru, Miodrag Pečić i Trajko Dimitrijević, 1974. godina, a) osnova prizemlja, b) zapadna fasada (Izvor: Opštinski arhiv Prištine, Fond SO-KK, Ginekol-akus, godina: 1975, Kutija 1-1a, Nr. 1390).

Nažalost, i ovaj objekat nije realizovan u potpunosti. Punkt za studente i medicinsko osoblje, pozicioniran na ekstremnom levom delu prvog bloka, nije nikad realizovan. S obzirom na to da je ovaj deo oblikovan cilindričnim vertikalnim elementima, isto kao i ekstremni desni deo koji je izveden očigledno radi postizanja ravnoteže celokupne kompozicije, nerealizacijom levog dela je dosta oštećena cela kompozicija koja deluje dosta neizbalansirano.

3.2.3. Zgrada Neuropsihijatrijske klinike u Prištinskom kliničkom centru

kategorija: realizovano delo

autor: Miodrag Pecić, Trajko Dimitrijević

saradnici: Vidosava Stamenković, Tamara Ćosić, Arsenije Višnjić

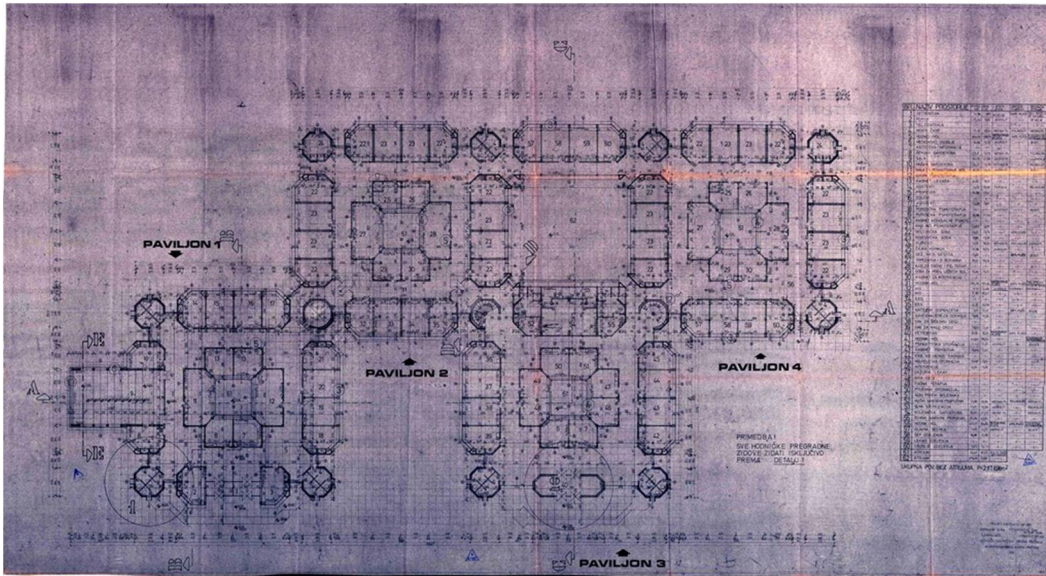
projektni biro: Zavod za urbanizam i projektovanje, Priština

godina projektovanja: 1979.

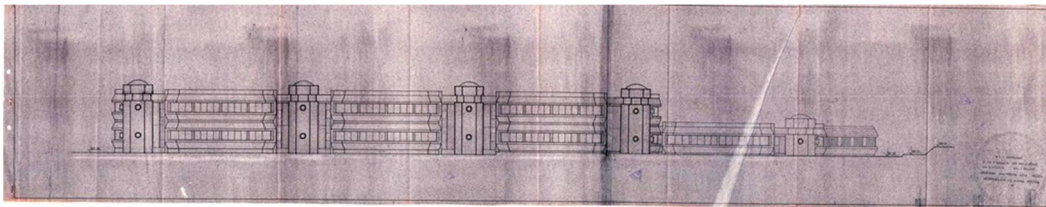
Sledeći objekat i cilju kompletiranja Kliničkog i univerzitetskog centra Prištine na osnovu urbanističkog rešenja usvojenog od Urbanističkog saveta Skupštine opštine Prištine dana 06. 09. 1971,⁹⁹ je Neuropsihijatrijska klinika. Pozicionirana na najekstremnijem, južnom delu parcele, odvojena od ostalih jedinica Kliničkog centra verovatno zbog specifičnog funkcionalnog sadržaja, zgrada je okružena mini parkovima sa obiljem zelenila sa svih strana. Tipološki, objekat je koncipiran u četiri pravougaone jedinice između kojih se formiraju unutrašnja dvorišta. Osim ulazne jedinice koja se razvija samo na prizemlju, ostala tri su spratnosti P+1. Vertikalne komunikacije se ostvaruju na delu preklopnih tačaka srednjeg pravougaonog oblika sa ostala dva na obe strane. Time se stvaraju dve vertikale koje vode na sprat na kome se može cirkulisati perimetralnim hodnicima po svakoj jedinici, bez obzira na to na koju vertikalu se ide.

Izuzetno urbanističko pozicioniranje objekta, u skladu sa arhitektonskim sadržajem ali i sa ostalim zgradama i čitavom urbanom celinom, bilo je očekivano s obzirom na to da je autor arhitektonskog projekta bio i autor urbanističkog rešenja Kliničkog centra iz 1967. godine i koji je – dvanaest godina kasnije – dobio priliku da arhitektonski oblikuje jednu od predviđenih zgrada po njegovom urbanističkom projektu.

⁹⁹ Vidi „Bolnički Centar u Prištini, Plan spratnosti i namena objekata“, 1967, projektant: arh. Miodrag Pecić, Izvor, Opštinski arhiv Prištine, Fond: SO-KK, Neuropsihijatrija, godina: 1980, Kutija: 1-3, Br. 1381.



a)



b)

Sl.18: Zgrada Neuropsihijatrijske klinike, Miodrag Pecić i Trajko Dimitrijević, 1979. godina, a) osnova prizemlja, b) južna fasada (Izvor: Opštinski arhiv Prištine, Fond SO-KK, Neuropsihijatrija, godina: 1980, Kutija 1-3, Nr. 1381).

Autorski tim ovog objekta je bio isti onaj koji je uradio i projekat Klinike za ginekologiju, te se u samoj formi ove zgrade lako prepoznaju sličnosti sa prethodnom. Lukasti zidovi kao deo kruga, korišćeni kod zgrade za ginekologiju, ovde se zamenjuju krutim ugaonim zidovima koji dolaze kao deo pravilnog oktagona. Isto tako, i okrugli elementi u osnovi, koji se u prostoru pojavljuju kao cilindrični kod zgrade za ginekologiju, u zgradi za neuropsihijatriju su transformisani u pravilne oktagone. Ova promena, poetična plastičnost koju stvara blagi prelaz u učitavanju kompozicionih elemenata zgrade za ginekologiju, ovde se transformiše u grubi način komunikacije gde prave linije oktagona po vertikali ojačavaju prisutnost pojedinih elemenata kompozicije tako što celokupna zgrada deluje mnogo manje delikatna u odnosu na prvu.

3.2.4. Društveno-sportski centar Boro i Ramiz

kategorija: delimično realizovano delo

autor: Živorad Janković, Halid Muhasilović, Sretko Ešpek

saradnici: Šefka Jamaković, Izedin Mulaosmanović

projektni biro: Zavoda za studije i projektovanje „Dom“,
Sarajevo

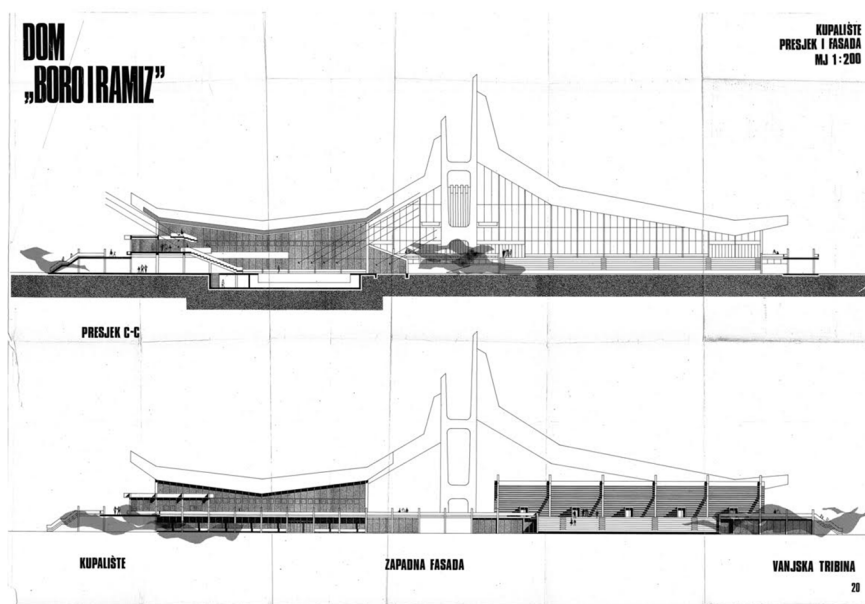
godina izgradnje: 1976–1982.

izvođač radova: G. P. „Ramiz Sadiku“, Priština

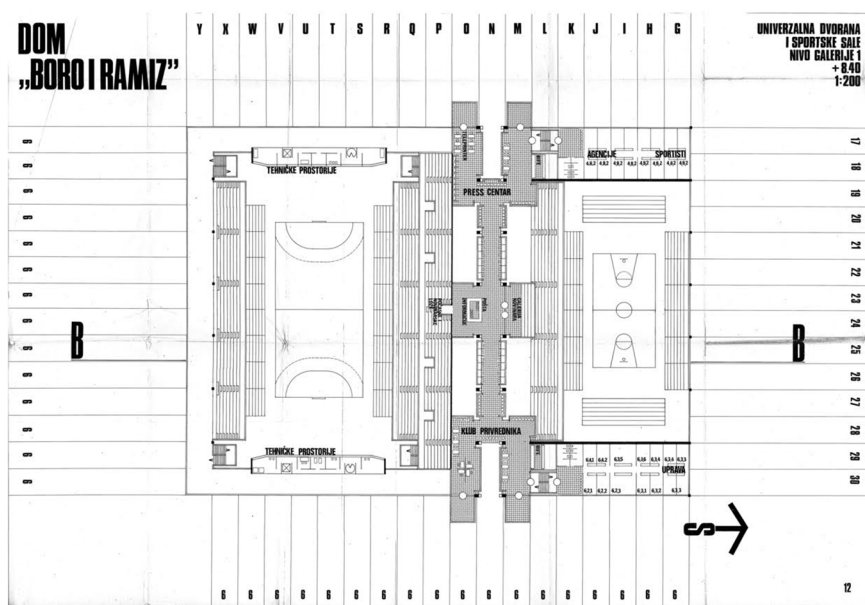
Otvoreni konkurs jugoslovenskog značaja za Omladinski spomen-dom Bore i Ramiza je raspisan 1970. godine. Prvu nagradu je dobila grupa arhitekata iz Zagreba u sastavu: Ljerka Lulić, Jasna Nosso, Dinko Zlatarić, sa saradnicima Krunoslavom Marjanovićem i Petrom Dapcem.¹⁰⁰ Nažalost, nekoliko godina posle konkursa nije bilo nikakve aktivnosti u cilju realizacije objekta. Bez obzira na to što je ovaj tim nekoliko puta javno reagovao¹⁰¹ zašto ne počinje realizacija njegovog izabranog projekta, 1974. godine je na ponovnom konkursu izabran drugi projekat, iste namene ali sa drugim autorima i na drugoj lokaciji, mada blizu prve. Žiri se jednoglasno opredelio za predlog Zavoda za studije i projektovanje „Dom“ iz Sarajeva, pod autorstvom Živorada Jankovića, Halida Muhasilovića i Sretka Ešpeka.

¹⁰⁰ Grujo Golijanin, „Natječaj za idejno rešenje Omladinskog spomen dom 'Boro i Rami' u Prištini“, Arhitektura (Zagreb), br.106 (1970), s .54-62.

¹⁰¹ Autorska grupa je reagovala 1974. godine. Videti: Ljerka Ljulić, Jasna Nosso, Dinko Zlatarić, „Nagrađeni projekt Omladinskog doma 'Boro i Ramiz' u Prištini“, Arhitektura, (Zagreb), br.151 (1974), s. 68. Drugo reagovanje je iz 1974. godine, iste godine kada je organizovan pozivni konkurs za isti sadržaj. Videti: Antoneta Pasinović, „Regionalizam spomen-arhitekture ili spomeničnost arhitekture u regiji“, Arhitektura (Zagreb), br. 151 (1974), s. 56-65.



a)



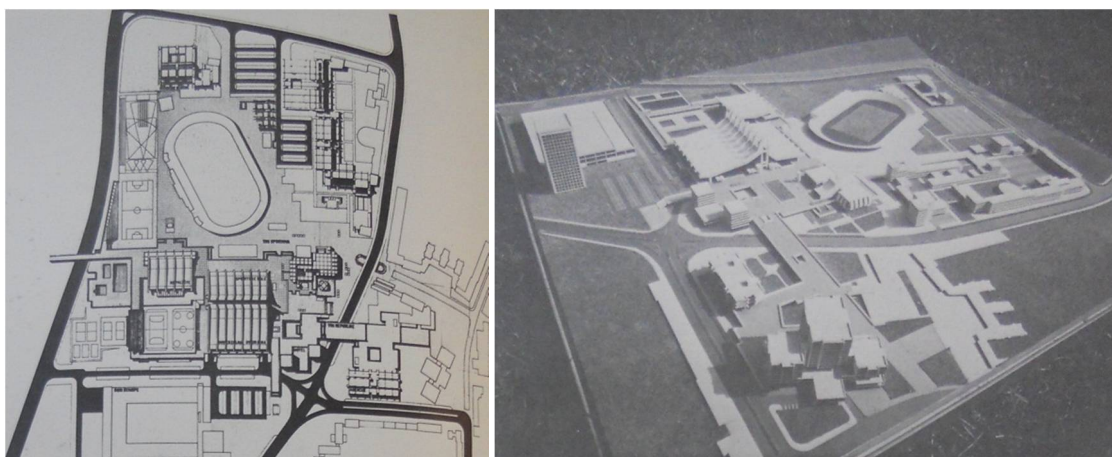
b)

Sl.19: Društveno-sportski centar Boro i Ramiz, 1976. godina, a) presek i zapadna fasada, b) osnova glavnih dvorana (Izvor: Opštinski Arhiv Prištine, Fond SO-KK, DSPK Boro e Ramizi, godina: 1977, Kutija 1-4, Nr. 1303).

Projekat je rezultat izvanrednog rada tima sačinjenog od vrhunskih etabliranih arhitekata tadašnje Jugoslavije. Ipak, ime sarajevskog profesora Živorada Jankovića je bilo značajnije kad je bilo u pitanju projektovanje sportsko-rekreativnih centara širom tadašnje federacije. Njegovo ime je povezano sa kulturno-sportskim centrom

„Skenderija“ u Sarajevu (koautor Halid Muhasilović), iz 1969. godine, za koju je dobio Šestoaprilsku nagradu grada Sarajeva kao i saveznu nagradu za arhitekturu dnevnog lista „Borba“, što je bila jedna od najprestižnijih nagrada za arhitekturu u tadašnjoj Jugoslaviji. Projekat slične namene sa autorskim potpisom profesora Jankovića (koautor S. Ražić) je i Univerzalna dvorana „Gripe“ s trgovinskim centrom „Koteks“ u Splitu, koja je otvorena 1979. godine povodom Mediteranskih igara organizovanih u Splitu, kao i Sportski centar „Vojvodina“, izgrađen 1979–1981. godine, u Novom Sadu (koautor B. Bulić). Ove realizovane zgrade su dovoljan pokazatelj da je profesor Janković bio u vrhu jugoslovenskih arhitekata, a i šire, kad je reč o sportsko-rekreativnim centrima.

Imajući u vidu činjenicu da je Priština bila grad sa najmlađom populacijom u federaciji, gde je više od 50% stanovnika bilo mlađe od 25 godina, potreba za jednim značajnim objektom sa sportsko-rekreativnim sadržajem, bila je više nego neophodna. Rešenje koje je pružio tim iz Sarajeva, smešteno na 60.000 kvadratnih metara je obuhvatalo: veliku univerzalnu dvoranu, malu salu, četiri sale za trening, kuglanu i brojne prateće sadržaje, omladinski dom, šoping centar, zatvoreni bazen, otvorene sportske terene za male sportove, klizanje i otvoreni bazen.



a)

b)

Sl.20: Tretirane celine kao sportske namene, a) situacioni plan (Izvor: Arhitektura i urbanizam, Beograd), br. 88-89 (1981), s. 12.), b) maketa celokupne lokacije (Izvor: Arhitektura i urbanizam, Beograd, br. 88-89 /1981/, s.11).

Jedan takav ogroman sadržaj nije mogao funkcionisati bez šireg urbanističkog pristupa čitavom prostoru lokacije. Predložena propozicija nije zanemarila ovu bitnu komponentu; naprotiv, ona je pružila izuzetno uklapanje objekata sa urbanim dispozicijama i putem totalne transformacije tog celokupnog dela grada. Predvidela je veliku platformu koja nastaje iznad prizemlja gde je smešten trgovinski centar i koja se koristi za ulaz u dve glavne dvorane; sa istočne strane je povezana sa postojećim Hotelom „Grand“, dok se sa severne strane – putem letećih mostova – povezuje sa železničkom stanicom. Ovo rešenje je omogućilo pešacima i sportistima da se ne spuštaju u prizemni deo kako bi stigli do Hotela „Grand“ ili na železničku stanicu; nisu morali na prelaze glavni put za automobile i mogli su i bezbedno i kraćim putem da dođu do ova dva objekta. Sa severne strane platoa su široke stepenice koje vode ka gradskom stadionu, a platforma je bila dovoljno prostrana kako bi iz grada prema stadionu omogućila prilaz za 12.000 navijača.



Sl.21: Društveno-sportski centar Boro i Ramiz u toku izgradnje (Izvor: Dragoslav Ćetković, Mihailo Maletić (ur.), *Kosovo*, Priština, Jedinstvo, 1982, s. 152).

Nažalost, zatvoreni bazen i platforme za pozicioniranje hotela sa sportskim centrom i železničkom stanicom nikada nisu realizovani što je dosta umanjilo kvalitet celokupnog

projekta. Ipak, uzimajući u obzir da je objekat ovakve namene bio prvi u gradu, ne samo prvih godina posle otvaranja već i decenijama posle, predstavljao je glavnu tačku grada gde su se dešavali ne samo najbitniji sportsko-rekreativni događaji, već je predstavljao i centar kulturnih i društvenih aktivnosti.



Sl.22: Alen Islamović i Željko Bebek, solisti slavne Ex-Yu rok grupe „Bijelo dugme“, na platou „Boro i Ramiz“, prilikom nastupa u Prištini 1983. godine (Izvor: Privatna kolekcija gospođe Burbuqe Bakali, Priština).

Objekat predstavlja izuzetak i po svojoj tipologiji. U socijalističkom društvenom uređenju, gde je sav sportski i rekreativni sadržaj obaveza države i u vezi sa infrastrukturom i u vezi sa finansiranjem delatnosti, jedan ovakav objekat – sa kombinovanim sadržajem, sa trgovinskim centrom unutar sebe koji omogućava generisanje finansijskih sredstva za organizovanje svih sportskih aktivnosti – bio je novina. Kao takav, on predstavlja izuzetan model finansijske samoodrživosti jednog društvenog objekta koji nije bio uobičajen u socijalističkom društvenom uređenju.

U oblikovnom formalnom smislu, zgrada ima dosta sličnosti sa bioskopom „Rusija“, realizovanom u Armeniji (1968–1975. godine), koji je bio delo arhitekata: Spartaka Kačikjana (Spartak Khachikyan), Hrasčika Pogosjana (Hrachik Poghosyan), Artura

Takhanijana (Artur Tarkhanyan). Ipak, korišćenje krovne čelične konstrukcije na Društveno-sportskom centru Boro i Ramiz u odnosu na masivnu kasetiranu betonsku ploču koja je korišćena kod bioskopa „Rusija“, dala je mogućnost autoru da dve velike glavne fasade budu potpuno slobodne. Tako krovne čelične grede koje stoje iznad velikih staklenih zidova dobijaju izuzetnu ekspresivnost i daju utisak kao da lete. U tom pogledu je ekspresivnost i plastičnost Društveno-sportskog centra Boro i Ramiz neuporedivo boljeg kvaliteta u odnosu na navedenu zgradu bioskopa i u potpunoj je originalnoj relaciji mesto–sadržaj–oblik.



Sl.23: Bioskop „Rusija“, Yerevan, Armenia. (Izvor: online data baza Soviet Modernism 1955-1991,

http://wiki.azw.at/sovietmodernism_database/home.php?il=285&l=deu&findall&function&land=Armenia&act=print) pristupljeno 10.10.2018.

Osam čeličnih masivnih rešetkastih greda krovne konstrukcije, koje se uzdižu nekoliko metara iznad krovne siluete i isto tako izlaze u donjem delu izvan perimetara objekta, čine osnovni kompozicioni ritam celokupnog objekta i time svrstavaju objekat u kategoriju konstruktivizma ali i ekspresionizma u isto vreme.

Iako je ovaj projekat delimično izveden, profesor Dimitrije Mladenović je prilikom prvog susreta sa objektom istakao njegovu impresivnost kao neizbežan utisak. „Kada se autom izbije na kosu i pruži pogled na Prištinu, poleglu u dolini, u masi dinamičnih

krovova, oko posmatrača ne može da ne zastane na poziciji gde se smestio Dom 'Boro i Ramiz''¹⁰².

Imajući u vidu da je objekat predstavljao izuzetno dostignuće i u konstruktivno-tehnološkom smislu, kada govorimo o kvalitetu objekta, ne možemo zanemariti i izuzetan doprinos projektanta čelične konstrukcije, diplomiranog inženjera građevine Meha Karalića, ali i izvođača radova – građevinsko preduzeće „Ramiz Sadiku“ iz Prištine koje je, zahvaljujući očitom graditeljskom razvoju Prištine 70-tih godina, uspelo da razvije izuzetne izvođačke kapacitete.

3.2.5. Zgrada „Kosovofilm“

kategorija: realizovano delo

autor: Sali Spahiu

saradnik: Bratislav Kujundžić

projektni biro: Zavod za urbanizam i projektovanje, Priština

godina izgradnje: 1981–1987.

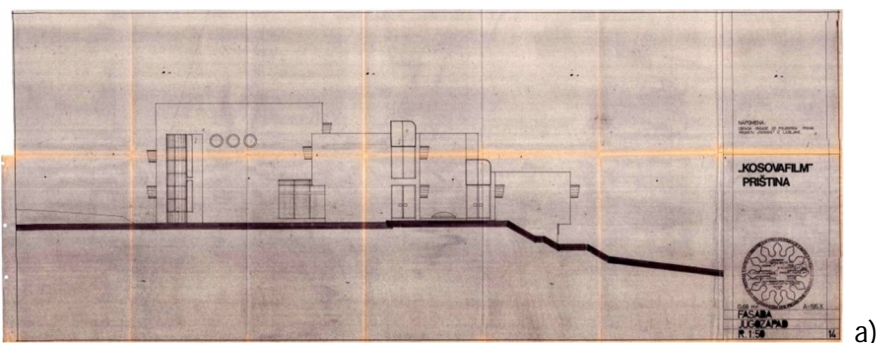
Objekat „Kosovofilm“ je jedan od značajnih objekata koji su projektovali mlađi lokalni arhitekti početkom 80-tih godina, posle školovanja u Beogradu, Sarajevu ili Skoplju. Po povratku u Prištinu, počeli su da se pojavljuju na arhitektonskoj sceni Prištine. Jedan od njih je i arhitekta Salji Spahiu, koji je diplomirao na sarajevskom Arhitektonskom fakultetu 1973. godine. U to vreme arhitekta Spahiu je bio zaposlen u Zavodu za urbanizam i projektovanje u Prištini, jednoj od najznačajnijih institucija za projektovanje u gradu koja je realizovala veliki broj značajnih projekata ne samo u Prištini, nego i na čitavom Kosovu.

Celokupni arhitektonski program zgrade razvijen je u tri etaže: suteran, prizemlje i sprat gde su smeštene prostorije za snimanje i distribuciju filmova, za zajedničke službe, za tonsku dvoranu i servise.

¹⁰² Dimitrije Mladenović, „Tri značajna društvena centra“, Arhitektura i urbanizam, Beograd, br. 88–89, (1981), s. 9–10.

Objekat je smešten na perifernom, zapadnom delu grada, okružen je zelenilom na potpuno neizgrađenoj lokaciji. U urbanističkom smislu jedini cilj je bio što bolje uklapanje sa terenom i postojećim prirodnim uslovima. Tako je čitav sadržaj smešten unutar jednog linearnog trakta od kojeg se izdvaja pravougaonik, gde je smeštena sala za filmske projekcije. Linearni uniformni trakt u osnovi na prostoru se razvija kao kaskadski volumen, a sve to sa ciljem da se uklopi sa postojećim prirodnim pejzažom, dok je samo volumen filmske sale odvojen od glavnog korpusa.

Na istoj lokaciji je bilo predviđena izgradnja i niz drugih kulturno-umetničkih objekata kao, na primer, zgrada Radio-televizije Prištine, kako bi čitav potez delovao kao celina kulturnog sadržaja. Međutim, to se nikada nije realizovalo.¹⁰³



Sl.24: Zgrada „Kosovofilm“, 1981-87. godine, a) Projekat, jugozapadna fasada, arh.Salji Spahiu, (Izvor: Opštinski arhiv Prištine AKP, Fond SO –KK, Kosova-film, godina: 1983, Kutija 1-3, Nr.1289), b) Izgled posle završetka (Izvor: Ilir Gjinolli i Lulzim Kabashi, *Kosovo Modern: An Architectural Primer*, Prishtina, National Gallery of Kosovo, 2015, s. 195).

¹⁰³ Vidi komunikaciju između rukovodstva Radio televizije Prištine i Saveta za urbanizam Skupštine opštine Priština. Izvor, Opštinski arhiv Prištine, Fond: SO-KK, RTP-TR Priština, godina: 1973-1982, Kutija: 1-7, Br. 1354

Arhitektonski pristup sa ciljem da cela zgrada bude u što boljem odnosu sa topografijom terena, postignuta je raščlanjivanjem osnovnog horizontalnog volumena na nekoliko manjih visina koje opadaju prateći pad terena. Na krovu su korišćene lanterne od leksana preko cele dužine volumena koji u unutrašnjost koridora dovodi zenitalnu svetslost, dok su spoljni zidovi obloženi poliesternom fasadom oker boje, koji su doprineli plastičnosti i jasnoći volumena dobijajući time jačinu u dinamičnost kompletne kompozicije objekta. Ove vrednosti je prepoznala arhitektonska kritika toga vremena, tako da je autor za ovo delo nagrađen nagradom „Borbe“ za najbolje realizovano delo na Kosovu za 1987. godinu.¹⁰⁴

3.3. Ustavne promene iz 1963. i 1974. godine i njihov odraz u arhitekturi

„POVEZANI u svojoj prošlosti i zajedničkim životom i stremljenjima za slobodu i socijalni progres, Albanci, Muslimani, Srbi, Turci, Crnogorci i pripadnici drugih naroda i narodnosti i etničkih grupa u zajedničkoj borbi svih naroda i narodnosti Jugoslavije u Narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, pod vođstvom Komunističke partije Jugoslavije, srušili su stari klasni poredak zasnovan na eksploataciji, političkom ugnjetavanju i nacionalnoj neravnopravnosti i našli se prvi put slobodni, ravnopravni i zbratimljeni u Socijalističkoj Autonomnoj Pokrajini Kosovo koja je postala politički i društveni oblik – kako njihove čvrste povezanosti i međusobne ravnopravnosti tako i njihove ravnopravnosti sa narodima i narodnostima Jugoslavije.“

Iz USTAVA Autonomne Socijalističke Pokrajine Kosovo, 1974. godina

Ustavne promene iz 1963. godine, nastavljene su izmenama iz 1974. godine, gde su najveće izmene bile upravo na pojačanju ingerencija dve dotadašnje pokrajine unutar federacije. Prištini je, kao glavnom gradu SAP Kosovo, data mnogo bolja politička i administrativna pozicija koja je uticala na sve grane života. Osim što je sve to rezultiralo najvećim dotadašnjim privrednim rastom, ustavne izmene su otvorile put i za mnoge obrazovne i kulturne aktivnosti koje nisu postojale ili nisu bile razvijene u dovoljnoj meri u odnosu sa drugim republikama tadašnje Jugoslavije. Osim osnivanja

¹⁰⁴ Ilir Gjinolli i Lulzim Kabashi, *Kosovo Modern: An Architectural Primer*, Prishtina, National Gallery of Kosovo, 2015, s. 190.

Univerziteta u Prištini, 1970. godine, nastavljeno je i sa osnivanjem svih drugih naučno-obrazovnih i kulturnih institucija. Univerzitet u Prištini, gde je po prvi put omogućeno univerzitetsko obrazovanje na albanskom jeziku, u gradu sa najvećim brojem omladine u federaciji u odnosu na ukupan broj stanovnika, omogućio je ovom značajnom delu populacije, koji je do tada visokoškolsko obrazovanje sticao po drugim univerzitetima širom Jugoslavije, školovanje u svom gradu i na maternjem jeziku. Slobodno se može reći da su osnivanje Univerziteta 1970. godine i ustavne izmene iz 1963. godine, a pogotovo iz 1974. godine, u celosti izmenili društvenu i kulturnu sliku grada i usmerili ga ka kulturnom preporodu čitavog društva.

Ovaj društveni momenat, potpuno nov u dotadašnjoj realnosti Prištine, prouzrokovao je i neminovnost za podizanjem novih zgrada različitih funkcija gde bi se mogle odvijati različite, nove društvene aktivnosti. Nove javne zgrade bi trebalo da pokažu opšti duh ustavne preambule o slobodi, progresu i jednakosti svih građana. *Samoupravni sistem* je imao mehanizme za postizanje tih ciljeva, te je i arhitektura bila jedan od njih. Naravno, ona nije korišćena samo u cilju pružanja realnih fizičkih infrastrukturnih podobnosti u svakodnevnom životu svakog građanina, nego i u cilju idejnog usmerenja novog *građanina proletarijata*.

Tako su javne zgrade, izgrađene u tom duhu, manifestovale svojevrsnu ravnopravnost. Prosečna investicija u odnosu na kvadratni metar različitih javnih objekata je bila vrlo slična. To je uticalo da one nisu bile dominantne jedna u odnosu na drugu. Ovaj pristup je rezultirao i na uniformnost javnih zgrada što je bila idejna osnova tog društvenog poretka.

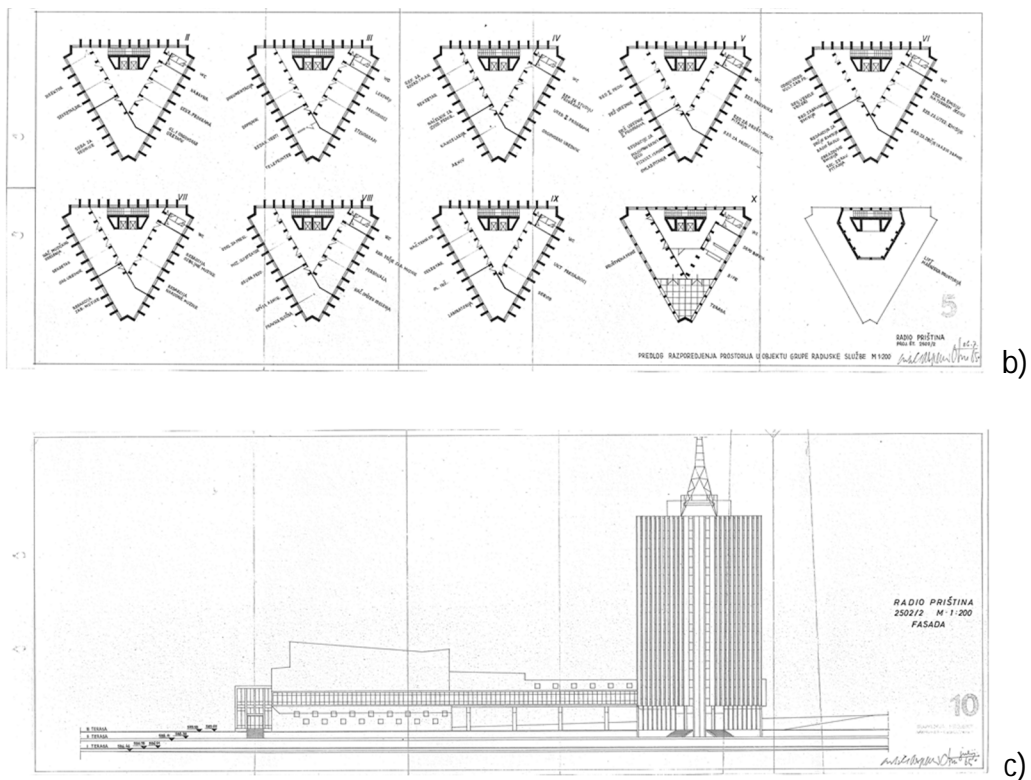
3.3.1. Zgrada Radio Prištine

kategorija: realizovano delo

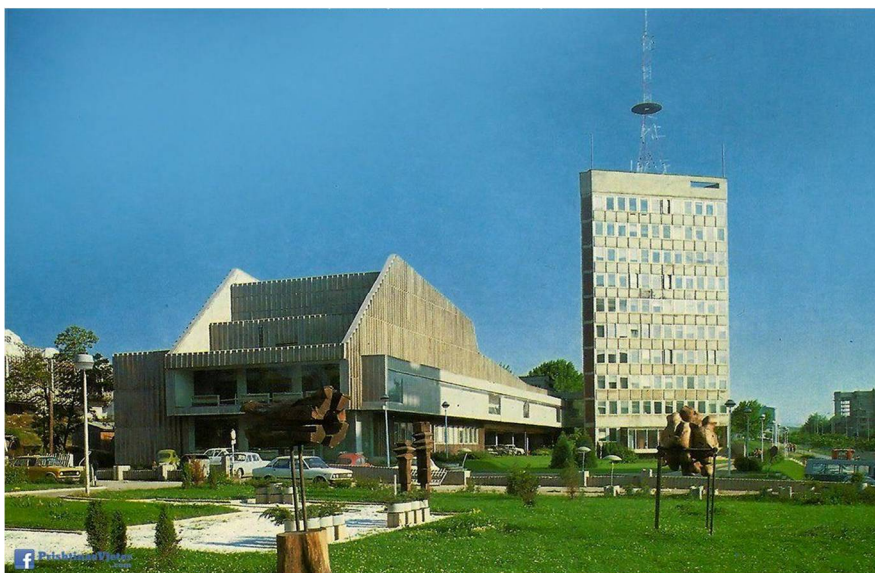
autor: Oton Gaspari

projektni biro: Slovenija projekt, Ljubljana

godina projektovanja: 1965.

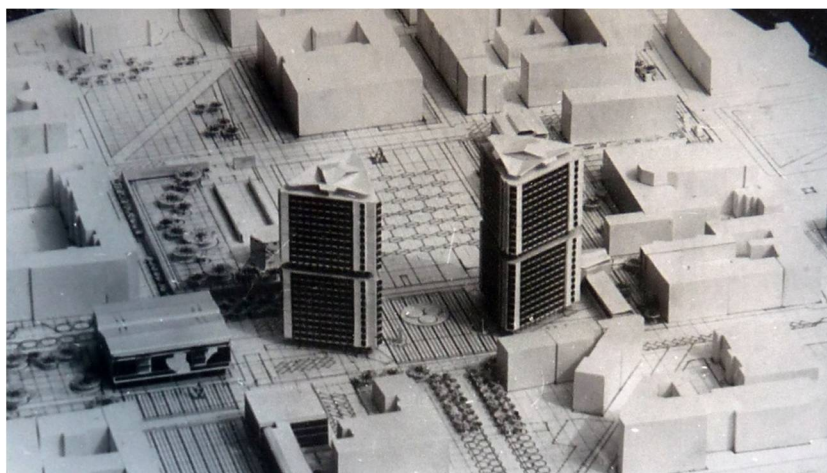


Sl.25: Zgrada Radio Prištine, 1965. godina, a) osnova prizemlja, b) osnove vertikalne kule, c) fasada (Izvor: Opštinski arhiv Prištine, AKP, Fond SO-KK, RTP-TR Priština, godina: 1973-1982, Kutija 23-30, Nr. 1357).



Sl.26: Zgrada Radio Prištine posle izgradnje (Izvor: set razglednica „Dobrodošli u Prištini“, kolekcija autora).

U oblikovanju zgrade, naročito kule, primećuje se sličnosti sa Administrativnom kulom, koju je realizovao 1976. godine arh. Edvard Ravnikar na Trgu Republike u Ljubljani, gde je ne samo trokutni tlocrt već i celokupni tretman kompozicije volumena sa preciznim ritmom između otvora i punog volumena dosta sličan Gasparijevom arhitektonskom jeziku korišćenom pri oblikovanju prištinske zgrade.



Sl.27: Trg Republike, Ljubljana, arh. Edvard Ravnikar, 1960-1980. godine. (Izvor: <http://ri19plus.si/?cat=2>) pristupljeno 15. 10. 2018.

Zgrada RTV Prištine, pozicioniranjem na južnom delu, na samom završetku Bulevara Maršal Tito, predstavlja ne samo svojom visinom i ostalim fizičkim parametrima nego i svojom društvenom važnošću tendenciju širenja administrativnih zgrada iz samog gradskog centra prema jugu ali je, u isto vreme, i primer kako zgrade koje idu ka nebu ne moraju biti pozicionirane u samom centru grada.

3.3.2. Zgrada Albanološkog instituta

kategorija: realizovano delo

autor: Miodrag Pecić

saradnici: Zorica Mirković, Vidosav Jovanović

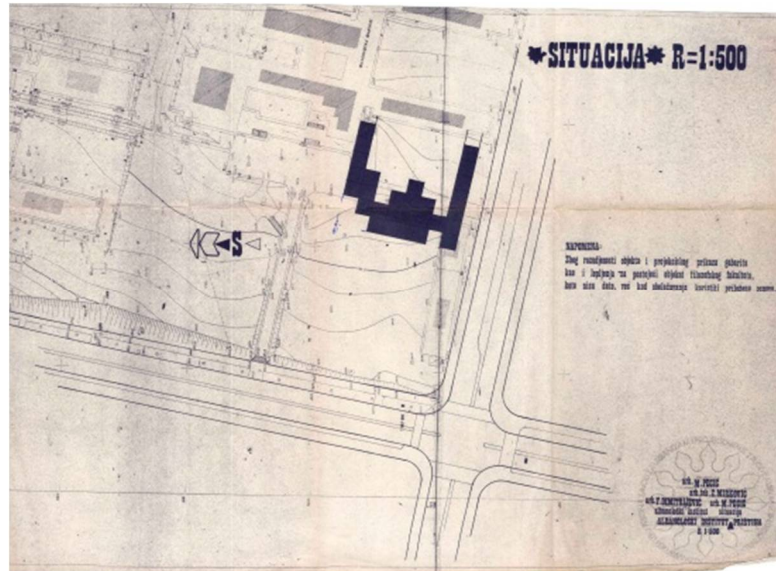
projektni biro: Zavod za urbanizam i projektovanje, Priština

godina izgradnje: 1974–1977.

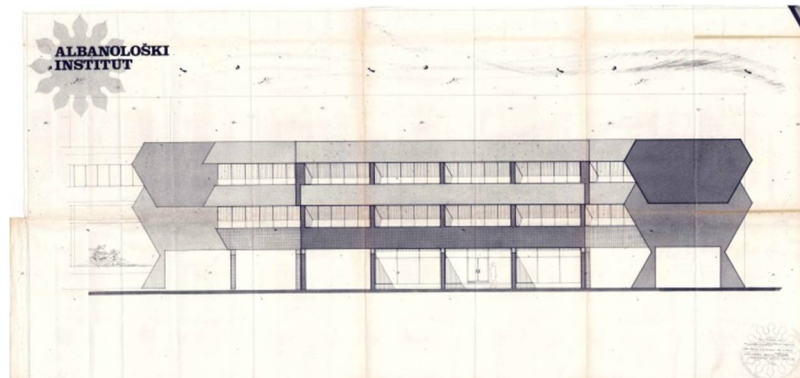
Objekat Albanološkog instituta je jedan od niza objekata koji su nastali kao direktan rezultat osnivanja Prištinskog univerziteta ali i federativnih ustavnih promena iz 1974. godine.

Interesantno je da za istu instituciju, sa istim arhitektonskim sadržajem, istom godinom i na istoj lokaciji, postoji i jedan idejni projekat skopskog arhitekta i profesora Georgi Konstantinovskog. Na osnovu toga se može zaključiti da je, najverovatnije, za izgradnju istog organizovan arhitektonski konkurs po pozivu. Realizovani projekat je bio delo jednog od najplodnijih prištinskih arhitekata, koji je dugo vremena radio u gradskom Zavodu za urbanizam i projektovanje – Miodraga Pecića. Projektovan je 1974. godine, a njegova izgradnja je trajala sve do 1977. godine.

Objekat je koncipiran kao deo urbanističke celine Univerzitetskog centra na osnovu parametara predviđenih urbanističkim projektom iz 1970. godine, profesora Baškima Fehmija. Deo tog projektantskog tima je bio i sam autor Pecić. Projektant je celokupni sadržaj organizovao na ukupno četiri etaže, gde je autor konfiguraciju terena iskoristio kako bi u suterenu smestio sve potrebne tehničke prostorije. Prizemlje je u većem delu bilo otvorenog karaktera i time se omogućila lakša cirkulacija pešaka u okviru kampusa i bolja komunikacija između objekata sličnih namena. Vrlo je interesantno da je, iako nije bio pozicioniran na osnovu prvobitnog projekta već nekoliko metara istočno od prvobitne lokacije i rotiran za 90° u odnosu na projektovanu varijantu, on ipak bio u izuzetnom odnosu sa lokacijom tako što je stvarao svojevrsnu simbiozu između izgrađenog objekta i prirodne okoline.



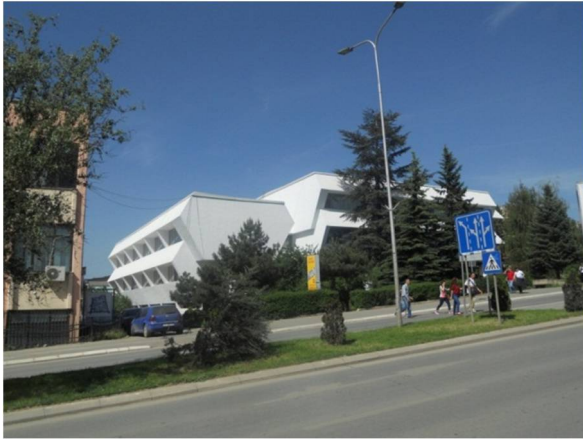
a)



b)

Sl.28: Albanološki institut, a) situacioni plan, prvobitno pozicioniranje, b) prednja fasada (Izvor: arhiv Albanološkog instituta u Prištini).

U oblikovanju objekta je vidljivo da je autor bio pod snažnim uticajem Pola Rudolfa (Paul Rudolph), jednog od najslavnijih svetskih arhitekata, poznatog po zgradama u duhu brutalizma. Potpuno je jasno da je Pečićeva referencija pri oblikovanju Albanološkog instituta u Prištini bilo sedište kompanije „Burroughs Wellcome“ u Severnoj Karolini, SAD, koja je izgrađena od 1969–1971. godine po projektu Pola Rudolfa (Corporate Headquarters, Burroughs Wellcome, North Carolina, USA).



a)



b)

Sl.29: Sličnosti sa Corporate Headquarters, Burroughs Wellcome. North Carolina, a) zgrada Albanološkog institute u Prištini, 1974, arh. Miodrag Pecić, (Foto: autor, 2017. godina), b) Zgrada Corporate Headquarters, Burroughs Wellcome, u Severnoj Karolini, SAD. 1969-71, arh. Paul Rudolph (Izvor: <https://www.flickr.com/photos/73172555@N00>) pristupljeno 12.12.2017.

Bez obzira na to što su korišćeni isti geometrijski oblici koje je koristio i Rudolf, po istim linearnim principima, Pecić je pokazao veštinu da tu čitavu „igru“ prilagodi lokalnim karakteristikama topografije, veličini ukupnih masa kao i izabranoj dinamici preklapanja volumena jednog iznad drugog, uz precizan ritam, što je celokupnoj kompoziciji davalo izuzetan kvalitet koji u potpunosti daje čitavoj zgradi svojevrsan identitet.

3.3.3. Studentska menza

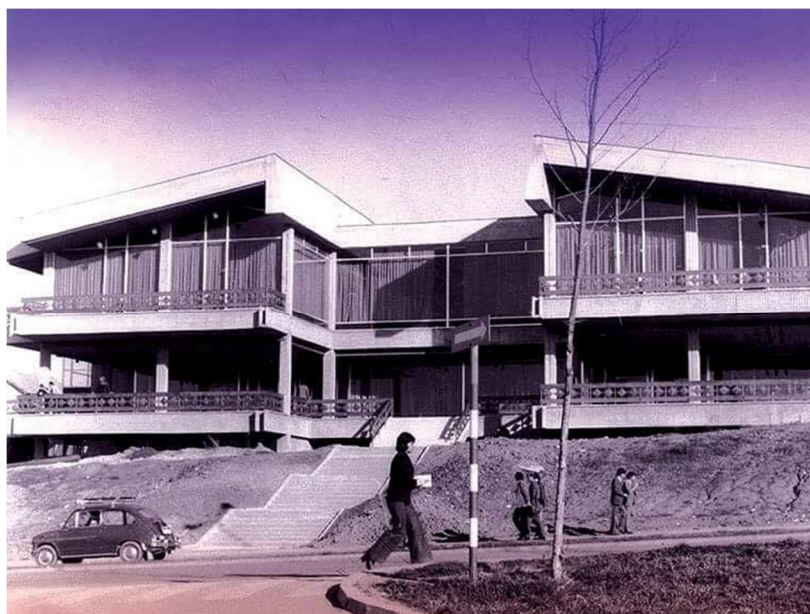
kategorija: realizovano delo

autor: Dragan Radulović

godina izgradnje: 1974.

Razvoj Prištinskog univerzitetskog centra, koji je dolazio paralelno sa povećanjem broja studenata Univerziteta u Prištinu, imao je za posledicu i potrebu za povećanjem broja različitih objekata za studente. Jedan od takvih objekata je i menza za studente koja je izgrađena 1974. godine po projektu arhitekta Dragana Radulovića koji je, u isto vreme, bio i profesor na Arhitektonskom fakultetu istog univerziteta.

Objekat je pozicioniran na raskrsnici dve važne ulice koje povezuju četiri strane grada, tako da objekat zatvara jedan vrlo frekventan gradski ugao. Imajući u vidu strm teren, gde je objekat pozicioniran, on imponuje svojom prisutnošću u tom delu grada. Glavnom fasadom je orijentisan prema nižem delu terena i prolaznicima se vizuelno nameće. Studenti, koji koriste glavnu salu menze koja je u celosti tretirana transparentnom fasadom, imaju pred sobom pogled na čitav urbani pejzaž severozapadnog dela grada.



Sl.30: Studentska menza u Prištini, 1974. godina, arh. Dragan Radulović (Izvor: Opštinski arhiv Prištine).

Kad je reč o arhitektonskom oblikovanju, primećuje se uticaj zgrade Narodne i univerzitetske biblioteke „Kliment Ohridski“ u Skoplju, realizovane 1971. godine po projektu arhitekta Petra Muličkovskog, gde se pored naglašavanja konstruktivnih elemenata materijalizovanih *natur betonom* sa istim plastičnim detaljima na završecima fasadnih greda, koriste iste geometrijske forme i kod tretiranja balkonske ograde. Ali, korišćenjem lokalnih karakteristika kod prištinske menze kao, na primer, pokrivanje objekta blagim dvovodnim krovom a pogotovo izuzetno topografsko uklapanje pri vertikalnom pozicioniranju strukture, nastaje savršeno uklapanje objekta između prirodnog i urbanog postojećeg pejzaža, što je rezultiralo vrhunskim primerom prištinske brutalističke arhitekture.



Sl.31: Narodna i univerzitetska biblioteka „Kliment Ohridski“, Skoplje, 1971. godina, arh. Petar Muličkovski (Izvor: Zoran Manević (ur.), *Umjetnost na tlu Jugoslavije: Arhitektura XX vjeka*, Beograd, Prosveta, 1986, s. 163).

Zahvaljujući sadržaju objekta, on je za vrlo kratko vreme stvorio izuzetnu vezu objekat–čovjek–mesto, predstavljajući jednu od najznačajnijih lokacija gde su se dešavale neke od najbitnijih društvenih događanja. Nekoliko decenija za redom ovde su se sastajale bezbrojne studentskih generacija dajući mladalački duh ne samo ovom objektu nego i čitavom delu grada.

Glava 4

4. UTICAJ EKONOMSKOG FAKTORA

4.1. Privredni rast kosovskih privrednih društava

U privrednom smislu Kosovo je u posleratnom periodu bilo karakteristično po dosta nerazvijenom privrednom nasleđu iz predratnog vremena. Oko 80% stanovništva se bavilo poljoprivredom koristeći najprimitivnija tehnička sredstva za rad što je rezultiralo vrlo niskom produktivnošću. Industrija gotovo da i nije postojala, osim nekih manjih rudnika lignita, magnezita i hroma, rudnika olova i cinka „Trepča“, nekoliko ciglana, pilana i mlinova.

Bogata prirodnim mineralima, gde se nalazilo više od 50 % jugoslovenskih zaliha uglja, kao i olovno-cinkove rude i sa oko 20 % rude nikla, situacija je vrlo brzo bila izmenjena u korist industrije. Tako se njeno učešće u ukupnom društvenom proizvodu od 19,0% iz 1947. godine, povećalo na 34,0% u 1978. godini, dok je učešće poljoprivrede od 54,8%

u 1947. godini, opalo na 19,0% u 1978. godini. To se, razumljivo, odrazilo i na broj stanovnika koji su se bavili poljoprivredom i koji je od 80,9% u 1948. godini opao na 42,9% u 1978. godini.¹⁰⁵ Prirodni resursi, poput lignita, su omogućili da energetika postane vodeća u celokupnom razvoju. Tako je ona, već sredinom sedamdesetih godina, učestvovala u strukturi industrijske proizvodnje sa 33% i omogućila da Rudarsko-energetsko-metalurško-hemijski kombinat „Kosovo“ (REMHK „Kosovo“) postane jedno od najvećih preduzeća jugoslovenskog značaja. I REMHK „Trepča“ je 1978. godine dala 65% jugoslovenskog proizvoda rafiniranog olova, 27% proizvodnje elektrolitnog cinka, 57% proizvodnje rafiniranog srebra i veće količine legure obojenih metala – bizmuta, zlata, kadmijuma, itd.¹⁰⁶

Kraj šezdesetih, a naročito početak sedamdesetih godina XX veka, zbog nekoliko razloga, predstavlja period značajnog ekonomskog razvoja Kosova. Pored ustavnih izmena iz 1963. i 1974. godine, koje su omogućile da pokrajine raspolazu svojim prirodnim i ekonomskim resursima, i sam federalni budžet između 1966. i 1986. godine je imao posebnu budžetsku liniju za investicije za nedovoljno razvijena područja tadašnje Jugoslavije,¹⁰⁷ gde je Kosovo, kao jedan od najnerazvijenijih delova zemlje, dosta profitiralo.

4.1.1. Hotel „Kosovski božur“,

kategorija: realizovano delo

autor: ing. B. Pozanjakov, arh. G. Nečajev, (1955 i 1958. godine)

B. Pozanjakov, G. Nečajev, (nadogradnja 1964. godine)

Nada Popović (nadogradnja aneksa, 1955–64)

projektni biro: P. P. „Beograd“, Beograd

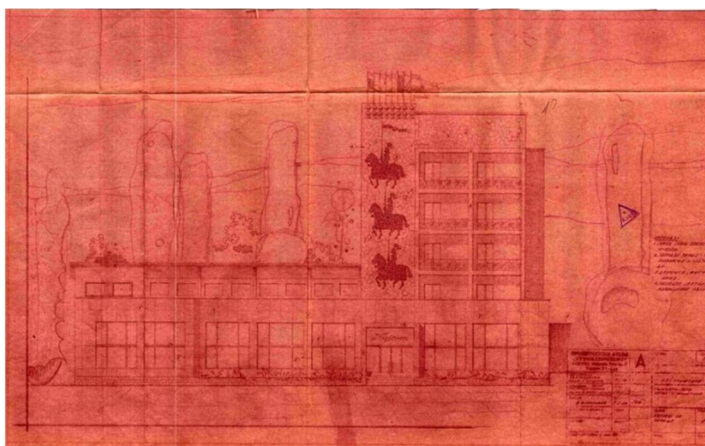
Posleratni oporavak, posle takozvane prve faze „krov nad glavom“, počeo je da se orijentiše i ka objektima ostalih društvenih namena gde bi novi građanin mogao da se socijalizuje i učestvuje u novom društvenom u kulturnourbanom životu. Hotel

¹⁰⁵ Dragoslav Četković, Mihailo Maletić, *Kosovo*, Priština, Rilindja/Jedinstvo, 1982, s. 116.

¹⁰⁶ *Ibid.*, s. 117.

¹⁰⁷ Stipe Šušvar, *Nezavršeni mandat, Kakav socijalizam, Kakva Jugoslavija?*, Zagreb, Globus, 1989, s. 51.

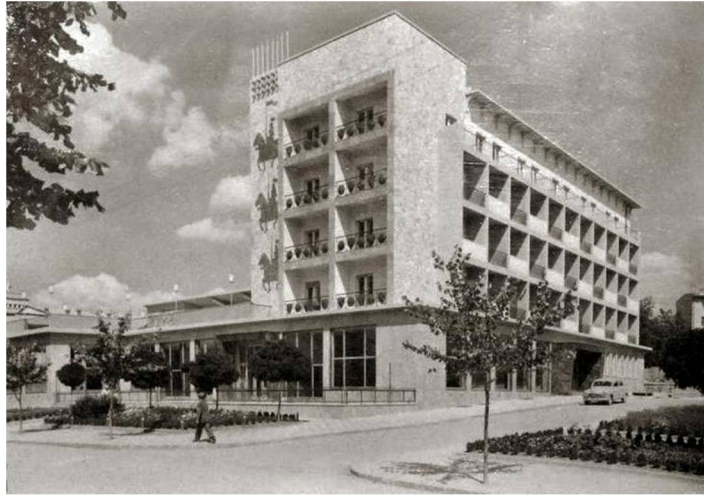
„Kosovski božur“, kao prvi takve namene izgrađen posle Drugog svetskog rata predstavljao je referentnu tačku grada gde su se te nove društvene relacije decenijama manifestovane. Njegov restoran je bio centar svih najbitniji dešavanja u gradu. To mu je omogućila i izuzetno dobra lokacija u samom centru grada pored kojeg su bile i zgrade glavnih društvenih institucija.



a)



b)



c)

Sl.32: Hotel „Kosovski božur“, a) zapadna fasada (Izvor: Opštinski arhiv Prištine, Fond SO-KK, Ugost. Božur, godina 1957-1964, Kutija 1-5, Nr.553), b) Hotel u toku izgradnje, 1956. godina (Izvor: Arhiv Kosova), c) Izgrađeni hotel, slika iz 60-tih godina (Izvor: set razglednica „Dobrodošli u Prištini“, kolekcija autora).

Arhitektonska kompozicija se sastoji od dva čista volumena. Horizontalni – gde se nalaze glavni restoran i ostale pomoćne prostorije, i vertikalni – gde su organizovane hotelske sobe u četiri etaže. Horizontalni volumen zbog svoje namene većim delom je tretiran velikim zastakljenim otvorima što ga čini znatno manje dominantnim u odnosu na vertikalni volumen koji ima veću vizuelnu prisutnost ne samo zbog spratnosti P+4, već i zbog dominacije punog nad praznim. Ovaj masivni blok se po svojoj fasadnoj dužini raščlanjuje preciznim ritmom koji stvaraju lože svake hotelske sobe na svakom spratu.

Iako u potpunosti oblikovan po principima rane moderne, na prednjoj fasadi je mozaik koji nas podseća na elemente socrealizma, bez obzira na to što je ovom prilikom tretirana tema tri viteza, za razliku od motiva iz NOB-a koji su obično bili prisutni u socrealističkoj arhitekturi.

4.1.2. Hotel „Grand“ Priština

kategorija: realizovano delo

autor: Baškim Fehmiu, Dragan Kovačević

saradnici: Nikola Jokić, Ljubiša Radosavljević, Milovan Rajković

enterijer: Milan Pališaški, Miodrag Radulović, Matija Rodići

parterno uređenje: Dimitrije Mladenović, Spasoje Krunic, Olga Krunic

projektirni biro: „Invest-biro“, Beograd

godina izgradnje: 1974–78.

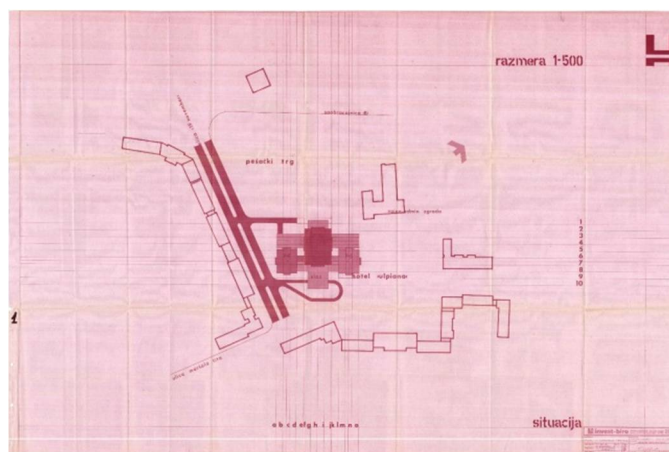
izvođač radova: G. P. „Ramiz Sadiku“, Priština

Jedini javni objekat realizovan u Prištini koji nosi potpis Baškim Fehmiua je hotel „Grand Priština“, otvoren 1978. godine. Projekat je urađen u koautorstvu sa Draganom Kovačevićem. On je bio projektant „Invest biroa“ iz Beograda, preko kojeg je realizovan, bio je jedan od najprisutnijih autora u Prištini i realizovao mnogobrojne značajne javne zgrade.

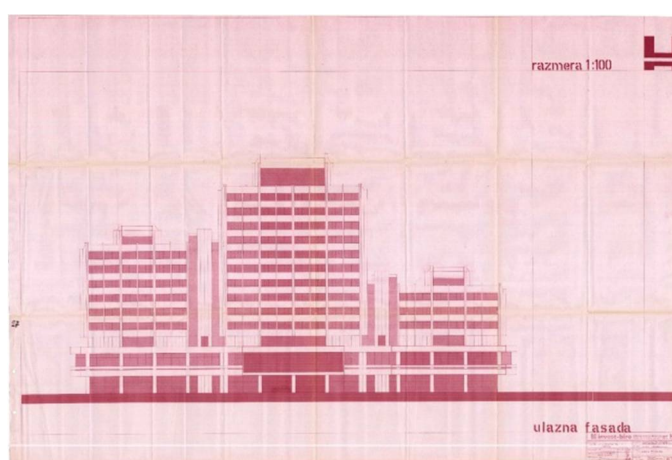
Jedini tadašnji prištinski dnevni list na albanskom jeziku „Rilindija“, već jula 1973. godine piše „da je u Prištini na Trgu republike započeta izgradnja hotela A kategorije koji se sastoji od tri kule od kojih će jedna imati devet spratova, druga šest a treća tri. Ukupan kapacitet će biti 420 postelja sa ukupno 256 soba, sa velikim restoranom od preko 1000 stolica kao i drugim prostorijama potrebnim za moderan hotel“.¹⁰⁸

Pozicioniran južnim ekstremnim delom na Bulevar Maršala Tita, on na neki način predstavlja vertikalnu referenciju ulaska u bulevar. Postavljen sa velikom pažnjom prema postojećim urbanim karakteristikama i dispozicijama predviđenim Partonićevim planom, on stvara oko sebe jedan obećavajući javni prostor.

¹⁰⁸ Videti dnevni list „Rilindija“ (Priština), 31. 7. 1973. godine.



a)



b)

Sl.33: Hotel „Grand“, arh. Baškim Fehmiu, arh. Dragan Kovačević, 1974-78. a) situacioni plan, b) ulazna fasada (Izvor: Opštinski Arhiv Prištine, Fond SO-KK, H. Grand, 1973-1986, Box: 1-4, Nr. 565).

Na lokaciji gde su dominirale zgrade malog volumena „silueta novog hotelskog objekta i forma, organizacija i komponovanje masa, dalo je celokupnoj fizionomiji ovog dela grada novu dimenziju. Nikakve veze u silueti objekta nema sa lokalnim graditeljskim izazovom i dobro je što autori nisu pokušali ni da uspostave. Njegova forma dolazi iz sveta internacionalne arhitekture, gde primarne mase u naglašeno-smaknutim po visini kubusima, stvaraju ritmičnu igru korespondirajući sa okolnim ambijentom“.¹⁰⁹ Iako je ovaj opis zgrade prilično tačan sa realizovanim objektom, članak od 22. 9. 1974. godine, u dnevnom listu „Rilindija“ informiše da je ipak objekat započet drugim

¹⁰⁹ Aleksandar Radojević, „Hotel Priština u Prištini“, Arhitektura i urbanizam, Beograd, br. 82 (1979), s. 30-32.

projektom, ali je u toku izgradnje izmenjen. Tekst pod naslovom „Udvostručili su se ležaji“ („U dyfishuan shtretërit“) novinara J. Bunjakua (isti autor koji je objavio i prethodni tekst), objašnjava kako je „po prvobitnom projektu bilo predviđeno da hotel bude osnove u obliku luka... Posle intervencije lokalnog arhitekta Baškima Fehimua, uz saradnju sa beogradskim arhitektom Draganom Kovačevićem, prešlo se na pravougaonu osnovu gde su na istoj površini i sa istim brojem spratova povećali broj ležaja na 600“.¹¹⁰ Iz ovog teksta se vidi da je osnovni projekat imao i balkone za svaku sobu, što nije uobičajeno za gradske hotele, koji su u finalnom projektu iz 1974. godine ukinuti. Takođe se na lamelu B, koja je po prvobitnom projektu imala devet etaža sa hotelskim sobama, dodaje deseti sprat na kome se predviđa nacionalni restoran iz kojeg se pruža pogled na sve četiri strane grada.



Sl.34: Hotel „Grand Priština“ nakon izgradnje (Izvor: Katalog Petog salona arhitekture u Beogradu, 1978, s. 93).

Izgrađen nekoliko godina posle hotela „Kosovski božur“, koji je svojom višedecenijskom funkcionisanju ostvarivao neodvojivu vezu mesto–čovek–prostor, hotel „Grand Priština“ je vrlo brzo posle otvaranja postao glavno mesto mnogih dešavanja koja su se do tada dešavala u hotelu „Kosovski božur“. Jedini kosovski hotel A kategorije po tadašnjoj klasifikaciji hotela, postao je centar društvenog života

¹¹⁰ Videti dnevni list „Rilindija“ (Priština) od 22. 9. 1974. godine.

Prištine. Svi državnici koji su posećivali Kosovo, spavali su u ovom hotelu, računajući i predsednika Josipa Broza Tita koji je posetio Prištinu 1979. godine.

4.1.3. Zgrada robne kuće „Grmija“

kategorija: realizovano delo

autor: Ljiljana Raševski

godina izgradnje: 1970–1972.

Objekat je projektovan 1970. godine. Od ukupne površine objekta od 8.500 m², 4.500 m² unutrašnjeg slobodnog tipa su izvedene kao prostor za trgovinu, što predstavlja prvu vrstu takve tipologije u gradu. Isto tako je bila prva zgrada koja je posedovala pokretne električne stepenice – eskalator, što je predstavljalo pravu atrakciju. Osim prostora za trgovinu, objekat je pružao i bogat rekreativni sadržaj. U veznom elementu između prizemlja i prvog sprata smešten je restoran koji se povezuje sa svečanom salom za modne revije i slične manifestacije. Samoposluga od 750 m² je delimično ukopana u teren zbog postojećeg terena. U odvojeni blok spratnosti P+5 je smeštena administracija.¹¹¹

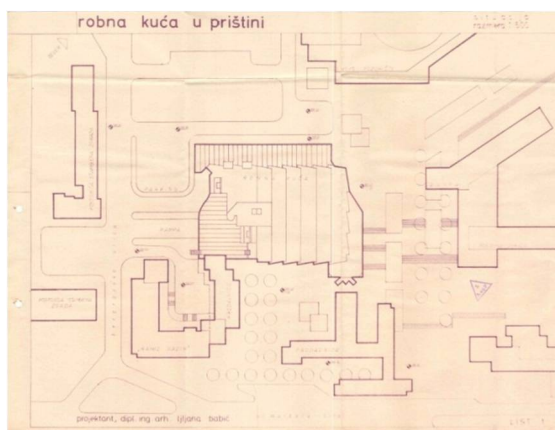


Sl. 35: Robna kuća „Grmija“ (Izvor: Dragoslav Ćetković, Mihailo Maletić /ur./, *Kosovo*, Priština, Jedinstvo, 1982, s.153).

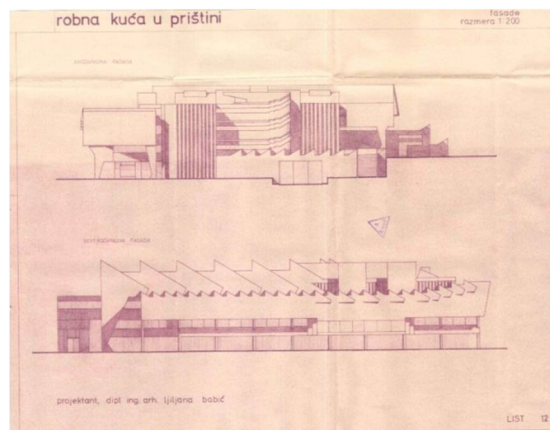
¹¹¹ „Robna kuća 'Grmija' u Prištini“, *Arhitektura i urbanizam*, Beograd, br. 78-9 (1977), s. 89.

Celokupni sadržaj objekta, osim administracije, je racionalno smešten unutar jedne kocke od armiranog betona koja sa dve fasade gleda prema trgu; dva gornja sprata su obložena metalnom fasadom raščlanjenom dinamičnom kockastom strukturom od 15x15 cm što vizuelno olakšava masivnost čistog volumena bez ijednog otvora. Prizemni sprat je potpuno providan što funkcionalno pruža bolju komunikaciju sa trgovom i gde je sav unutrašnji sadržaj okrenut ka trgu, dok – posmatrajući sa estetske strane – čitav dvospratni volumen iznad providnih staklenih zidova daje utisak lakoće masivnog volumena koji stoji u vazduhu. Ostale dve fasade su od *natur betona* što daje oblicima dodatnu monumentalnost.

Iste godine, za istu lokaciju, postoji još jedan idejni projekat autorke Ljiljane Babić, što dokazuje da je, najverovatnije, za zgradu bio organizovan arhitektonski konkurs pozivnog karaktera.



a)



b)

Sl. 36: Robna kuća „Grmija”, varijanta arh. Ljiljane Babić (Izvor: AKP, Fond SO-KK, Tregtija Germija, godina: 1967, Kutija 4 /14-14/, Nr. 478).

Ova varijanta se u programu ne razlikuje mnogo od prve, što dodatno potvrđuje da su bile u okviru istog arhitektonskog programa ali su kod arhitektonske interpretacije imale potpuno drugačiji pristup. Umesto smirenosti i jedinstvenih oblika koje je koristila Raševska, Ljiljana Babić se usudila da pristupi dinamičnosti formi kroz ekspresivnost sitnih kompozicionih elemenata što je bio i njen osnovni arhitektonski jezik za oblikovanje ove zgrade.

4.1.4. Banka Kosova,

kategorija: delimično realizovano delo

autor: Milan Tomić, Milan Pavlović

enterijer: Miodrag Radulović

uređenje trga: Olga Krunic

projektni biro: „Invest-biro“, Beograd

godina izgradnje: 1975–1978.

izvođač: G. P. „Ramiz Sadiku“, Priština

Objekat dolazi kao direktan efekat ekonomskog oporavka ali i ustavnih promena iz 1974. godine kada su pokrajine dobile ingerencije da svojim prirodnim resursima upravljaju same. Da bi to moglo biti sprovedeno u delo, bila je potrebna neophodna bankarska infrastruktura kako bi mogli upravljati finansijama u bankarskom sistemu sa ostalim delom federacije ali i šire. U tim okolnostima je 1972. godine ugovoren projekat glavne Banke Kosova, kao prvi nagrađeni rad pozivnog konkursa, a izgradnja počinje tek 1975. godine i trajala je sve do 1978. godine. Za projektovanje zgrade je zaduženo preduzeće za projektovanje i inženjering „Ivest-biro“ iz Beograda, kojim je u to vreme rukovodio arhitekta Dragan Kovačević. Projektante je činio tandem: Milan Tomić i Milan Pavlović.¹¹² Na katalogu Sedmog beogradskog salona arhitekture održanog 1981. godine, gde je bio izložen tada već izgrađeni objekat, kao mentor se javlja arhitekta Dragan Kovačević, odgovorni projektant Ljubiša Radosavljević, za enterijer je bio zadužen Miodrag Radulović, dok je za uređenje trga bila zadužena Olga Krunic.¹¹³

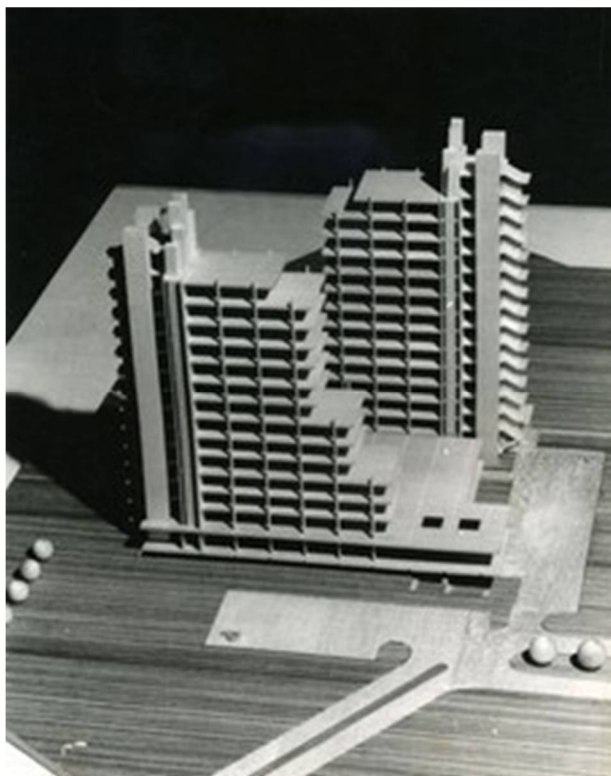
Sama lokacija između zgrade Izvršnog veća, s jedne strane, i pozorišta, s druge, sa pogledom prema glavnom gradskom trgu, jedan je od najboljih primera kako se preko arhitekture predstavlja najveći privredni rast Prištine od završetka Drugog svetskog

¹¹² Videti rešenje o određivanju projekatnata od avgusta 1972. godine potpisane od strane direktora biroa A-11, arh. Ljubiša Radisavljević. Izvor: AKP, Fond JO-KK, Kosovska banka, godina 1972, Kutija 1, Nr. 1103.

¹¹³ Katalog Sedmog salona arhitekture u Beogradu, 1981, s. 109.

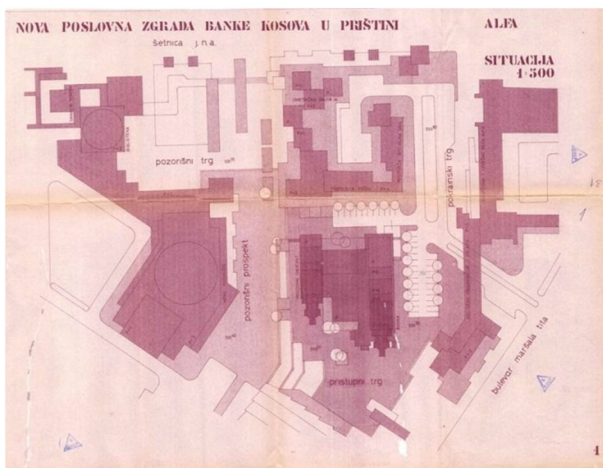
rata. Tadašnja vlast je vrlo dobro shvatila da sama prisutnost takvih građevina u najprometnijem delu grada utiče više nego bilo koji ekonomski bilans ili izveštaj, artikal ili televizijska emisija, u cilju promocije razvoja *samoupravnog društva* kao jedinog sistema u kome svi treba da vide budućnost.

To su bile dve kule, svaka po P+13 spratova, potpuno identične po obliku i funkciji, postavljene paralelno okrenute jedna prema drugoj, gde se stepenasto spuštaju prema unutrašnjosti počevši od dvanaestog sprata, pa ponovo na šestom i trećem spratu. One se međusobno povezuju sa horizontalnim volumenom u prizemlju i suterenu koji se tu nalazi zbog blagog nagiba terena. Ovaj volumen, osim što funkcionalno horizontalno povezuje dve kule, isto tako unifikuje čitavu zgradu u kompozicionom smislu tako što dve kule deluju kao jedan objekat, a sam horizontalni volumen kao platforma koja drži balans između dva vertikalna volumena.

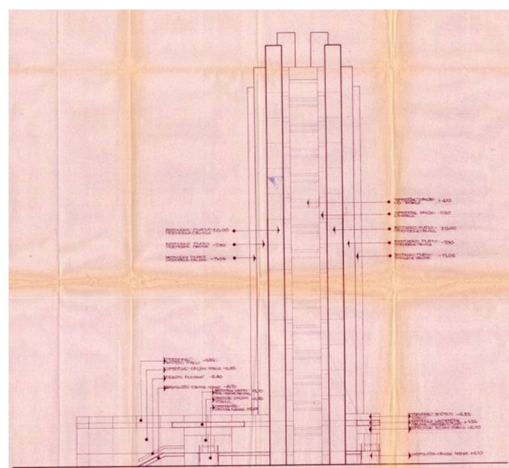


Sl.37: Maketa (Izvor: retrospektivna izložba posvećena arhitekti Milanu R. Tomiću, 7. Maj 2011. godine, Vase Pelagića 40, Beograd).

Pošto se sa izradom projekta započelo 1972. godine,¹¹⁴ a sa izgradnjom 1975. godine,¹¹⁵ izgleda da je u međuvremenu projekat u toku daljeg obrađivanja izmenjen. Tako kule, u situacionom planu glavnog projekta iz 1972. godine, nisu okrenute jedna prema drugoj, dok na maketi jesu.



a)



b)



c)

Sl.38: Banka Kosova, 1972. godina, a) situacioni plan, b) južna fasada (Izvor: Opštinski arhiv Prištine, Fond JO-KK, Kosovska banka, viti 1972, Kutija 1, Nr. 1103), c) objekat posle izgradnje (Izvor: set razglednica „Dobrodošli u Prištinu“, kolekcija autora).

¹¹⁴ Na osnovu rešenja o određivanju projekatnata od avgusta 1972. godine. Izvor: AKP, Fond JO-KK, Kosovska banka, godina 1972, Kutija 1, Nr.1103.

¹¹⁵ Na osnovu podataka u Katalogu Sedmog salona arhitekture u Beogradu, 1980, s. 109.

Nažalost, i ovaj projekat je realizovan delimično. Od dve kule je realizovana samo jedna, koja je pozicionirana kao na maketi, a ne kao u situacionim planom, dok čitav horizontalni volumen nije uopšte realizovan, što potpuno bleđi celokupnu zamisao autora da se cela kompozicija nastane na osnovu dijaloga između dva vertikalna volumena okrenutih jedan prema drugome i balansiranjem horizontalnih volumena. Tako objekat, posle realizacije – mada elegancijom, svojom visinom i proporcijama volumena dominira gradom sa svih svojih strana naročito kad se približiš – ipak, deluje usamljeno, nestabilno i pre svega bez dobre relacije sa trgom.

4.1.5. Zgrada SDK

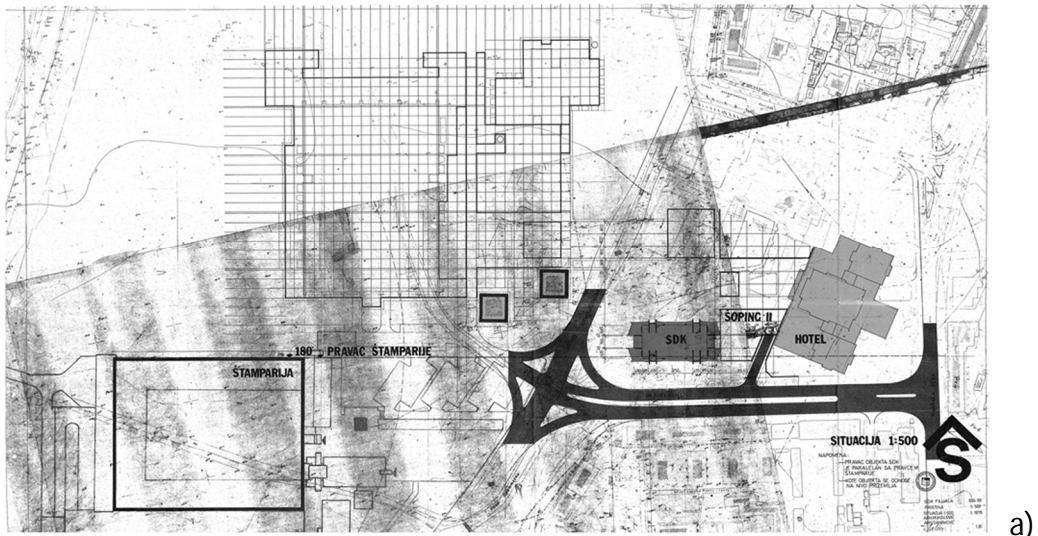
kategorija: izvedeno delo

autor: Halid Muhasilović

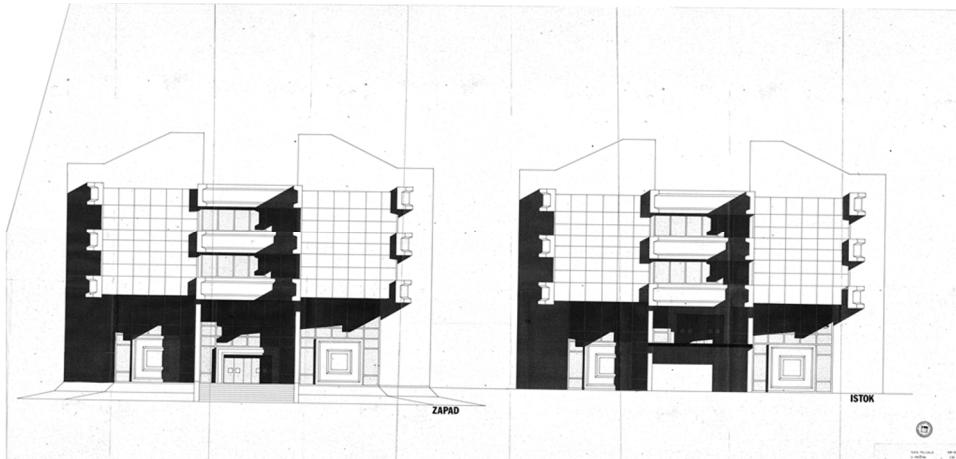
projektni biro: Zavod za studije i projektovanje „Dom“, Sarajevo

godina projektovanja: 1976.

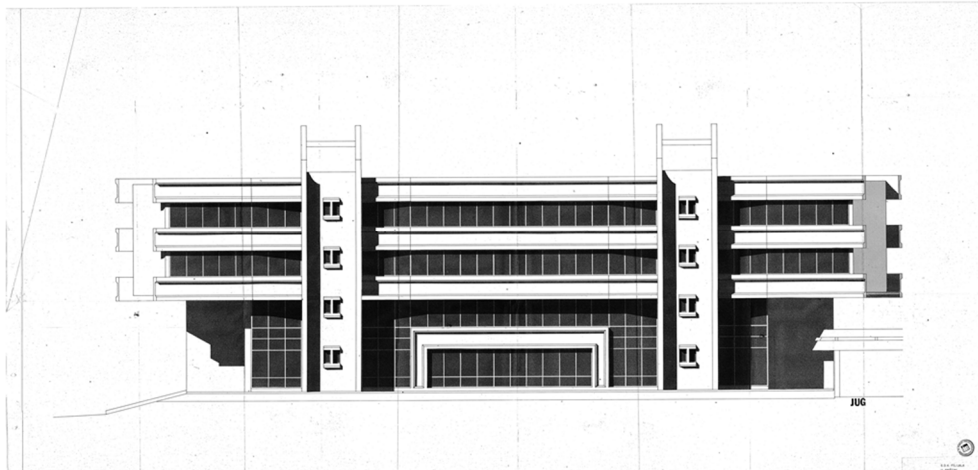
Zgrada je autorsko delo sarajevskog arhitekta Halida Muhasilovića koji je radio u okviru Zavoda za studije i projektovanje „Dom“ iz Sarajeva, biroa koji je u drugoj polovini sedamdesetih godina postao dosta prisutan na arhitektonskoj sceni Prištine. Dva značajna arhitektonska dela realizovana u gradu čiji projekti nose pečat ovog projektnog biroa su: Društveno-sportski centar Boro i Ramiz (1976–1982), autorski tim: Živorad Janković, Halid Muhasilović, Sretko Ešpek i zgrada Nove pošte „Dardanija“ (1977–1983), autorski tim: Halid Muhasilović, Sretko Ešpek, Izet Mulaosmanović,



a)



b)



c)

Sl. 39: Zgrada SDK, arh. Halid Muhasević, a) situacioni plan, b) zapadna i istočna fasada, c) južna fasada (Izvor: Opštinski arhiv Prištine, neselektovana građa).

Pozicioniranje između tri značajne zgrade: hotela „Grand“, Doma štampe i Društveno-sportskog centra Boro i Ramiz i projektovanje zgrade SDK predstavljalo je pravi izazov za sarajevski tim. Imajući u vidu ne samo arhitektonski kvalitet već i fizičke dimenzije tri pomenute zgrade, sa objektom spratnosti P+3 i skromnom etažnom površinom, nije predstavljalo uopšte lak zadatak.

Dve prve etaže koje se povlače perimetralno ka unutrašnjosti u odnosu na ostala dva gornja sprata zbog boljeg urbanog pozicioniranja na fasadi su tretirani neprekidnom staklenom fasadom što deluje kao jedna celina. Dva gornja sprata, na zapadnoj i istočnoj fasadi, izlaze viseći iznad staklenih zidova dajući celokupnoj kompoziciji izuzetnu ekspresivnost. Na južnoj i severnoj fasadi pozicionirane su dve vertikalne komunikacije i dva sanitarna čvora, koji su tretirani grubim materijalom u odnosu na ostale staklene površine tako da se javljaju kao četiri ogromna stuba koja nose čitav masivni horizontalni volumen, predstavljajući jasne elemente konstruktivizma u arhitekturi.

4.1.6. Administrativna zgrada „Farmed“

kategorija: izvedeno delo

autor: Trajko Dimitrijević

saradnik: Tamara Ćosić, Ibrahim Terezija

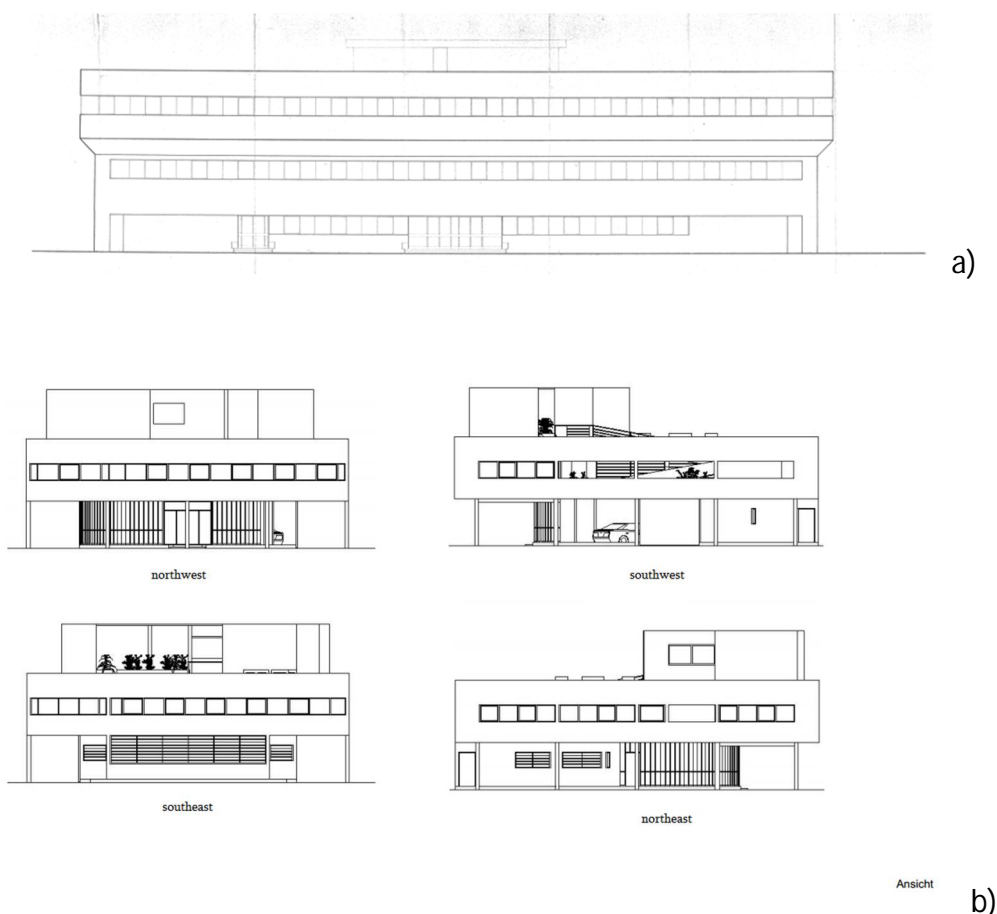
projektni biro: Zavod za urbanizam i projektovanje, Priština

godina projektovanja: 1979.

Za razliku od šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka, kada je većina autora javnih zgrada realizovanih u Prištini došla iz drugih centara tadašnje federacije, kraj sedamdesetih i početak osamdesetih godina predstavlja vreme kada se polako na arhitektonskoj sceni Prištine pojavljuju lokalni arhitekti. Školovani u drugim školama arhitekture u Jugoslaviji, a od školske 1978/79. godine i u Prištini, većina njih su prvi radni odnos zasnivali u Zavodu za urbanizam i projektovanje Prištine, gde su stekli prva profesionalna iskustva. Jedan od takvih kadrova je i autor administrativne zgrade sa skladištem farmaceutskih proizvoda „Farmed“ (projektovana 1979. godine), arhitekta

Trajko Dimitrijević. Njegovo ime se, kao koautora sa arhitektom Miodragom Pecićem, pojavljuje i 1974. godine kod projektovanja zgrade Ginekologije iz 1979. godine kod zgrade Neuropsihijatrije u okviru Prištinskog kliničkog centra. Ovoga puta mu je Zavod za urbanizam i projektovanje Prištine poverio zadatak i odgovornost kao samostalnog autora za izradu jednog zanimljivog projekta administrativne i industrijske namene.

Objekat sadrži dve osnovne funkcionalne grupacije. Skladišni prostor, čija je osnovna funkcija skladištenje, ispitivanje, prepakivanje i distribuiranje lekova. Centralni deo objekta, gde je pozicionirano skladište je spratnosti P+1, s tim što ovaj deo u prizemlju ima dvostruku visinu što je omogućilo da perimetralno dobiju dva administrativna sprata i tako u tom delu ima ukupno tri etaže.



Sl. 40: Uticaj Korbizjea u oblikovanju zgrade, a) Administrativna zgrada „Farmed“, arh. Trajko Dimitrijević (Izvor: Opštinski arhiv Prištine, Fond SO-KK, Odeljenje 07-Trgovina. Farmed, 1979 g., kutija 1-4, broj 549), b) Villa Savoye, Le Corbusier, 1928-31 (Izvor: <https://www.pinterest.com/pin/521643569321843708/?lp=true>).

U objektima arhitekta Dimitrijevića realizovanim u koautorstvu sa kolegom iz Zavoda za urbanizam i projektovanje u Prištini, arhitektom Miodragom Pecićem, vidimo orijentaciju ka principima brutalizma u arhitekturi, gde su čisti kompozicioni elementi naznačeni korišćenjem grubih materijala u završnoj obradi fasada, kao što je slučaj kod zgrade Ginekologije i zgrade Neuropsihijatrije, koji svrstavaju objekat čak u granice sa ekspresionizmom u arhitekturi. S obzirom na to da takav pristup vidimo i kod drugih zgrada gde je arhitekta Pecić samostalni autor, kao što je, na primer, slučaj kod zgrade Albanološkog instituta, na osnovu ovog što vidimo kod zgrade „Farmeda“ možemo slobodno reći da je Dimitrijevićev samostalni arhitektonski duh odan više principima ranog modernizma koje je predstavio Korbizje početkom dvadesetih godina XX veka.

Potpuno čisti volumen unutar kojeg je racionalno organizovan čitav funkcionalni sadržaj, neprekidni horizontalni prozori preko cele dužine fasada, ravan krov, samo su neki od elemenata gde su manifestovani principi Le Korbizjea o modernoj arhitekturi, više nego u bilo kojoj drugoj zgradi izgrađenoj u Prištini u posleratnom periodu.

4.1.7. Zgrada nove pošte „Dardanija“

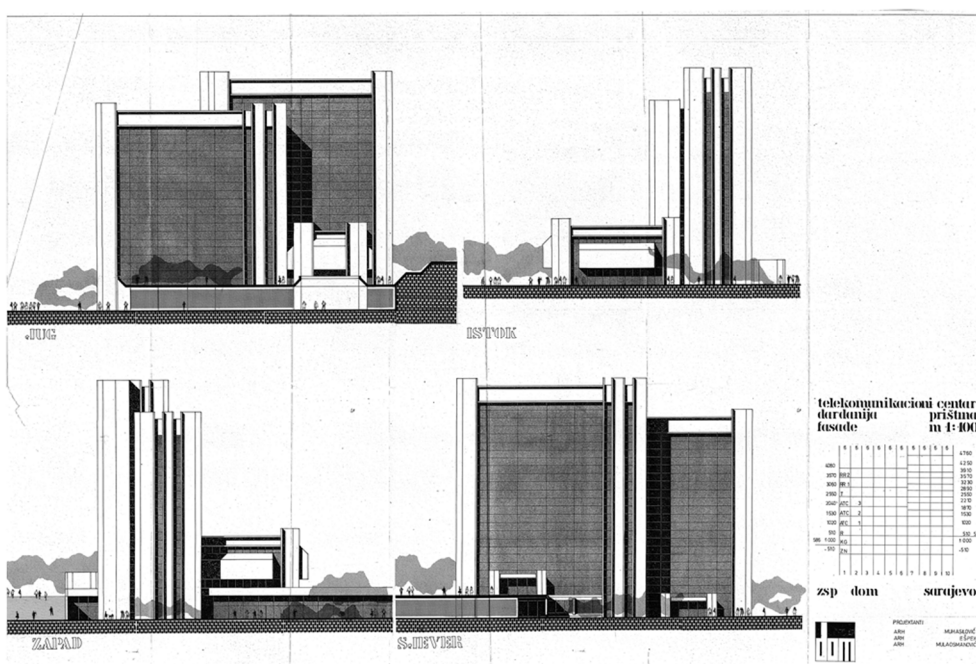
kategorija: realizovano delo

autor: Halid Muhasilović, Sretko Ešpek, Izet Mulaosmanović

projekttni biro: Zavod za studije i projektovanje „Dom“, Sarajevo

godina izgradnje: 1977–1983.

Početak sedamdesetih godina, osim celokupnog ekonomskog razvoja koji je bio utemeljen pre svega na razvoj industrije, karakteriše i razvoj telekomunikacije u cilju razmene informacija bez kojih celokupni razvoj društva ne bi bio moguć. Objekat Nove pošte „Dardanije“ predstavlja jedan od tih objekata koji je bio neophodan da bi i Priština bila umrežena kako lokalno i regionalno tako i međunarodno u svet telekomunikacije.



Sl.41: Telekomunikacioni centar „Dardanija“, a) situacioni plan, b) fasade (Izvor: Opštinski arhiv Prištine, neselektovana građa)

U dva pravilna volumena koji idu jedan 47.6 metara, drugi 40.8 metara iznad ulazne kote, smeštena je cela administracija ove institucije, zajedno sa prijemnim prostorijama i šalterima u prizemnoj etaži. Zbog nagiba terena ali i radi dinamike kompozicije, volumeni su udaljeni jedan od drugog pojavljujući se u prostoru kao dva zasebna vertikalna elementa koji ispunjavaju jedan drugog u percepciji čitave

kompozicije. Potpuno materijalizovani staklenom fasadom, osim ćoškova pravougaone osnove koji su tretirani masivnim zidovima, oni obogaćuju ovaj deo grada vrhunskom elegancijom.

4.1.8. Administrativna kula „Elektrokosovo“

kategorija: realizovano delo

autor: Dragan Kovačević

saradnici: Radmilo Erić, Aleksandar Ocokolić, Rajko Džankić,
Ljubiša Radosavljević, Svetolik Tanasijević, Milovan
Rajković, Slobodan Nikolić

projektni biro: „Invest-biro“, Beograd

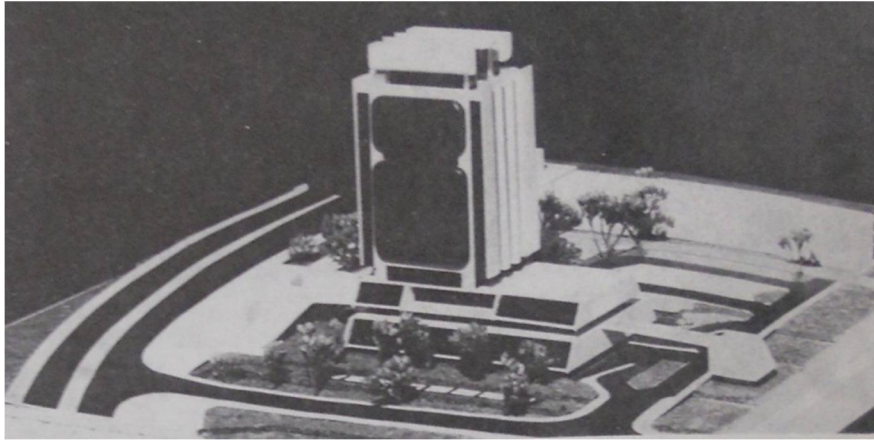
godina izgradnje: 1978–1984.

Kosovski basen uglja je činio više od 50% svih jugoslovenskih rezervi. To su potencijali koji su nadmašivali potrebe tadašnje Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosova i predstavljali bogatstvo cele federacije, jer su viškovi energije, putem sistema dalekovoda, mogli snabdevati energijom mnoge delove tadašnje Jugoslavije gde je energija bila deficitarna.¹¹⁶

Ovaj celokupan energetske potencijal je tražio i dobru i organizovanu upravu koja bi trebalo da bude smeštena u adekvatnim prostorijama kako bi mogla normalno da razvija upravljačke i druge administrativne procese. U ovakvim uslovima, 1977. godine je organizovan urbanističko-arhitektonski konkurs za izradu projekta administrativne kule „Elektrokosovo“. Na konkursu je dodeljena prva nagrada radu „Invest-biroa“, autora Dragana Kovačevića.¹¹⁷

¹¹⁶ Dragoslav Ćetković, Mihailo Maletić (ur.) *Kosovo*, Priština, Jedinstvo, 1982, s. 127.

¹¹⁷ Vidi katalog Petog salona Arhitekture u Beogradu, 1978. godina, Muzej primenjenih umetnosti, Beograd, s. 96–97.



Sl.42: Administrativna kula „Elektrokosovo“, Dragan Kovačević, 1978. godina (Izvor: Katalog Petog salona arhitekture u Beogradu, 1978, s. 96).

Čitav funkcionalni program je podeljen na dve grupacije. Administracija, koja ima svakodnevnu komunikaciju sa građanima, organizovana je u slobodnom otvorenom prostoru sa šalterima, a grupa administracije sa kancelarijama, čija dnevna aktivnost nije bila povezana sa građanima, je bila odvojena. Prva grupacija je organizovana na prvom i drugom spratu koji imaju dvostruku etažnu visinu sa svojim posebnim ulazom, što prostorno stvara horizontalni volumen objekta, dok je druga grupacija smeštena u kuli koja se diže u visinu. Ovo su dve osnovne kompozicione mase objekta. Horizontalna masa, osim što balansira celu kompoziciju, isto tako igra i ulogu platforme što vertikalnoj masi daje veću monumentalnost.

4.1.9. Zgrada Ljubljanske banke

kategorija: realizovano delo

autor: Zoran Zakić

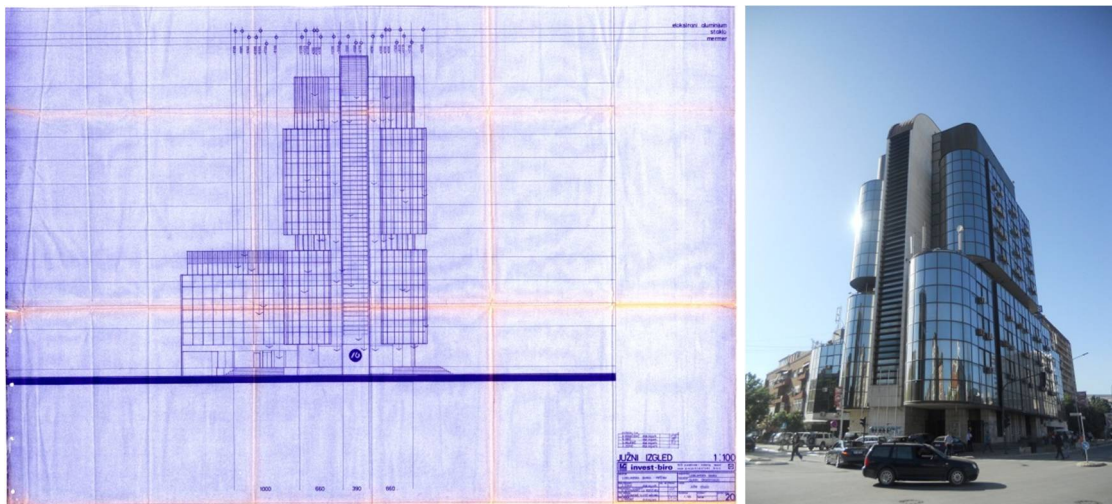
saradnik: D. Stefanović, Lj. Ristić

projekttni biro: „Invest-biro“, Beograd

godina projektovanja: 1984.

Privredni rast Prištine početkom osamdesetih godina nije bilo nezapažen ni od geografski najdaljeg jugoslovenskog centra – Ljubljane. Veze koje je kosovska privreda ostvarila sa Slovenijom su zahtevale prateću bankarsku infrastrukturu. Tako je 1984.

Godine započeta izrada projekta za sedište Ljubljanske banke u Prištini. Zbog blizine (svega stotinak metara udaljene) Kosovske banke, izgrađene nekoliko godina ranije, Ljubljanska banka je svoju moć morala izraziti visinom.



a)

b)

Sl.43: Zgrada Ljubljanske banke, a) južni izgled, projekat arh. Zoran Zakić, 1984. godina (Izvor: Opštinski arhiv Prištine, Fond SO-KK, Banka e Lubjanes, godina: 1975-1986, Kutija 1-3, 1-6 Nr. 1110), b) Objekat je danas sačuvan u potpunosti u prvobitnom obliku (Foto: autor, 2017).

Zgrada ima horizontalni volumen spratnosti P+4 koji se spaja sa postojećom višestambenom zgradom iste visine i samim tim gubi u percepciji cele kompozicije; u takvoj situaciji celokupnu pažnju zauzima vertikalna kula spratnosti P+10 koja dominira nad okruženjem. Vertikalni volumen se razvija tako što se oko armirano-betonskog jezgra, gde je smeštena vertikalna komunikacija, razvijaju četiri volumena sa okruglim završecima na dve glavne fasade. Uzimajući u obzir da je celokupna fasada od zastakljene vizuelno neprovidne viseće strukture zelene boje, ona deluje vrhunskom elegancijom forme. U tom kontekstu zgrada predstavlja i pravu atrakciju za grad kao i u pogledu korišćenja novih materijala u izgradnji.

U funkcionalnom smislu svrstava se u tip kula gde je, osim vertikalnog jezgra za komunikaciju, ostatak prostora potpuno slobodan i predstavlja prvu vrstu takve tipologije u gradu.

4.1.10. Trgovački centar „Sunčani breg“,

kategorija: realizovano delo

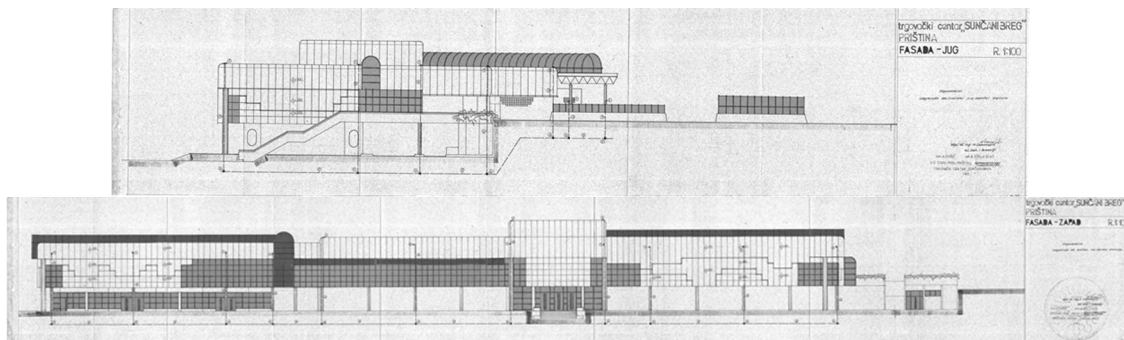
autor: Salji Spahiu i Hamdi Binaku

projektni biro: Zavod za urbanizam i projektovanje Prištine

godina projektovanja: 1989.

Kraj osamdesetih godina XX veka zahvatio je Prištinu velikim društvenim i političkim turbulencijama. Ipak, i u tim vanrednim okolnostima centralna vlast je pokušala da kroz javne investicije održi raspoloženje građana u regularnom okviru kako bi uravnotežila političke turbulencije sa svakodnevnim životom običnog građanina. U tom cilju, 1989. godine je organizovan arhitektonski konkurs za izradu idejnog projekta trgovinskog objekta „Sunčani breg“, u naselju sa istim imenom, koje je u to vreme predstavljalo jedno od najbrojnijih naselja u gradu. Namera je bila da se naselje kompletira javnim ustanovama kao što su obdaništa, škole, ustanove primarne zdravstvene zaštite, čime bi jedan objekat trgovinskog i rekreativnog karaktera postao urbana celina sa svim funkcionalnim segmentima, iako arhitektonski program arhitektonskog konkursa jasno pokazuje da objekat treba da nadmaši potrebe ne samo ovog naselja nego da bude objekat koji bi predstavljao atraktivnu tačku rekreacije i trgovine za čitav grad.

Posle uspešne realizacije zgrade „Kosovofilm“ i brojnih nagrada koje je dobio za ovaj projekat, prištinski arhitekta Salji Spahiu je rešio da se takmiči sa etabliranim arhitektima jugoslovenskog značaja. Tako, u pozivnom konkursu iz 1989. godine za trgovinski objekat na Sunčanom bregu, u tandemu sa svojim kolegom iz Zavoda za urbanizam i projektovanje, arhitektom Hamdi Binakuom, u konkurenciji sa arhitektima iz Skoplja, Beograda, Zagreba i Sarajeva, dobio je prvu nagradu i mogućnost da se objekat realizuje po njegovom projektu.



Sl.44: Trgovinski centar „Sunčani breg“. Fasade (Izvor: Opštinski arhiv Prištine, AKP, Fond SO-KK, Trgovinski centar „Sunčani breg“, godina 1989, Nr. 536).

Teren sa dosta ostrim nagibom koji pada prema zapadu predstavljao je situaciju gde je arhitekta Spahiu već uspešno, prilikom izrade i realizacije zgrade „Kosovofilm“, pokazao svoju veštinu kad su u pitanju takvi slučajevi. Osim usklađivanja sa terenom, u propoziciji trgovinskog centra su očite sličnosti sa zgradom „Kosovofilm“, i kada je u pitanju opšti kompozicioni pristup kao i kad je u pitanju izbor finalnih materijala. Postavljanje linearnih oblika po dužini postojećih izohipsi, spuštanje istih prateći pad prirodnog terena, zenitalno osvetljenje kroz lanternu cilindrijskog oblika od leksana, fasade opšivene poliesternim materijalima, su elementi koji su srž arhitektonskog jezika kod oba objekta. Uzimajući u obzir vreme realizaciju ova dva objekta, može se reći da sličnost dolazi i kao rezultat kratkog vremenskog razmaka između realizacije prvog i drugog objekta istog autora.



Sl.45: Trgovinski centar „Sunčani breg“ danas, sačuvan u potpunosti u prvobitnom obliku (Foto: autor, 2018).

Bez obzira na to što je objekat dosta dobro smišljen ne samo u smislu pružanja svoje osnovne funkcije za trgovinu i rekreaciju, nego i kao urbanistička dispozicija da kroz spoljne platoe bude kao veza donjeg – zapadnog dela i gornjeg – istočnog dela naselja Sunčani breg, objekat nije mogao postati značajno gradsko mesto. Možda i zbog vremena njegove realizacije, devedesetih godina, kada opšta ekonomija i društveni razvoj, može se reći, nije cvetala. Kao posledica toga, zgrada je godinama bila polufunkcionalna i nije bila mesto bitnih dešavanja u gradu.

Glava 5

5. UTICAJ VERNAKULARNE ARHITEKTURE U OBLIKOVANJU JAVNIHVNIH ZGRADA U PRIŠTINI

5.1. Kritička interpretacija arhitektonskog nasleđa

Porfirios (Porphyrios), grčki arhitekta i teoretičar sa sedištem u Londonu, smatra da se mnoga građevinska rešenja, koja dolaze prevashodno kao funkcionalna potreba, vremenom potvrđuju svojom prisutnošću i kao takva vrlo brzo postaju univerzalni zakoni a takođe i bitni estetski elementi. Tu citira Cicerona koji kaže da „grčki hramovi imaju zabat kako bi sprečili ulaženje kiše i oblikovani su prema toj potrebi. Ali, lepota tog oblika je takva da ako se postavljaju na Olimpu, gde nikada ne pada kiša, osećali bismo dužnost da ih krunišemo timpanonom.“¹¹⁸

Opšteprihvaćena teorija moderne arhitekture tridesetih godina XX veka formulisana od pripadnika takozvanog „Internacionalnog stila“ da se univerzalni principi moderne arhitekture – pravilni geometrijski oblici i čiste i jasne površine fasada potpuno lišene ornamenta – mogu primeniti bilo gde, zanemarujući specifične kulturne, istorijske i regionalne karakteristike koje ima svaka sredina,¹¹⁹ sedamdesetih godina XX veka dovedeni su do opštepoznate krize ovog pokreta, ali i čitave moderne arhitekture. U ovim okolnostima su arhitekti, poput Alvara Altoa, počeli sve više da se zanimaju za narodno izvorno graditeljstvo i njegovu reinterpretaciju u modernoj arhitekturi koje je, u stvari, i početak postmodernizma početkom sedamdesetih godina XX veka.

¹¹⁸ Demetri Porphyrios, *Building and Architecture*, AD 5-6/1984, s. 30.

¹¹⁹ Zevi, 2012: XII

U ovom kontekstu razmatra se značaj vernakularne arhitekture kao bitnog činioca očuvanja identiteta i autentičnosti mesta, kao i njen stvarni potencijal da se kroz reformulaciju njenih osnovnih principa ostvari obogaćenje savremenih koncepata u arhitekturi.

U čovekovoj prirodi je da svoja životna iskustva prenosi drugima, naslednicima, ostvarujući neprekidan proces prenošenja osnovnih karakteristika svih oblika života sa generacije na generaciju. S obzirom na to da je potreba za stanovanjem, odmah posle potrebe za hranom, najznačajniji zahtev ljudske egzistencije, čovek je svoja stečena iskustva u oblasti graditeljstva prenosio naslednicima. Prema Kristijanu Šulcu (Christian Norberg Schulc), gubitak tradicionalnog naselja znači gubitak *genius loci-a* i kao rezultat toga se javlja i slabi osećaj pripadnosti kao i emotivna veza čoveka sa određenim mestom.¹²⁰ Iz tog razloga vernakularna arhitektura koju gradi sam čovek – neuki tradicionalni graditelj – za svoje potrebe ili potrebe drugih ljudi, podrazumeva metode građenja u kojima se koriste lokalno raspoloživi materijali, iskustvo i principi zasnovani na uticaju okruženja te se, prema različitim autorima, naziva i narodna, tradicionalna, anonimna arhitektura.

Kroz ukupni istorijski razvoj civilizacije ljudi su bili orijentisani da grade u skladu sa specifičnim karakteristikama određenog lokaliteta. Vitruvije već u I veku pre nove ere govori kako su ljudi vrlo svesni u vezi toga kako treba graditi u skladu sa fizičkim i klimatskim karakteristikama određenog mesta.¹²¹

Osim fizičkih karakteristika lokaliteta, ljudi nisu bili ravnodušni ni prema duhovnim, ni prema kulturnim ni prema drugim lokalnim karakteristikama. Naprotiv, već u klasičnim

¹²⁰ Christian Norberg Schulz, *Stanovanje, stanište, urbani prostor, kuća*, Beograd, Građevinska knjiga, 1990, s. 88.

¹²¹ Vitruvije (Marcus Vitruvius Polli), I vek pre nove ere, rimski pisac, arhitekta i inženjer. U svojoj knjizi *Deset knjiga o arhitekturi* između ostalog govori o značaju izgradnje u skladu sa lokalnim karakteristikama određenog lokaliteta: „Kuće će biti pravilno planirane, ako se na prvom mestu vodi računa o tome u kojim se krajevima ili kojim klimatskim zonama one grade.“ Videti: Vitruvije, 2006:121.

religijama rimskog doba verovali su da svako mesto ima svoj zaštitni duh, zvani *Genius Loci*.¹²²

Norveški arhitekta i teoretičar Kristijan Norberg Šulc prihvata ovo antičko verovanje i u svojoj teoriji o duhovnom aspektu mesta. Pod *genius loci* podrazumeva poistovećivanje i prilagođavanje izgrađene forme određenom mestu, što je prevashodno karakteristika narodnog graditeljstva.¹²³ On smatra da mesto ima autohtoni i neponovljivi karakter i da su stari majstori bili povezani sa *duhom mesta* i uvek gradili u skladu sa njim.¹²⁴ Zato su, po njemu, *epoha* i *tradicija* dve relativne konstante koje zavise od zapamćenog i smatra da je upravo pamćenje izvor umetnosti.

Slično mišljenje ima i profesor Ranko Radović, koji kaže da „narodno, tradicionalno graditeljstvo nije stil nego je pogled na svet i na život, na prirodu i na duh mesta, stav prema životnim procesima i materijalima, prema podneblju i autentičnosti. To je svet istine i stvarnosti.“¹²⁵

Razmatrajući odnos vernakularne arhitekture sa savremenom arhitekturom, profesor Radović u svom tekstu „Podsticajno, zagonetno i varljivo mesto tradicije u arhitekturi“¹²⁶ govori o tome da je odbiti istoriju ili „lako“ ili „neophodno“, ali je „neoprostivo štetno“. Prema njegovom mišljenju, istorija se mora vratiti arhitekturi, ali se postavlja pitanje kako da koristimo tradiciju i prošla iskustva, a da ne upadnemo opet u istorijski formalizam. Smatra da „sa tradicijom postoji samo jedan mogući odnos: ravnopravni i kritički dijalog, dobro, otvoreno čitanje, razumevanje, tumačenje, transformisanje i dograđivanje njenih jezika i motiva, njene unutrašnjosti i duhovnosti,

¹²² Andreas Vogler and Arturo Vittori, A. „Genius Loci in the Space-Age“, Proceedings from 1st Infra-Free Symposium, December 11–15, 2006, Istambul, pp. 2-26.

¹²³ Šulc se smatra jednim od prvih teoretičara arhitekture koji približava arhitekturi Hajdegerovo teorijsko razmišljanje, odnosno njegov stav je da pamćenje predstavlja izvor umetnosti i da je „umetnost ono opšte što postoji u prolaznom trenutku“. Videti: Shulz, 1990: 29.

¹²⁴ *Ibid.*, s. 42

¹²⁵ Ranko Radović. „Podsticajno, zagonetno i varljivo mesto tradicije u arhitekturi“. *Arhitektura i istorija, De re Aedificatoria*, (Beograd, Arhitektonski fakultet u Beogradu i Građevinska knjiga), br.1 (1990), s. 7-24.

¹²⁶ *Ibid.*, s.-24.

njenih elemenata i izvođenja, njenih socijalnih i istorijskih realiteta. Ništa se sa prošlim u arhitekturi ne može činiti bez produbljenog mišljenja i razumevanja“.¹²⁷

Istog mišljenja je i skopski profesor Georgi Konstantinovski, koji smatra da je naročito „region Balkana bogat ne samo elementima vizantijske i otomanske arhitekture, već i dosta originalne autohtone vernakularne arhitekture, te da ovo ogromno bogatstvo može svakako da inspiriše svakog savremenog arhitektu. Ne treba zaboraviti ili nepoštovati narodnu tradiciju građenja, ali je pitanje koliko je savremeni arhitekt sposoban da elemente nasleđa prilagodi današnjem vremenu. Slepo podražavanje vernakularne arhitekture vodi ka anahronizmu, a nastojanje da se ostvari kompromis između vernakularne i savremene arhitekture neizbežno vodi ka eklektičkoj tvorevini“¹²⁸ koja će biti usklađena sa duhom mesta i kao takva bolje prihvaćena od meštana. I drugi autori su razmatrali značaj vernakularne arhitekture u savremenoj arhitekturi kao, na primer, profesor Juraj Neidhardt koji govori da „kreativna snaga koja permanentno zrači iz narodnog blaga potrebna nam je da bismo sukcesivno našli svoj vlastiti put u savremenoj arhitekturi...“.¹²⁹ U stvari, zagrebački profesor, Andrija Mutnjaković, smatra da upravo u toj konfrontaciji standardizovanog šematskog racionalizma i dinamičnosti lokalnog vernakularnog plasticizma stoji kvalitet i potencijal novog kritičkog regionalizma.¹³⁰

Jedan od svetski poznatih teoretičara arhitekture Kenet Frampton (Kenneth Frampton) je, u objavljenom tekstu iz 1983. godine pod nazivom „Perspektive kritičnog regionalizma“, govorio o mogućnostima korišćenja regionalnih arhitektonskih vrednosti u savremenoj arhitekturi.¹³¹ Prema njemu, snaga lokalne kulture leži u njenoj

¹²⁷ *Ibid.*, s.-24.

¹²⁸ Georgi Konstantinovski, makedonski arhitekta i profesor na Arhitektonskom fakultetu u Skoplju Rođen 1930 godine, diplomirao na Arhitektonskom Fakultetu u Skoplju 1956. godine, a magistrirao 1965. godine na „Yale School of Architecture“ pod mentorstvom Pola Rudolfa i Serž Čermajeva. Profesor Konstantinovski je autora intervjuisao 4. februara 2014. godine u njegovoj kući s. Bardovci, Skopje. Intervju se sastojao od 11 pitanja. Pitanje br. 7 je bilo vezano za navedenu oblast. Intervju je u celosti objavljen u: Arhitektura, br. 182 (2014), s. 2-3.

¹²⁹ Juraj Neidhardt, „Trajanje“, Arhitektura i urbanizam, Beograd, br. 64–5 (1970), s. 47–59.

¹³⁰ Anrija Mutnjaković, „Dileme kosovske arhitekture“, Arhitektura (Zagreb), br. 178-9 (1981), s. 57-63.

¹³¹ Kenet Fremton 1983. godine objavljuje tekst pod naslovom „Perspektive kritičkog regionalizma“, koji je na srpskom objavljen kao deo izabranih tekstova u *Antologija teorije arhitekture XX veka*, autora Miloša Perovića.

sposobnosti da sažeto izrazi umetnički potencijal regiona istovremeno reinterpretirajući kulturne uticaje koji prodiru sa strane. Frempton postavlja pitanje: kako postati moderan – s jedne strane, a vratiti se sopstvenim izvorima – s druge strane; kako oživeti staru, uspavanu civilizaciju, a učestvovati u univerzalnoj?¹³² U stvari, prema mišljenju Fremptona, termin kritički regionalizam nije poistovećen sa vernakularnom, spontanom arhitekturom koja je nastajala interakcijom podneblja, kulture i zanata, već je to mogućnost identifikovanja *regionalnih škola* čija bi uloga bila reprezentovanje, u kritičkom smislu, regionalnih građevinskih karakteristika određenog prostora.

Isto tako i Šulc smatra da nas kopiranje formi iz prošlosti vraća u novi beznačajni historicizam. Način kako treba pristupiti istorijskim vrednostima je proučavanje informacija koje rasvetljavaju odnos između problema i rešenja, tako što ćemo posle biti u situaciji da na naučnoj osnovi dalje razmatramo određeni problem.¹³³ Prema njemu, aspekt tradicije u savremenoj arhitekturi se ne odnosi na kopiranje starih oblika, već na negovanju određenog duha i značenja.¹³⁴

U XIX veku se, sa raspadom tradicionalnih kultura, formira ideologija modernizma koja je *progresivnim umetnicima* odredila posebno društveno mesto, jer je njihova misija bila da transformišu društvo.¹³⁵ Apstraktna artikulacija prostora je bilo glavno težište moderne arhitekture, a postizano je tako što je zanemarila tradiciju, nasleđe, ornament i druge bitne elemente u istorijskom razvoju graditeljstva. Ovo je rezultiralo sa dosta sterilnom arhitekturom koja, zanemarujući specifične kulturne, istorijske i regionalne karakteristike koja ima svaka sredina, sedamdesetih godina dovodi do poznate krize ovog pokreta. Najdramatičniji slučaj, koji pokazuje u šta je kriza prerasla, je rušenje 1972. godine modernog stambenog bloka u Pruitt-Ajgo u Sent Luisu, izgrađenog 1956. godine.¹³⁶ Ali, bez obzira na to što u XX veku vrednosti arhitektonskog

¹³² *Ibid.*, s. 630-646.

¹³³ Schulz, 1965, s. 188.

¹³⁴ Mirjana Roter Blagojević, Predavanje: *Tradicija i narodno graditeljstvo. Tradicionalni jezik arhitekture*, Beograd, Arhitektonski fakultet, 2010.

¹³⁵ Čarls Dženks, *Moderni pokreti u arhitekturi*, Beograd, Građevinska knjiga, 1990, s. 448.

¹³⁶ *Ibid.*, 449.

iskaza uobličene geometrizacijom formi postaju osnova simboličke komunikacije, sloboda korišćenja simbola nije suprotna njegovom transcendentnom svojstvu koji svoju vrednost crpi upravo iz čovekove potrebe za identifikacijom i komunikacijom sa okruženjem što, u stvari, predstavlja i arhitektonski jezik postmodernog pokreta sedamdesetih godina prošlog veka.¹³⁷

Među svetskim savremenim arhitektama koji su uspešno koristili određene regionalne kulture i kroz njegovo reformulisanje obogatili svetsku univerzalnu kulturu, spadaju prvenstveno Japanac Tadao Ando, Finac Alvar Alto (Alvar Aalto), Švajcarac Mario Bota (Mario Botta), Danac Jorn Utzon (Jørn Utzon) i Portugalac Siza Vieira (Alvaro Siza Vieira). Tadao Ando je zastupao teorijski stav da je stvaranje arhitekture proces izražavanja reprezentativnih aspekata sveta kao što su: priroda, istorija, tradicija i društvo u posebnoj apstraktnoj strukturi formulisanoj u jasan i transparentan logički okvir.¹³⁸ Ovaj stav on implementira u svim svojim arhitektonskim delima.

Tipični u pogledu isticanja lokalnih karakteristika u arhitekturi su i radovi Maria Bote. Dve su njegove karakteristike koje su vezane sa regionalizmom: prvo, njegova stalna preokupacija onim što označava kao „građenje lokacije“, i drugo, da se gubitak istorijskog grada može nadoknaditi jedino na fragmentarnoj osnovi.¹³⁹ Njegove građevine nikada ne uležu u konture određene prirodom, već grade svoju novu lokaciju, gde se prilagođavanje ambijenu ostvaruje kroz korišćenje prirodnih materijala, što stvara neodvojivu simbiozu između prirodne okoline i izgrađenog objekta.

Kvalitet radova koji su duboko uticali na vernakularnu arhitekturu često puta je prepoznat i nagrađivan od raznih stručnih žirija, kao što je slučaj sa jednom od najprestižnijih nagrada „Pritzker Architecture Prize“,¹⁴⁰ koja je dugo godina dodeljivana

¹³⁷ Vladimir Mako, *Estetika – Arhitektura*, knjiga 1, Beograd, Orion Art, 2009, s. 17.

¹³⁸ Hasao Furuyama, *Ando*, Köln, Taschen, 2006, pp. 7.

¹³⁹ Tumačenje Keneta Fremtona, deo teksta „Perspektive kritičkog regionalizma“, koji je na srpskom objavljen kao deo izabranih tekstova u *Antologija teorije arhitekture XX veka*, autora Miloša Perovića. (Perović, 630-643).

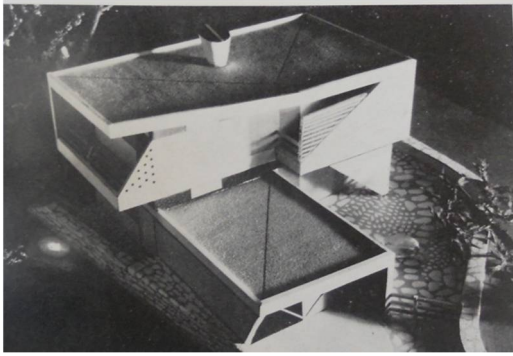
¹⁴⁰ „Pritzker Architecture Prize“ osnovan 1979.godine od strane Jay A. Pritzker, koji se dodeljuje na godišnjem nivou za dostignuća u arhitekturi na svetskom nivou. Prvi dobitnik nagrade (1979. godine) je arhitekta Filip Džonson (Philip Johnson), slede Luj Baragan (Luis Barragan), Džejms Stirling (James Stirling) i mnogi drugi značajni arhitekti. Elektronski izvor iz zvanične web-stranice „Pritzker Architecture Prize“: <http://www.pritzkerprize.com/>

upravo arhitektima čija ostvarenja vuku korene upravo iz tradicije, kao što su: Šigeru Ban/Shigeru Ban (2014), Tojo Ito/Toyo Ito (2013), Vang Šu/Wang Shu (2012) i mnogi drugi.¹⁴¹ Takođe, značaj vernakularne arhitekture u današnje doba hiperglobalizacije pokazuje i činjenica da je četrnaesta edicija Bijenala arhitekture u Veneciji, 2014. godine, sa kustosom i slavnim holandskim arhitektom Rem Kolhasem (Rem Koolhaas), nosila naslov „Osnovi“ („Fundamentals“) i bila orijentisana upravo na naglašavanje anonimnih bazičnih tradicionalnih elemenata u arhitekturi koji su, nažalost, od strane savremenih arhitekata često neprimećeni elementi, a koji zapravo čine osnov arhitekture.

Primeri uspešnih arhitektonskih dela koja su utemeljena na reformulaciji principa i elementa bogate vernakularne arhitekture su prisutni u istoriji arhitekture tokom čitavog njenog razvoja. Takvi primeri nisu nepoznati ni u jugoslovenskoj arhitekturi druge polovina XX veka gde se, između ostalih, mogu izdvojiti: arh. Ranko Radović sa projektom za Spomen dom na Tjentištu, realizovan od 1964. do 1971. godine, arh. Juraj Neidhardt sa projektom montažne kuće iz 1970. godine, arh. Zlatko Ugljen sa projektom za džamiju u selu Visoko 1980. godine,¹⁴² Bogdan Bogdanović sa svojim mnogobrojnim spomenicima širom nekadašnje Jugoslavije, itd.

¹⁴¹ Šigeru Ban je japanski arhitekta rođen u Tokiju 1957. godine. Neka od najznačajnijih dela koja su zapravo utemeljena na principima vernakularne arhitekture su: *Aspen Art Museum*, Aspen, SAD, 2014. godina, *Nine Bridges Country Club*, u Južnoj Koreji 2013. godina, itd. – Tojo Ito je rođen 1941. godine u Seulu. Neka od njegovih najznačajnijih arhitektonski dela su: „Tama Art University Library“ (Hachiōji campus), Hachioji-shi, Tokyo, Japan. 2007. godina, „Tower of Winds“, Yokohama-shi, Kanagawa, Japan, 1986. godina. – Wang Shu, je rođen 1963. godine, u Xinjiang, Kina. Jedan je od arhitekata koji svoju arhitekturu duboko utemeljuje na tradicionalnu kinesku arhitekturu. Neka od njegova najznačajnijih arhitektonskih dela su: „China Academy of Art“, Hangzhou, Kina 2007. godina, „Ningbo History Museum“, Ningbo, Kina, 2008. godina. Elektronski izvor iz zvanične web-stranice „Pritzker Architecture Prize“: <http://www.pritzkerprize.com/> s

¹⁴² Za objekat Džamije u selu Visovo, arhitekta Zlatko Ugljen je 1983. godine nagrađen prestižnom nagradom „Aga Khan Award for Architecture“, osnovanoj 1977. godine sa sedištem u Ženevi, Švajcarska, koja se dodeljuje upravo za dostignuća na svetskom nivou u savremenoj arhitekturi poštujući tradiciju. Elektronski izvor iz zvanične web-stranice „Aga Khan Award for Architecture“: <http://www.akdn.org/>



a)



b)



c)

Sl.46: Primeri jugoslovenske moderne zasnovani na regionalnoj arhitekturi, a) montažna kuća, arh. Juraj Neidhardt, 1970. godina (Izvor: Arhitektura i urbanizam, Beograd), br. 64 /1971/, s. 55), b) Šerefudin džamija u selu Visoko, arh. Zlatko Ugljen, 1970-80.godina (Izvor: [http://oris.hr/en/oris-magazine/overview-of-articles/\[116\]white-space-of-light,1549.html](http://oris.hr/en/oris-magazine/overview-of-articles/[116]white-space-of-light,1549.html)), c) Spomen kuća na Tjentištu, arh. Ranko Radović, 1971. Godina (Izvor: <http://www.skyscrapercity.com/>) pristupljeno 25. 11. 2016. godine.

O arhitektonskom nasleđu Kosova kao potencijala za oblikovanje nove arhitekture u cilju prostornog i kulturnog kontinuiteta i očuvanja identiteta govori nam profesor Baškim Fehmiu u tekstu „Prizren, remek-delo nepoznatih majstora“, objavljenom 1971. godine u časopisu Arhitektura i urbanizam. On, osim što skreće pažnju na bogatu graditeljsku tradiciju regiona, uspostavlja neodvojivu vezu između čoveka, humanog i izgrađenog prostora, gde je od krucijalnog značaja odnos starog i novog. Zabrinut „stihijom vremena koja ruši sve pred sobom“ on se oštro suprotstavlja projektu gradskog centra arhitekta Stanka Mandića, čiju intervenciju, zbog nedostatka ikakvog

napora da usaglasa sa postojećim izgrađenim ambijentom, naziva „uspešnim promašajem stručnih intervencija“. Po njemu, „koncepcija organskog narastanja i nadovezivanja morala bi biti ideja vodilja, jer vrednosti koje bi se zadržale dobile bi svoj sadržaj i značaj čime bi se obezbedio neprekidan razvoj i usmerio u pravcu harmoničnog, kao: *novo – uz, pored, oko starog kao kontrast*, što bi eliminisalo diskontinuitet, fragmentarnost i neusmerenost“. ¹⁴³ Profesor Baškim je Prizrenac, i u argumentaciji svog stava protiv Mandićeve intervencije ističe da u njegovom stavu „nije tu reč o nekom sentimentalnom i romantičnom zanosu“ već da kao „bitan postulat za budući tok i razvoj grada mora da postoji imperativna simbioza materijalno-duhovnog nasleđa sa onim savremenim duhovnim u nadgradnji koji intenzivno manifestuju ljudskost“. ¹⁴⁴

Slične karakteristike, iako ne na nivou plastičnosti ansambla Prizrenskih mahala, imala je i posleratna Priština tako da se taj potencijal organskog grada, kao i potencijal pojedinih kompozicionih kvaliteta zasebnih zgrada, mogao koristiti kao potencijal u stvaranju savremene arhitekture u duhu tradicionalnih i vernakularnih principa.

5.1.1. Narodna i univerzitetska biblioteka Kosova

kategorija: realizovano delo

autor: Andrija Mutnjaković

godina izgradnje: 1971– 82.

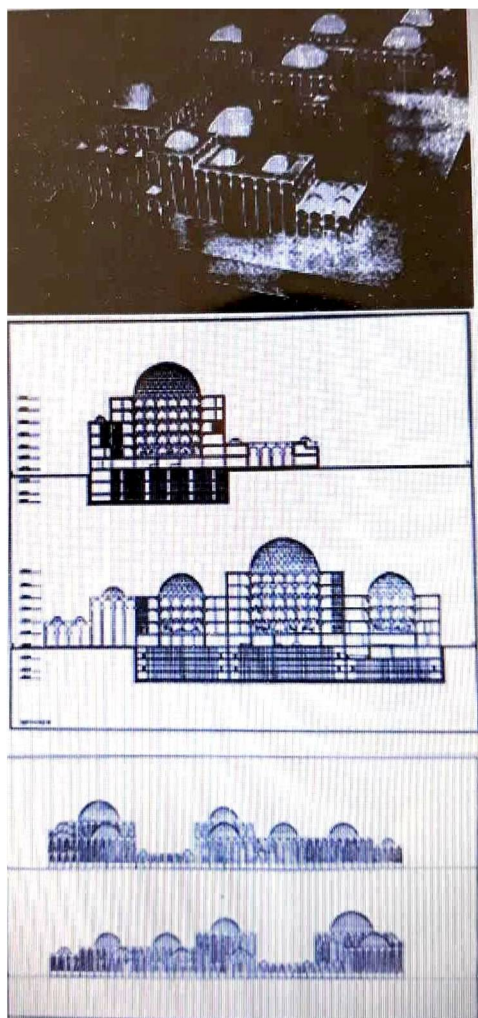
Kao direktan rezultat socio-kulturnih okolnosti sedamdesetih godina XX veka u Prištini, proizlazila je potreba za objektom Narodne i univerzitetske biblioteke. Projekat je naručen 1971. godine kod zagrebačkog arhitekta prof. Andrije Mutnjakovića, pod čijim je projektom zgrada i realizovana do 1982. godine.

S obzirom na to da zgrade ovog perioda nisu, pa samim tim ni zgrada biblioteke, bile predmet stručnog istraživanja u smislu analize okolnosti pod kojima su izgrađene, dugo

¹⁴³ Baškim Fehmiu, „Prizren, remek delo nepoznatih majstora“, Arhitektura i urbanizam (Beograd), br. 64–65 (1971): 118–123.

¹⁴⁴ *Ibid.*, s. 123.

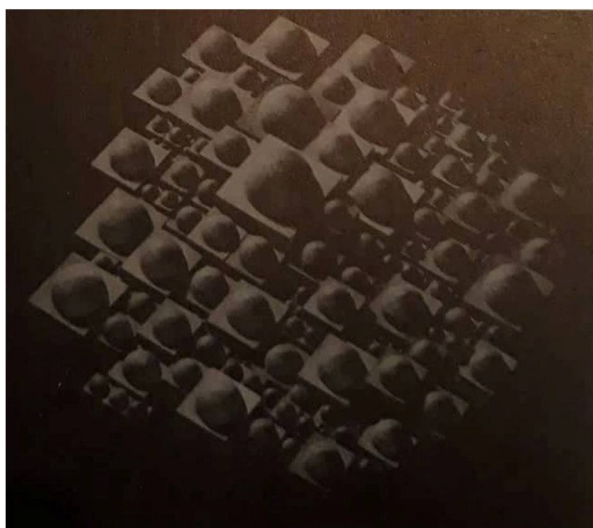
vremena se pričalo, čak i po fakultetskim auditorijumima, da je objekat realizovan na osnovu prvobitne ideje koju je arhitekta uradio na otvorenom konkursu za gradski centar Alžira. Činjenica da je ovaj konkurs organizovan 1984. godine, kada je prištinska biblioteka bila već dve godine otvorena za čitaoce, bio je dovoljan argument da je to netačno. Imajući u vidu da i je alžirska koncepcija izgrađena na osnovu istih znakova: kvadrat i krug, evidentno je da je upravo alžirski centar projektovan pod prištinskim uticajem.



Sl.47: Urbanističko-arhitektonsko rešenje grada Alžira, Andrija Mutnjaković, 1984. godina. (Izvor: Andrija Mutnjaković, *Endemska arhitektura*, Osijek, Revija, 1987, s. 138).

Činjenica je da je arhitekta Mutnjaković, godinu dana pre projektovanja biblioteke u Prištini, to jest 1970. godine, učestvovao na konkursu organizovanom u Sarajevu za Nacionalnu i univerzitetsku biblioteku Bosne i Hercegovine. Imajući u vidu sličan

kulturni i istorijski ambijent Sarajeva i Prištine, autor se usudio da isti predlog razradi i za potrebe Nacionalne i univerzitetske biblioteke u Prištini.



Sl.48: Nacionalna i univerzitetska biblioteka u Sarajevu. Maketa konkursnog rada iz 1970. godine. Autor: Andrija Mutnjaković (Izvor: Arhitektura, Zagreb, br. 196-199, 1986, s. 75).

Objekat se uklopio i sa idejno urbanističkim rešenjem Univerzitetskog centra Prištine, pod autorstvom arh. Baškimom Fehmiuom i sa konsultantom prof. Bogdanom Bogdanovićem i projektantima: arh. Miodragom Pecićem, arh. Rankom Radovićem, arh. Dimitrijem Mladenovićem i arh. Redžepom Ljucijem.¹⁴⁵ Bez obzira na to što ovaj dokument ne predstavlja arhitektonsko nego idejno urbanističko rešenje, ipak su neke osnovne smernice arhitektonskog oblikovanja – kao što su modul kao osnova građenja i znak izražavanja, ekscentrično horizontalno i vertikalno kockasto i sverične strukture koje su stvarale ambijente sa različitim sadržajem¹⁴⁶ – bile precizirane ovim urbanim dokumentom, što često nije bila praksa u urbanističkim projektima, kao ni toliko izričito precizirano arhitektonskim jezikom oblikovanja zgrada. Imajući u vidu da su urbanistički projekat Univerzitetskog centra i projekat Biblioteke započeti sa izradom iste godine, dakle 1971. godine, postoje indikacije da je autor Univerzitetskog centra već tada bio u kontaktu sa autorom Biblioteke i da je opis za arhitektonsko

¹⁴⁵ Univerzitetski Centar u Prištini – idejno urbanističko rešenje – Zavod za urbanizam i projektovanje, Priština, oktobar 1971. godine. Odgovorni projektant: arh. Baškim Fehmiu.

¹⁴⁶ *Ibid.*, s. 45.

oblikovanje Biblioteke tačno opisivao na osnovu već postojećeg arhitektonskog rešenja. Ali, takođe, postoji dokumentacija gde arhitekta Fehmiu u svojstvu autora urbanističkog rešenja Univerzitetskog centra procenjuje idejno arhitektonsko rešenje Andrije Mutnjakovića gde konstatuje da je „autor poštovao u potpunosti dati položaj objekta u odnosu prema ostalim elementima sklopovne strukture“¹⁴⁷ ali se slaže sa rešenjem prizemlja tako da po njemu „rešenje prizemlja nije u skladu sa urbanističko-tehničkim uslovima, već je reč o sasvim drugačijem tretmanu, što se ne može prihvatiti. Naime, umesto maksimalno oslobođenog tekućeg nadgrađenog i kontinuiranog prostora, dat je potpuno zatvoren izgrađen okvir“¹⁴⁸. Ipak, ove primedbe arhitekta Mutnjaković nije uzeo u obzir, tako da je realizovani objekat postavljen na lokaciji sa istom površinom prizemlja kao i ostali spratovi i time je izgubio mogućnost da ostvari bolju interakciju sa ostalim zgradama na nivou partera.

No, ostavljajući na stranu vezu sa sarajevskim predlogom, u samom početku obrazloženja svoje arhitektonske koncepcije zgrade autor ukazuje da je svestan da pošto je progresivni funkcionalizam zapao u formalnu krizu zbog bezličnih uniformisano kreiranih ambijenata po teorijama „Internacionalnog stila“ o univerzalnim oblicima,¹⁴⁹ neminovno je vratiti se elementima regionalizma, nasleđa i vernakularne arhitekture, reformulisati, preoblikovati i koristiti osnovne kompozicione elemente kako bi se stvorila simbioza novoprojektovanog ambijenta i postojeće urbane strukture, ali isto tako i približio odnos zgrade sa stanovništvom kako oni to ne bi doživeli kao nešto tuđe, nametnuto, nego kao svoje i samim tim kako bi to bilo bolje prihvatljivo i u psiho-socijalnom i kulturnom smislu.

Profesor Mutnjaković, prihvatajući funkcionalističke teze o čistoći funkcije i konstrukcije, zahteva da ovo treba upotpuniti sa sledećom važnom komponentom – a

¹⁴⁷ Vidi osvrt arhitekta Baškima Fehmiua, od 19. 06. 1972. godine, koji u svojstvu autora urbanističkog rešenja Univerzitetskog centra, procenjuje koliko je arhitektonsko rešenje arhitekta Andrije Mutnjakovića usaglašeno sa urbanističkim dispozicijama preciziranim Urbanističkim projektom. Izvor: Opštinski arhiv Prištine, Fond: SO-KK, Narodna i univerzitetska biblioteka, godina: 1971-1978, Kutija: 1-6, Nr. 1274)

¹⁴⁸ *Ibid.*, s. 1.

¹⁴⁹ Idejni projekat, Narodna i univerzitetska biblioteka Kosova, arh. Andrija Mutnjaković, 1971. Tekstualno obrazloženje, s. 2.

to je čovek sa svojim regionalnim navikama i običajima, misaonim i ambijentalnim individualnostima.¹⁵⁰

U ovom pogledu autor čitavu svoju koncepciju gradi duboko utemeljenu na bogatstvu autohtone regionalne arhitekture Kosova koja je nastala prožimanjem vizantijsko-otomanskog uticaja. Sultan Pašina i Sultan Fatihova džamija kao i Pečka patrijaršija i Gračanica imaju kao zajedničko identičan tretman prostora – kvadratna tlocrtna površina pokrivena kupolom.¹⁵¹

Usvojeni znak: kvadrat i krug u osnovi, to jest kocka i kupola u volumenu, devedeset i devet takvih jedinica različitih dimenzija, su dinamički raspoređene unutar unapred usvojene modularne mreže, formirajući jednu neodvojivu simbioznu celinu koja se može prekinuti bilo gde, a isto tako i produžiti beskrajno, ali i u prvom i drugom slučaju pruža osećaj savršene celine.¹⁵²

Celokupna kompozicija zgrade gde se osnovni volumenski elementi kocka i kupola po visini pružaju prema centralnom delu zgrade, ujedno komunicirajući i međusobno, gde svaka kocka predstavlja jednu prizrensku kuću, dok kupole u pozadini silueta brojnih džamija i crkava, s jedne strane, a s druge strane, svi volumeni zajedno, imaju sličan arhitektonski izraz urbane celine prizrenske Podkalajne mahale. Imajući u vidu da Priština ima sličnu kulturnu i socijalnu sredinu kao Prizren, ovo se može smatrati kao još jedan regionalni elemenat koji dodatno povezuje zgradu sa okolnim ambijentom.

Osnovni elementi kompozicije zgrade Nacionalne i univerzitetske biblioteke u Prištini su svedeni samo na kocku i kupolu kao na osnovne geometrijske oblike čime se teži

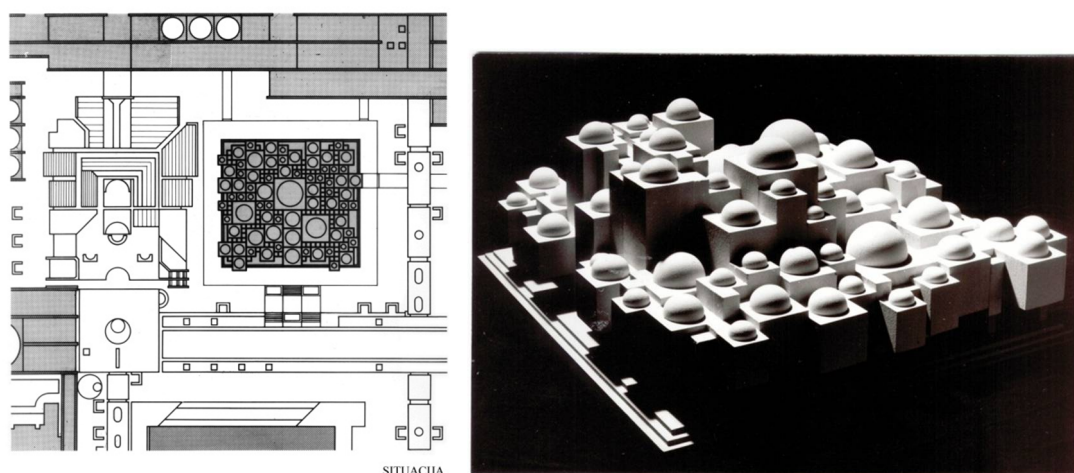
¹⁵⁰ Andrija Mutnjaković, „Narodna i univerzitetska Biblioteka Kosova“, Arhitektura i urbanizam, Beograd, br. 90–91 (1983), s. 10–13.

¹⁵¹ Idejni Projekat, *ibid.*, s. 5

¹⁵² Arber Sadiki. „The Contribution of the Architect Bashkim Fehmiu in the Architecture of Prishtina after the Second World War“. In the proceedings of International Conference of Applied Sciences I, 8–9 May, 2015, Tetovo, pp. 336–337.

estetskim dostignućima. Oni su unutar principa Internacionalnog stila, a s druge strane, ti isti elementi, kao duboko regionalni elementi autohtone arhitekture teže ka principima Alvaro Altoa o regionalizmu, dok se mrežasta metalna modularna struktura fasade može posmatrati donekle kao savremeno redefinisanje ornamenta.

Zgrada Biblioteke je primer da uvek postoji metodološki postupak koji možemo koristiti u procesu projektovanja zasnovanom na fundamentalnim znacima regionalne arhitekture, koji se kroz reformulaciju mogu predstaviti kao uspešan savremeni arhitektonski izraz.

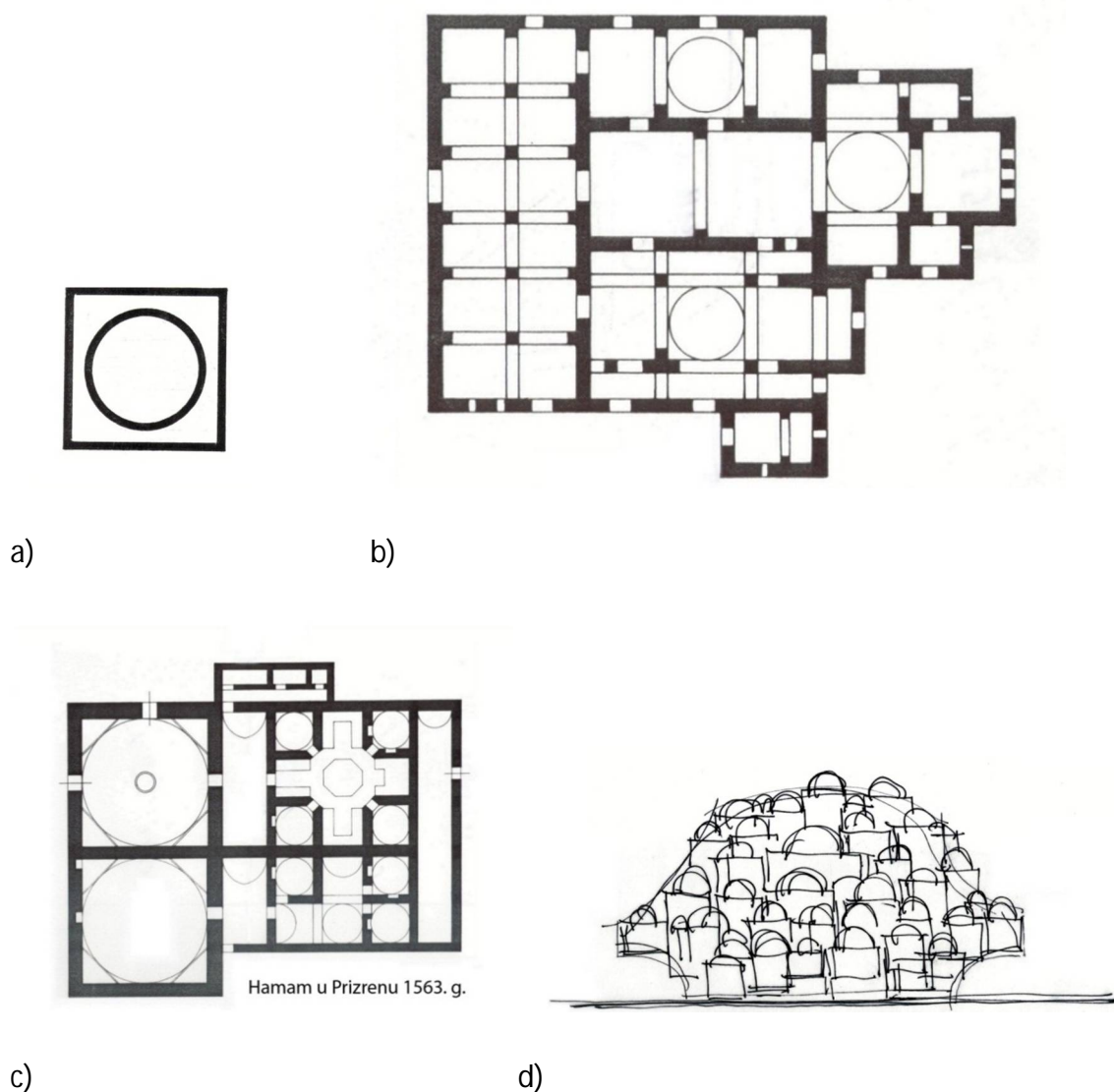


Sl.49: Narodna i univerzitetska biblioteka Kosova, arh. Andrija Mutnjaković, 1971-82, a) situacioni plan, b) maketa (Izvor: materijal poslat od arh. Andrije Mutnjakovića 30. 10. 2013. godine. Lična arhiva autora, Zagreb).

Andrija Mutnjaković je, u stvari, još dosta vremena pre projektovanja Biblioteke izrazio zabrinutost za arhitekturu koju je zahvatio brutalan pragmatizam i tehnicizam, koji su ometali njenu emotivnu i socijalnu dimenziju. *Zavičajnost* je jedan od osnovnih pojmova koji on koristi za izražavanje svojih principa. Taj pojam često zamenjuje sa pojmom *endemična arhitektura* koja je, po njemu, arhitektura koja je osnova u *zavičajnim odrednicama*. Te odrednice zavičajne arhitekture su ponekad toliko bitni elementi da mogu dovesti do toga da ih ljudi doživljavaju kao svoj sopstveni znak.¹⁵³

¹⁵³ Fedor Kritovac, „Uz angažiranu arhitekturu Andrije Mutnjakovića“, Čovjek i Prostor (Zagreb), br. 267 (1975), s. 10–13.

Ovaj pristup je logično uslovio da se izabere binom kvadrat–krug, odnosno kocka kugla u prostoru, kao najjednostavniji oblici sa kojima se podneblje gde treba izgraditi novi objekat vekovima oblikovalo.



Sl.50: Razvoj koncepta Biblioteke kroz kritičnu analizu vernakularne arhitekture, a) kvadrat i krug kao znak, b) osnova Pećke patrijaršije (XIII–XIV vek), c) osnova hamama u Prizrenu (1563. godina). (Izvor: materijal poslat od arh. Andrije Mutnjakovića 30. 10. 2013. godine. Lična arhiva autora, Zagreb), d) početna skica Biblioteke, 1971. godina. (Izvor: materijal poslao arh. Andrije Mutnjakovića 30. 10. 2013. godine. Lična arhiva autora, Zagreb).

Heksagonalne metalne strukture koje zaokružuju celu fasadu kao i kupole, osim što igraju ulogu zaštite od viška jakih sunčanih zraka i u skladu su sa funkcionalnim unutrašnjim potrebama zgrade, korišćene su i u svrhu arhitektonskog tradicionalnog izraza u vidu kosovskog filigrana, nastalog u tradicionalnim viševekovnim radionicama na ovom prostoru. Ova metalna struktura, koliko tradicionalna po korenima toliko savremena po vrsti materijala i tehnologiji realizovanja, koja opšiva duboko vernakularne oblike kao što su kocka i kupola, čini objekat kao veoma savremen, ali isto tako kao i da vekovima tu postoji.¹⁵⁴

Glava 6

6. UTICAJ SVETSKIH ARHITEKTONSKIH POKRETA U OBLIKOVANJU JAVNIH ZGRADA U PRIŠTINI

6.1. Brutalizam

Političko pozicioniranje tadašnje Jugoslavije je omogućilo da arhitektonska scena bude otvorena uticajima iz čitavog sveta. Jugoslovenski arhitekti su, osim što bili u mogućnosti da prate sva svetska dešavanja u arhitekturi, mogli da budu i direktni akteri u njima. Veliki broj njih je bio na usavršavanju po najboljim svetskim arhitektonskim školama tog vremena. Ovo je uticalo na to da su po povratku u zemlju mogli da implementiraju ne samo teorijska znanja, već i uticaj celokupnog ambijenta zemlje u kojoj su bili. Ali, ovo nije predstavljao jedini izvor svetskih dešavanja u arhitekturi. I same arhitektonske škole u Jugoslaviji su u međuratnom periodu bile osnovane od bivših studenata vrhunskih modernista, što je uticalo da i kadar koji je edukovan u zemlji isto tako bude veoma dobro informisan o svetskim trendovima u arhitekturi. No, bilo je prirodno da su svi arhitektonski stilovi ovog vremena bili prilagođeni društvenim i ideološkim prilikama društva.

Brutalizam kao arhitektonski stil je u samoj genezi, početkom pedesetih godina, postavljao neke bitne dileme oko relacije etike i estetike u arhitekturi. Pomenuo ga je po prvi put kao terminološko određenje Rejner Benham (Reyner Banham) 1955.

¹⁵⁴ Arber Sadiki, „National nad Universtity Library of Kosovo“, to: Martino Stierli, Vladimir Kulić (ed.) *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia 1948-1990*. New York: MoMA, 2018, s. 169-171.

godine, jedan od najprestižnijih kritičara arhitekture tog vremena; on to definiše kao arhitektonski stil koji je nastao iz modernističkog arhitektonskog pokreta čije su zgrade materijalizovane *natur betonom* a cela konstrukcija je očit i upečatljiv jezik arhitektonskog stvaralaštva.¹⁵⁵

Od svog nastanka 1950. pa sve do 1975. godine, kada su izgrađene poslednje zgrade u tom stilu, brutalizam se može podeliti na tri faze:¹⁵⁶

- Rani brutalizam (1950–1959) koji se karakteriše čistim geometrijskim formama pod uticajem Internacionalnog stila, materijalizovane grubim betonom, ciglom i čelikom bez završne obrade na površini.
- Zreli brutalizam (1960–1969) koji se karakteriše monumentalnošću asimetričnih i skulpturalnih struktura materijalizovanih grubim materijalima kao što su beton, cigla i čelik, bez završne površinske obrade.
- Kasni brutalizam (1970–1975) čije su osnovne karakteristike kombinacija materijala *natur beton*, cigla i kamen, u cilju postizanja atraktivnosti i plastičnosti u fasadama objekata.

Ova izuzetna skromnost brutalističkog stila, lišena svih naknadnih dekorativnih elemenata, je potpuno odgovarala socijalističkom društvenom poretku koji je promovisao jednakost svakoga unutar samoupravnog društva. Primere brutalističkih zgrada nalazimo širom čitave teritorije nekadašnje Jugoslavije, pogotovo u Skoplju nakon rekonstrukcije posle katastrofalnog zemljotresa 1963. godine. Imajući u vidu geografsku blizinu Prištine i Skoplja, brutalističke zgrade su se vrlo brzo pojavile i u Prištini i to upravo od skopskih arhitekata. Jedna od prvih zgrada koja ima sve karakteristike ranog brutalizma je zgrada Doma štampe (1972–1978. godine, arh. Georgi Kontantinovski), zgrada Službe društvenog knjigovodstva (1975–1977. godine) i zgrada Tehničkog fakulteta (1977. godina, arh. Edvard Ravnikar).

¹⁵⁵ Reyner Banham, *The New Brutalism: Ethic or Aesthetic?*, London, The Architectural Press, 1966, pp. 12.

¹⁵⁶ Djordje Alfirević, Sanja Simonović Alfirević, „Brutalism in Serbian Architecture: Style or Necessity? *Facta Universitatis, Architecture and Civil Engineering* (Nish), Vol. 15, Nr. 3 (2017): pp.317–331.

6.1.1. Administrativna kula Dom štampe

kategorija: realizovano delo

autor: Georgi Konstantinovski

saradnici: Konstantin Tamburovski, Stojan Mihajlov, Ljiljana Stančeva, Georgi Grkovski

Projektni biro: Preduzeće za projektovanje „Kosmetprojekt“, Priština

godina izgradnje: 1972–78.

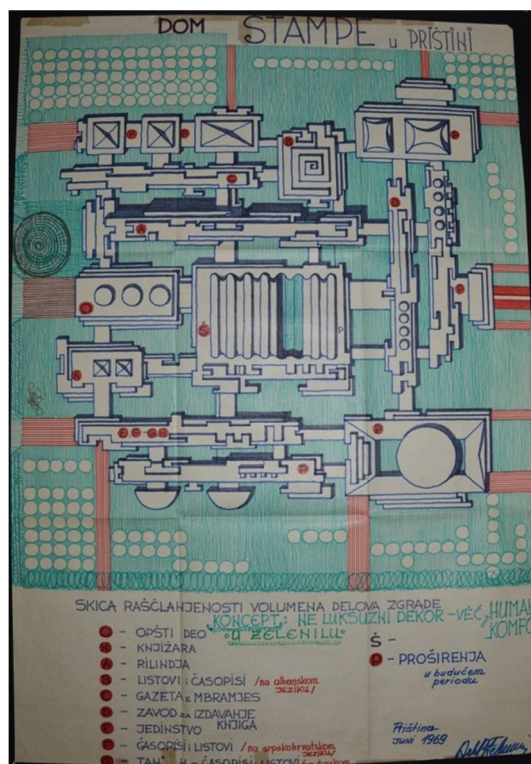
izvođač radova: G. P. „David Pajić“, Beograd

Objekat Doma štampe je jedan od onih objekata koji su početkom sedamdesetih godina imali tendenciju da grad razvijaju u visinu. Kula poslovne zgrade „Rilindija“, izgrađena po projektu skopskog arhitekta i profesora Georgija Konstantinovskog, sa svojih osamnaest etaža ide do visine od 72,4 m iznad ulazne kote prizemlja.

Idejni arhitektonski projekat Doma štampe u Prištini postojao je još od 1962. godine na lokaciji nekoliko metara istočno od izgrađene zgrade. Ovaj projekat je izradio atelje „Arhitektura i urbanizam“ iz Beograda sa autorom arhitektom Milorodom Macurom. Kako se navodi u osvrtu tadašnjeg odeljenja za komunalne poslove i poslove urbanizma Narodnog odbora opštine Priština, ovaj predlog je odbijen „smatrajući da rešenje ne sadrži u sebi pozitivna svojstva koje objekat po svojoj funkciji ima, a budući da je jedan od najvažnijih ne samo za grad Prištinu već i za celu oblast, predlaže se da se raspiše konkurs jugoslovenskog značaja koji bi obezbedio kvalitetnije rešenje, što ovaj objekat i zaslužuje.“¹⁵⁷

Smatrajući da je takva zgrada neophodnost u Prištini, arhitekta Baškim Fehmiu 1969. godine razvija skicu raščlanjenosti volumena delova zgrade pod sloganom: „Ne luksuzni dekor – već humani komfor“ gde, pored principa oblikovanja kompozicije, određuje i dijagram komunikacija svih funkcionalnih jedinica.

¹⁵⁷ Vidi „Osvrt – sa urbanističko-arhitektonskog aspekta na idejno rešenje Doma štampe u Prištini“, br.51/1 i od dana 29. 01. 1962., potpisan od prof. Baškima Fehmiua. Izvor: Opštinski arhiv Prištine, Fond: SO-KK, NIP „Rilindija“, godina: 1962-1973, Kutija: 1–4, Nr. 1358.



Sl.51: Skica raščlanjenosti volumena zgrade Doma štampe, arh. Baškim Fehmiu, 1969. godina. (Izvor: Izložba „Baškim Fehmiu“, održana 17. 06. 2015. godine na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Prištini).

Bez obzira na zahtev gradskog odbora za urbanizam i lično insistiranje profesora Fehmiua da se organizuje otvoreni arhitektonski konkurs jugoslovenskog karaktera, projekat je 1972. godine ugovoren direktno sa skopskim arhitektom Georgijem Kontantinovskim.

Magistrirao je 1965. godine na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Jelu, SAD (Yale School of Architecture, USA) kod Pola Rudolfa i Serž Čermajefa,¹⁵⁸ arhitekta Kontantinovski je već demonstrirao svoje vrhunsko znanje koje je stekao na jednoj od vrhunskih institucija svetske arhitekture. Sa zgradom Gradskog arhiva Skoplja iz 1966. godine i studentskim domom „Goce Delčev“, takođe u Skoplju, ali 1969. godine, realizovanih u čistom duhu brutalističke arhitekture, on je već etablirao sebe na jugoslovenskoj arhitektonskoj sceni.

¹⁵⁸ Georgi Konstantinovski, *The Path of an Architect*, Skopje, Kultura, 2015, pp.220.



a)

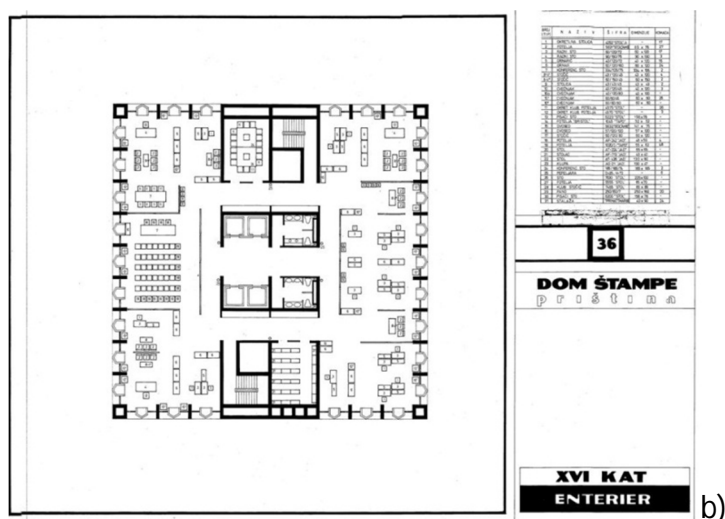
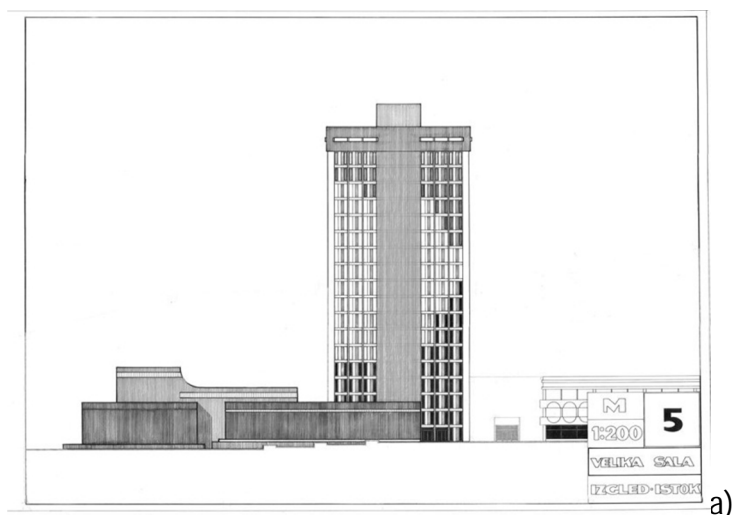


b)

Sl.52: a) Gradski arhiv, Skoplje, 1966.godina, b) studentski dom Goce Delčev, Skoplje, 1969.godina (Izvor: Zoran Manević, *Umjetnost na tlu Jugoslavije. Arhitektura XX veka*, Beograd, Prosveta, 1986, s. 162 i 164).

Uticaj njegovih profesora iz Jela je vrlo vidljiv u svim njegovim objektima realizovanim posle povratka u zemlju, pa se nije mogao očekivati drugi pristup i kod projektovanja Doma štampe u Prištini.

Celokupan sadržaj zgrade se sastoji od: štamparije, knjižare, sale, prostora za administraciju i stanova za zaposlene; ovi poslednji nisu realizovani. Sve ove funkcionalne grupacije su organizovane unutar posebnih volumena zgrade koji čine ukupnu kompoziciju. Svi ostali sadržaji su smešteni na horizontalnom volumenu, osim administracije koja se organizuje vertikalno u kuli od P+17 spratova i koja dominira nad celom kompozicijom. Svi ovi masivni oblici materijalizovani *natur betonom*, manifestuju jednu izvanrednu prostornu ekspresivnost čija se energija oseća ne samo oko cele lokacije već i u čitavom gradu.



Sl.53: Administrativna kula Dom štampe, a) izgled sa istoka, b) osnova šesnaestog sprata (Izvor: Sopstveni arhiv prof. Georgija Konstantinovskog, pozajmljena autoru i prof. Kujtimu Eleziju za skeniranje 2016. godine, Skoplje), c) Dom štampe posle izgradnje (Izvor: Arhiv Kosova).

Čist vertikalni pravougaoni volumen sa visinom od preko 72 metra, na sve četiri strane se elegantno otvara prema gradu sa istim modularnim otvorima preko svih fasada koji daju celokupnoj zgradi ritam hirurške preciznosti. Tim se postiže izuzetna elegantnost ogromne mase materijalizovane sa vrlo grubim materijalom, što predstavlja jedan dosta rizičan arhitektonski pristup, ali zahvaljujući maestralnim sposobnostima autora, rezultira vrhunskim dostignućem. Time je grad dobio jednu od najboljih primera brutalne arhitekture na prostoru bivše Jugoslavije, zgradu koja je decenijama dominirala gradom i pretvorila se u prepoznatljivi znak.

Imajući u vidu specifičnost zgrade, vidljivo je da je ona u toku izvođenja, osim detaljnog projektovanja, zahtevala i izuzetnu profesionalnost i trud. Svi zidovi, konstruktivni i nekonstruktivni, izvedeni u *natur betonu*, montažni međuprozorni elementi od lakog betona i površinskom obradom od azbest-cementa sa unutrašnje strane, bili su elementi koji su zahtevali dodatnu pažnju i profesionalnost u toku izvođenja kako bi čitav arhitektonski jezik dobio smisao. U tom kontekstu moramo navesti da je ogroman doprinos u krajnjem, pozitivnom rezultatu dao i izvođač radova G. P. „David Pajić“ iz Beograda sa vrhunskim kvalitetom izvedenih radova.

6.1.2. Kompleks Tehničkog fakulteta

kategorija: delimično realizovano delo

autor: Edvard Ravnikar

projektni biro: „Invest-biro“, Beograd

godina projektovanja: 1977.

Izgradnja objekta je počela 1977. godine na osnovu idejnog projekta ljubljanskog arhitekta i profesora Edvarda Ravnikara, kao prvonagrađeni rad na arhitektonskom pozvanom konkursu za kompleks Tehničkog fakulteta u Prištini, organizovanom 1976.

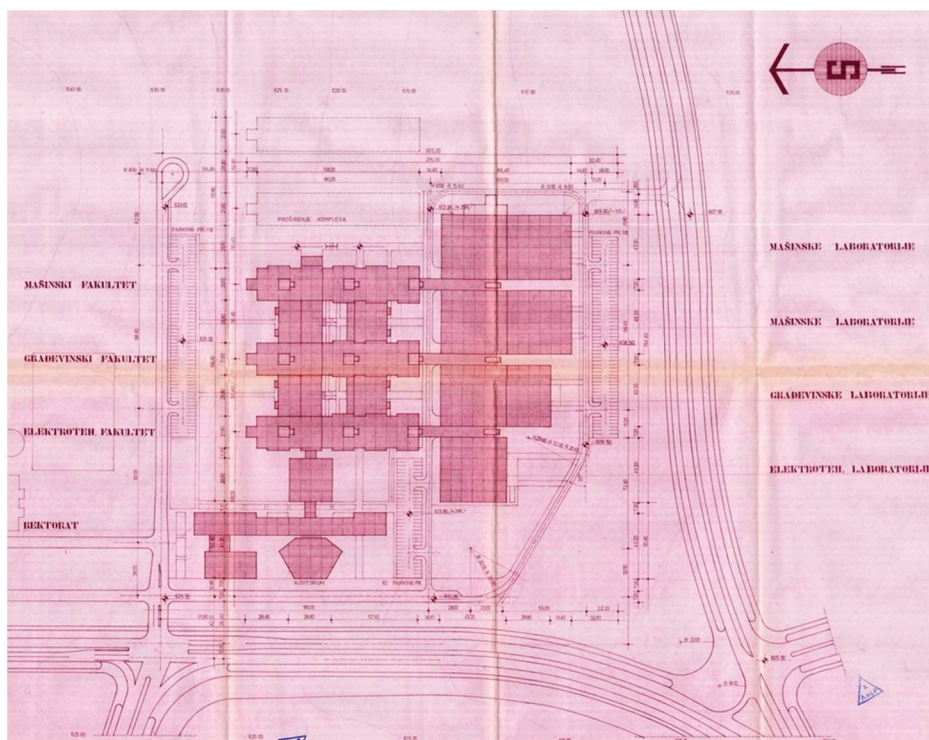
godine. Glavni projekat je uradio beogradski arhitektonski biro „Invest biro“, sa odgovornim projektantom arhitektom Rajkom Džankićem.¹⁵⁹

Rešenje koje je predložio arhitekta Ravnika bilo je da se čitav kompleks organizuje u četiri linearne paralelne jedinice koje se razvijaju u pravcu sever–jug i koje se međusobno spajaju perpendikularnom vezom u pravcu istok–zapad. Na severnom delu parcele je, uzdužno prema glavnoj ulici lokacije, pozicionirana zgrada rektorata koja se perpendikularnim traktom povezuje fakultetskim lamelama koje se razvijaju paralelno prema istoku. Na prvom traktu su Elektronski fakultet, Građevinski fakultet a završava se Mašinskim fakultetom. Ovo urbanističko rešenje predstavlja mogućnost da se istom logikom produžava prema istoku sa drugim lamelama po potrebi. Fakultetske lamele su potpuno iste, dok se zgrada rektorata razlikuje samim tim što imaju i drukčiju namenu. Na južnom delu, prema kojem ide i pad terena, fakultetske lamele se povezuju sa letećim mostom sa objektima za laboratorije za svaki od pomenutih fakulteta. Osim zajedničkog glavnog ulaza, svaka lamela ima svoj poseban ulaz i tako čitav kompleks dobija veliku funkcionalnu fleksibilnost. Svaka fakultetska zgrada može funkcionisati i u celini i zasebno.

Kreiranje urbanističkih koncepcija gde se jedna modularna zgrada koristi kao jedinica koja se može ponavljati beskrajno i tako stvoriti urbanističku celinu je u potpunosti u skladu sa urbanističkim vizijama Korbizjea, izraženim Plan Voisin-om iz 1925. godine, kod koga je autor bio na usavršavanju u Parizu, što je veoma uticalo na njegov individualni opus posle povratka u zemlju (između ostalog, projekat Tehničkog fakulteta).

Nažalost, i ovaj projekat je delimično realizovan. Od tri fakultetske zgrade sa laboratorijama izgrađena je samo jedna, dok administrativni deo i rektorat nisu izgrađeni. Realizovani deo u odnosu na nerealizovan predstavlja oko 25% čitavog projekta. To je dovoljan pokazatelj koliko je izgrađeni deo izgubio na kvalitetu u svim dimenzijama: i funkcionalnim i estetskim.

¹⁵⁹ Vidi „Projektni zadatak za izradu investiciono-tehničke dokumentacije glavnog arhitektonsko-građevinskog projekta za objekat laboratorije i elektrotehničkog fakulteta u Prištini“. Izvor: Opštinski arhiv Prištine, Fond: SO-KK, Tehnički fakultet, godina:1977, Kutija: 1–4, br.1252



Sl.54: Komplex Tehničkog fakulteta, situacioni plan (Izvor: AKP, Fond SO-KK, Fakulteti teknik, godina: 1977, Kutija 1-4, Nr. 1252).

Bez obzira na to što je od početka projekat naručen kako bi se mogao izgraditi u fazama, i predloženo rešenje vrlo kvalitetno omogućilo jednu takvu vrstu realizacije, na terenu su se stvari odvijale vrlo nelogično. Umesto da izgradnja počne od istoka tako što će biti izgrađen Mašinski fakultet zajedno sa povezanim laboratorijama pa da se postepeno širi prema zapadu, na terenu je započeta izgradnja Mašinskog fakulteta na jugu, a laboratorije Elektronskog fakulteta na zapadu. Kako ostatak kompleksa nikad nije realizovan, fakultetska zgrada Mašinskog fakulteta ostala je nepovezana sa izgrađenim laboratorijama Elektronskog fakulteta koje, u stvari, sada pripadaju njemu. Tako je ideja povezanosti fakultetskih zgrada, gde bi trebalo da se održava teorijska nastava i laboratorijskih zgrada gde bi bila praktična nastava, izgubila smisao.



Sl.55: Mašinski fakultet, realizovan (Foto: autor, 2013.godina).

Objekat je materijalizovan u potpunosti *natur betonom*. Veliki pravougaoni volumeni dobijaju plastičnost kroz međuspratne gredice koje izlaze na fasadu na svakom spratu. Ovi sitni elementi se ponavljaju preko dve produžne fasade tako da monumentalnost objekta, izgrađenog velikim masama i materijalizovanog grubom teksturom, obogaćuju dimenzijom plemenitosti i poetičnosti. Može se reći da je ovo tipično nasleđe profesora Jože Plečnika koji je bio vrlo vešt da grubim materijalima svojim zgradama da izuzetnu poetičnost, kao što je slučaj kod slovenačke Narodne biblioteke građene od 1936. do 1941. godine u Ljubljani.

6.1.3. Zgrada Službe društvenog knjigovodstva

kategorija: izvedeno delo

autor: Dragan Kovačević

godina izgradnje: 1975–1977.

Jedna od mnogobrojnih realizacija beogradskog arhitekta Dragana Kovačevića je i zgrada Službe društvenog knjigovodstva u Prištini, građena od 1975. do 1977. godine. Ovo je vreme kada je preko „Invest-biroa“ iz Beograda ovaj autor bio veoma angažovan za poslove u Prištini. Radio je u svojstvu mentora prilikom projektovanja banke

„Kosova“ (1975–1978), kao koautor sa Baškimom Femiujem kod projektovanja hotela „Grand Priština“ (1974–1978), kao i u svojstvu samostalnog autora kod administrativne zgrade „Elektrokosovo“ (1978).

Zgrada spratnosti P+5 u celosti je materijalizovana od *natur betona* što, ako je uporedimo sa ostalim zgradama istog autora koje je realizovao u Prištini, predstavlja izuzetak. Zgrada se fino modeluje tako što su svi konstruktivni elementi izraženi i vrlo čitljivi kao arhitektonski jezik oblikovanja zgrade. Horizontalnost se dobija zbog neprekidnih prozora radi što boljeg osvetljavanja unutrašnjih prostorija, kroz potenciranje vertikalnih masa u sredini celog volumena; celokupna kompozicija se izražava vrlo elegantnim vertikalitetom iako je njegoa visina skromna. Rizik da zgrada deluje monotono zbog celokupne materijalizacije jednim jedinim materijalom, autor je izbegao veoma vešto tako što je deo strukture betona koristio kao gladak, a deo koji ide vertikalno uradio u grubim teksturama. Ovaj kontrast glatko–grubo daje zgradi izuzetnu poetičnost i plastičnost.



a)

b)

Sl.56: Sličnosti sa zgradom Arhitektonskog fakulteta u Jelu, a) Zgrada službe društvenog knjigovodstva, arh. Dragan Kovačević, 1975–1977 (Izvor: Katalog Petog salona arhitekture u Beogradu, 1978, s. 95), b. Art and Architecture Building, Yale University, Paul Rudolph, 1963 (Izvor: <https://prudolph.lib.umassd.edu/node/4537>) pristupljeno 10. 11. 2018.

Ako ovu Kovačevićevu zgradu uporedimo sa zgradom Univerziteta u Jelu, a znajući takođe da je i zgrada Doma štampe u Prištini u to vreme već bila pri završetku, stvara se utisak da je Konstantinovski, osim što je sam bio prilično pod uticajem svog mentora iz Jela Pola Rudolfa, taj duh proširio i na čitavo podneblje Prištine, što je inspirisalo i Kovačevića da u istom duhu oblikuje ovu zgradu.

Glava 7

7. NEREALIZOVANA PRIŠTINA

Zgrade se, kao fizički elementi grada koji u suštini manifestuju sveukupne društvene okolnosti, planiraju, grade i ruše i u direktnom su odnosu sa društvenim razvojem. Znajući da se planiranje grada radi na osnovu očekivanih razvojnih projekcija, pre svega onih ekonomskih, stepen realizacija tih društvenih projekcija direktno je vezan i za stepen i kvalitet realizacije konkretnih planiranih zgrada i drugih infrastrukturnih elemenata grada. Pozitivne okolnosti koje su se razvijale sedamdesetih godina XX veka, pre svega na političkom planu, direktno su uticale na bolji ekonomski razvoj cele zemlje, a pogotovo na dve tadašnje pokrajine; posebno su se manifestovale u planskim projekcijama za prostorni razvoj. Tako je u ovom periodu, pored realizacije nekih od najznačajnijih zgrada u Prištini, bilo prisutno dodatno angažovanje u planiranju i projektovanju bitnih javnih zgrada koje bi zadovoljile potrebe očekivanog sveukupnog razvoja. Međutim, očekivanja društveno-ekonomske projekcije u velikoj meri nisu realizovana tako da nije realizovan ni velik broj planiranih arhitektonskih dela. To je bilo posebno vidljivo posle 1981. godine kada su počele studentske demonstracije Univerziteta u Prištini, koje su nametnule drugačiji tok kretanja ne samo u pokrajini nego i u čitavoj federaciji. Kao posledica toga je bilo zaostajanje u svim investicionim projektima, a samim tim i nerealizacija većeg broja zgrada projektovanih u fazi velikog entuzijazma početkom i sredinom sedamdesetih godina.

Dakle, sedamdesetih godina opšti investicioni pristup i klima u društvu su bili u duhu pozitivnog društvenog trenda zasnovanog na tadašnjem ekonomskom razvoju Kosova i perspektivi baziranoj na bogatim prirodnim resursima. Sve se to odnosi i na oblast izgradnje čitave pokrajine, pa i Prištine, što možemo da vidimo u postojećoj

investiciono-tehničkoj dokumentaciji zgrada koje nisu realizovane, njihovom planiranju i arhitektonskom oblikovanju.

Nerealizovani projekti tog perioda su imali vrhunske stručne kvalitete i u njima su bila manifestovana najveća arhitektonska dostignuća toga vremena. Nerealizacijom ovih dela ostao je nekompletiran značajan arhitektonski sloj jedne epohe, a smanjio se i opšti kvalitet društvenog i celokupnog života. Međutim, iako su ovi projekti nerealizovani, ova građa nam pomaže kako bismo mogli da rekonstruišemo opšte-društveno raspoloženje tog perioda i projekcije za razvoj i budućnost grada.

7.1. Slučaj Fehmiu

Bez obzira na to što nerealizovani radovi arhitekta Baškima Fehmija¹⁶⁰ pripadaju kategoriji studentskih radova, smatramo da je važno uvesti ih u ovo istraživanje jer su duboko vezani za Prištinu i vreme kada je ona bila dosta nezapažena na jugoslovenskoj arhitektonskoj sceni. Baškim Fehmiu, kao prvi posleratni diplomirani arhitekta u Prištini, je ličnost bez koje bi bilo teško razumeti urbanistički i arhitektonski razvoj Prištine posle Drugog svetskog rata. Bez obzira na njegov doprinos u mnogim oblastima vezanim za razvoj grada, njegov opus je dosta nepoznat stručnoj javnosti jer teoretičari arhitekture nisu posvećivali gotovo nikakvu pažnju njegovom profesionalnom životu. Njegov doprinos za razvoj Prištine počinje od vremena kada je bio student Arhitektonskog fakulteta u Beogradu (pedesetih godina) i studentskih radova koje je uvek vezivao za lokacije u Prištini kako bi ostvario svoje mladalačke snove vezane za razvoj svog grada ali i privukao pažnju jugoslovenske javnosti za nedovoljnu razvijenost Prištine.

Njegov sledeći doprinos je osnivanje svih bitnih institucija vezanih za urbanizam i opšti razvoj grada, kao što je osnivanje, prvo, tehničke službe u okviru opštinske uprave Prištine 1960. godine, a kasnije i Zavoda za urbanizam i projektovanje Prištine. Posle

¹⁶⁰ Baškim Fehmiu (diplomirao arhitekturu 1958. godine u Beogradu) i Suade Mekulijjem (iste godine diplomirao arhitekturu, ali u Skoplju) su prva dva diplomirana inženjera arhitekture posle Drugog svetskog rata u Prištini. Posle njih, 1960. godine, sa beogradskog fakulteta dolazi i arhitekta Skender Hasimja, a dve godine kasnije sa istog fakulteta i Čemajlj Bećiri (Qemajl Beqiri). Oni su bili vodeće arhitekta u svim razvojnim procesima u pokrajini i Prištini u to vreme.

osnivanja istog, niz godina je bio direktor ali i odgovorni projektant nekih od najbitnijih urbanističkih dokumenata grada koji su izrađeni u institucijama kojima je upravljao.

Takođe je bio angažovan i u edukativnom sistemu mladih inženjera i arhitekata od samog otvaranja Tehničkog fakulteta u Prištini, zaposlen u odeljenju za građevinu 1965. godine, a po otvaranju odeljenja za arhitekturu školske godine 1978/79. godine ne samo jedan od najbitnijih predavača nego i ključno ime koje je usko saradivalo sa beogradskim, skopskim i sarajevskim profesorima kako bi iskoristio najbolja iskustva jugoslovenskih škola arhitekture u koncipiranju nove, tek osnovane prištinske škole.

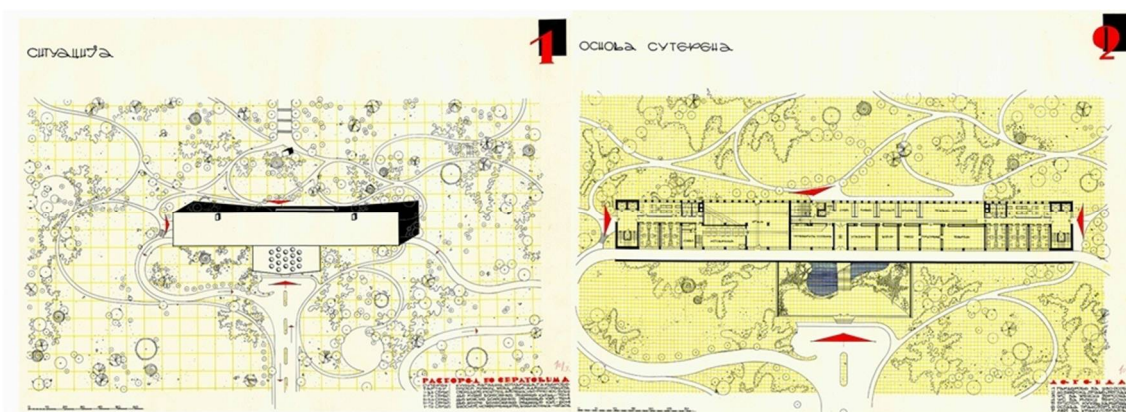
7.1.1. Gradska bolnica

Kategorija: studentski rad, IX semestar, Arhitektonski fakultet, Univerziteta u Beogradu

autor: Baškim Fehmiu

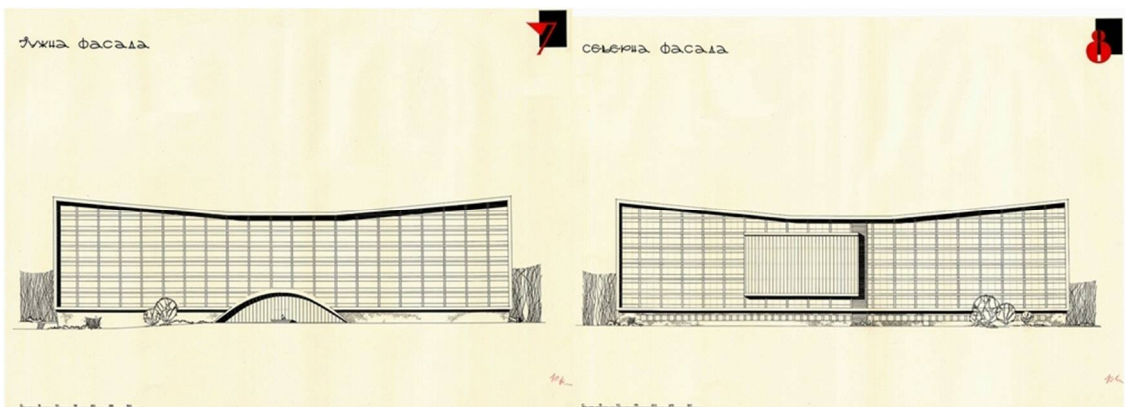
godina projektovanja: 1957.

Projekat je urađen u okviru studija arhitekture na devetom semestru Arhitektonskog fakulteta u Beogradu u toku školske 1957/58. godine. Projekat je smešten na istoj lokaciji gde će se, nekoliko godina kasnije, podići prištinski Klinički centar.



a)

b)



c)

d)

Sl.57: Objekat bolnice, studentski rad na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, školska godina 1957/58., a) situacioni plan, b) osnova prizemlja, c) južna fasada, d) severna fasada (Izvor: Sopstveni arhiv prof. Baškima Fehmiua, Bulevar Majka Tereza, Ulica Fehmi Agani, IV sprat, apartman br. 5, 2013. godina).

Objekat je, kako kod obrade arhitektonskog programa tako i kod oblikovanja, urađen vrlo racionalnim pristupom. Sadržaj je podeljen na sedam etaža obuhvatajući i suterenu, gde su u svakoj od njih smeštene prostorije koje su pratile strogu funkcionalnu vezu koju zahteva takva vrsta objekta. Tako je blagi pad terena iskoristio kako bi suterenu mogla da pristupaju motorna vozila preko celog dela prednje fasade i kako bi mogao da se ima direktan kontakt sa tehničkim prostorijama i depoima kao i prostorijama za prijem pacijenata. Visoko prizemlje, u koje se moglo ući ulaznim spoljnim stepenicama za koje je bio predviđen veliki ulazni plato, omogućilo je da u suterenu motorna vozila mogu cirkulisati nesmetano čitavom dužinom suterena jednosmerno, tako što se ulazi na levoj strani fasade a izlazi na desnoj. Time se izbeglo ukrštanje puteva pešaka, koji idu u visoko prizemlje, sa ambulantnim i drugim vozilima, koja idu u suterenu. Radi omogućavanja izgradnje ovog puta iskorišćen je potporni zid preko kojeg su sve prostorije u frontalnoj fasadi suterena dobile prirodno svetlo. U prizemlju dominira veliki spoljni plato i unutrašnji otvoreni hol, dok su u ostatku prostora organizovane ordinacije. U gornjim spratovima su smeštene sobe za pacijente određenih klinika.

Obikovana čistim geometrijskim oblicima, cela arhitektonska namera je fokusirana ka elegantnosti oblika u smislu proporcija (širina–dužina–visina) ali i igri puno–prazno

unutar volumena. Ovaj pristup arhitektonskog oblikovanja je u potpunosti sa principima Internacionalnog stila koji je pedesetih godina razvijen na svim delovima planete. Ovo pokazuje da je budući prištinski arhitekta bio u potpunosti svestan svetskih arhitektonskih zbivanja i potpuno zreo da svoja znanja iskoristi za razvoj grada u godinama koje dolaze, kao i da – još svojim studentskim radom – uvede i Prištinu na mapu svetskih arhitektonskih dešavanja.

7.1.2. Dramsko pozorište Priština

Kategorija: diplomski rad, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu

autor: Baškim Fehmiu

godina projektovanja: 1958.

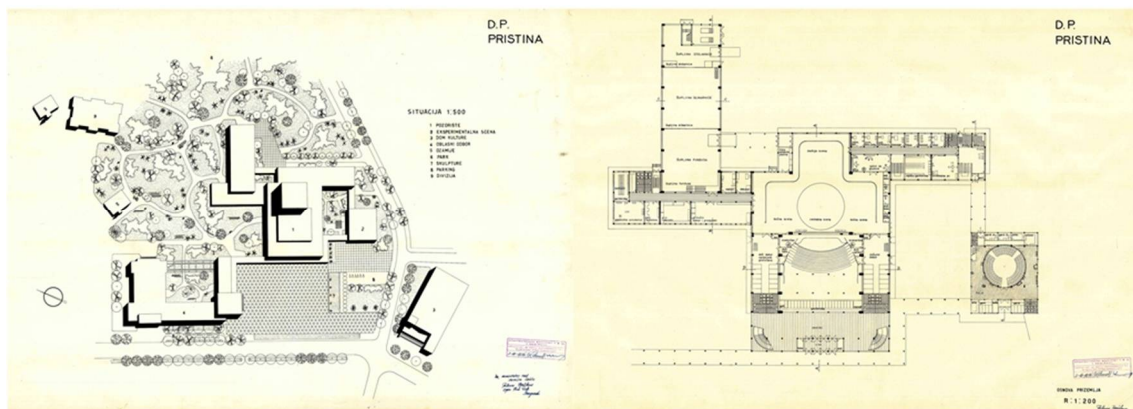
Projekat je urađen u okviru diplomskog rada petogodišnjih studija arhitekture na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, odbranjen pred komisijom 02. 07. 1958. godine.

U samom pozicioniranju objekta na lokaciji, prilikom arhitektonske artikulacije objekta, uočava se posebna pažnja posvećena urbanom pozicioniranju sadržaja i volumena, čime nam već u svom diplomskom radu daje do znanja da će, u stvari, narednih decenija njegov najveći doprinos biti upravo u oblasti urbanizma.

Projekat Dramskog pozorišta u Prištini,¹⁶¹ bez obzira na to što je to bio studentski rad, urađen je u potpunosti u skladu sa postojećim urbanističkim uslovima prema Generalnom urbanističkom planu iz 1953. godine profesora Partonića, koji je upravo na toj lokaciji predvideo glavni gradski trg sa pratećim društveno-kulturnim objektima. Fehmiu je pozicionirao pozorište između postojeće zgrade Izvršnog veća izgrađene po projektu Bogdana Nestorovića i postojeće zgrade pozorišta koja je predviđena da se pretvori u dom kulture. Između novog projektovanog teatra i postojećeg pozorišta i

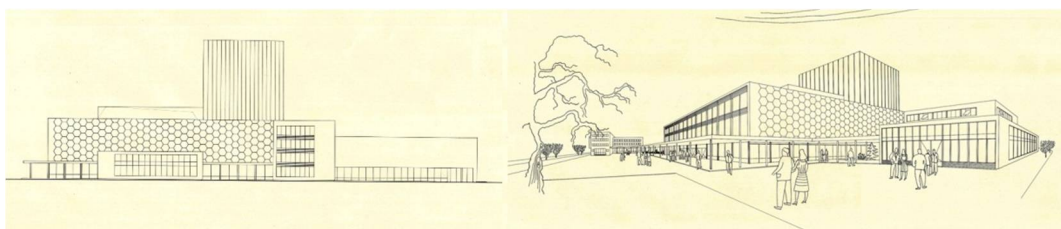
¹⁶¹ Baškim Fehmiu je bio najstariji brat slavnog jugoslovenskog glumca albanskog porekla Bekima Fehmija, jedinog glumca Jugoistočne Evrope koji je u vreme *čelične zavese* između Istoka i Zapada uspeo da ostvari međunarodnu glumačku karijeru. On je u svojoj autobiografskoj knjizi *Blistavo i strašno* objavljenoj 2010. godine, objasnio „da je ljubav prema umetnosti, a pre svega prema pozorištu i filmu, dobio od svog najstarijeg brata, to jest Baškima“. Videti: Bekim Fehmiu, *Blistavo i strašno*, Beograd, Samizdat B92, 2010, s. 245.

zgrade Izvršnog veća koji su međusobno povezani kolonadama, stvara se veliki plato koji dodatno uvećava ne samo urbanistički kvalitet tog prostora nego omogućava svim tim zgradama da dobiju u kvalitetu izražavanja svojih arhitektonskih vrednosti tako što se omogućava bolja perspektivna percepcija na otvorenom prostoru. Na celokupnom prostoru iza novog teatra koji vodi ka istorijskom delu grada, između Muzeja Kosova i Taš džamije, organizovan je mali gradski park bogat zelenilom.



a)

b)



c)

d)

Sl.58: Dramsko pozorište u Prištini, diplomski rad na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, školska godina 1958/59, a) situacioni plan, b) osnova prizemlja, c) južna fasada, d) perspektiva (Izvor: Sopstveni arhiv prof. Baškima Fehmiua, Bulevar Majka Tereza, Ulica Fehmi Agani, IV strat, apartman br. 5, 2013. godina).

U arhitektonskom smislu, objekat je oblikovan čistim volumenima, gde dominira centralni volumen i gde je pozicionirana glavna scena. Oko nje se razvijaju prateće potrebni ambijenti za funkcionisanje iste. U posebnom volumenu, sa leve strane scene, organizovane su prateće tehničke prostorije teatra, kao što su stolarska radionica i

scenografski atelje, koje su imale i poseban pristup motornim vozilima. Sa desne strane scene, u bloku koji je rotiran za 90° u odnosu na glavni korpus zgrade, u prizemlju su organizovane neophodne prostorije za funkcionisanje scene, kao što su garderobe, šminkernica, frizeraj, itd., dok je na ostalim spratovima smeštena administracija. Odvojeno od glavnog volumena je eksperimentalna scena sa svim pratećim neophodnim prostorijama kako bi mogla funkcionisati nezavisno od ostatka objekta. Ona se povezuje sa ostalim delom objekta kolonadom kako zbog funkcionalnosti tako i zbog uklapanja u celu kompoziciju zgrade.



Sl.59: Originalna maketa iz 1958. godine, (Izvor: Sopstveni arhiv prof. Baškima Fehmiua, Bulevar Majka Tereza, Ulica Fehmi Agani, IV sprat, apartman br.5, fotografisao autor 2013. godina).

Ista elegancija prilikom kompozicije glavnih geometrijskih oblika zgrade se primenjuje i prilikom otvora za prodor neophodnog prirodnog svetla u unutrašnjost volumena, ali tako izvedenih kako se ne bi poremetila čistoća jasnih geometrijskih formi kao osnovnih principa oblikovanja zgrade.

Imajući u vidu postojeću zgradu teatra koju Priština ima do danas, velika je šteta što ovaj studentski rad nije realizovan. Iako je projektovana 1958. godine, ona bi na osnovu njenog sadržaja bez ikakvog problema pružila vrhunski ambijent za realizaciju dramskih aktivnosti, a po oblikovno-arhitektonskim kvalitetima danas bi sigurno bila jedna od referentnih prištinskih zgrada.

7.2. Slučaj Konstantinovski

Skopski arhitekta Georgi Konstantinovski rođen je 1930. godine u Paraćinu. Od 1935. godine živeo je sa dedom u Bitolju gde je završio osnovnu školu. Studiranje arhitekture je započeo 1949. godine na Arhitektonskom fakultetu u Skoplju. Apsolvirao je 1953. godine, a iste godine je boravio u Izraelu na studentskoj praksi, u gradu Haifi u birou arhitekta Samo Almosnino. Magistrirao je 1965. godine na Jel Univerzitetu (Yale University) u Sjedinjenim Američkim Državama, pod mentorstvom Pola Rudolfa i Serža Čermajeva. Tokom studija u SAD radio je u birou slavnog arhitekta Jo Ming Peja (Jo Ming Pei). Bio je profesor na Arhitektonskom fakultetu u Skoplju sve do penzionisanja, posle čega je angažovan kao profesor emeritus u čijem svojstvu i danas daje svoj akademski doprinos. Po otvaranju Arhitektonskog fakulteta u Prištini 1978/79 školske godine, četiri godine za redom je bio jedan od najvoljenijih profesora; njegov kabinet je bio neprekidno otvoren od osam sati ujutro do petnaest sati posle podne za konsultacije sa studentima sve sa ciljem što bolje edukacije novog kadra.¹⁶²

Na osnovu njegovog neprekidnog opusa tokom pedeset godina, vidi se da je od svih njegovih studija i usavršavanja na njega najviše uticala škola u Jelu. Zgrada Gradskog arhiva u Skoplju (1966), Studentski dom (1967), Dom štampe u Prištini (1971), Gradski arhiv u Štipu (1972), Institut za zemljotresni inženjering i seizmologiju (1978), su samo neki od objekata gde je on jasno masifestovao principe brutalizma u arhitekturi koji su bili direktan uticaj njegovih mentora sa arhitektonske škole Univerziteta u Jelu, što i sam arhitekta ističe: „Da slučajno nisam magistrirao na Jelskom univerzitetu kod velikih Pola Rudolfa i Serža Čermajeva i da nisam radio sa najčuvenijim arhitektom u to vreme Jo Ming Pejom, ne bih bio to što sam postao posle mog boravka u Americi.”¹⁶³

Nažalost, sve svoje vrhunske stručne kvalitete u Prištini je mogao primeniti samo prilikom realizacije objekta Doma štampe, građenom od 1972. do 1978. godine. Svi ostali njegovi projekti, kao što su propozicije za zgradu Kosovskog arhiva (1972),

¹⁶² Georgi Konstantinovski, *The Path of an Architect*, Skopje, Kultura, 2015, s. 216, 217, 218.

¹⁶³ Profesor Kontantinovski je intervjuisan od strane autora 4. februara 2014. godine u njegovoj kući u s. Bardovci, Skopje. Intervju se sastojao od 11 pitanja. Pitanje br. 3 je bilo vezano za navedenu oblast. Intervju je u celosti objavljen u: „Arhitektura“, br. 182 (2014), Beograd, s. 2–3.

Albanološkog instituta (1974), za gradsku sportsku dvoranu, autobusku stanicu i školu za decu sa posebnim potrebama, nisu realizovani. Imajući sve ovo u vidu on, možda, predstavlja jednog od najtragičnijih autora kada se uzme u obzir broj projekta koji je predložio i broj onih koji su realizovani. Na osnovu uvida u dokumentaciju koju je profesor sačuvao, možemo slobodno reći da je nerealizacija svih tih projekata prava šteta za grad. Izgradnjom ovih objekata Priština bi sigurno postala, poput Skoplja, jedan od najprepoznatljivijih gradova u okruženju po kvalitetnoj brutalističkoj arhitekturi.

7.2.1. Kosovski arhiv

kategorija: idejni projekat, nerealizovano delo

autor: Georgi Konstantinovski

godina projektovanja: 1972.

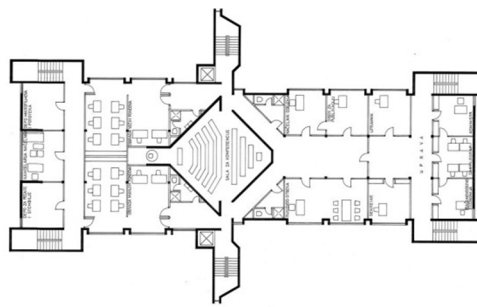
Objekat je projektovan u naselju „Uljpiana“ na terenu sa blagim nagibom. Bilo je predviđeno da se u objekat smeste lokalni i centralni arhiv u istoj zgradi.

Zajednički ambijenti administracije koji su organizovani na prva dva sprata, sa većom površinom u odnosu na ostale etaže, korišćeni su prilikom prostornog oblikovanja zgrade kao i platforma nad kojom se razvija vertikalna kula kako bi dominirala nad tim delom grada.¹⁶⁴

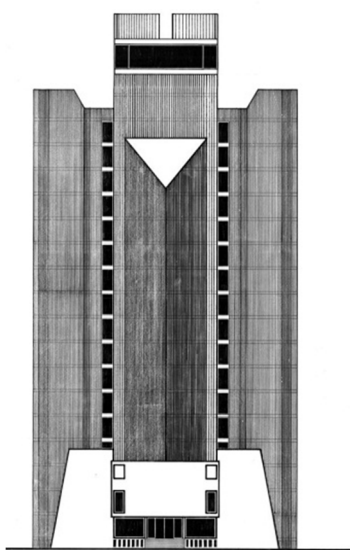
¹⁶⁴ *Ibid.*, s. 57.



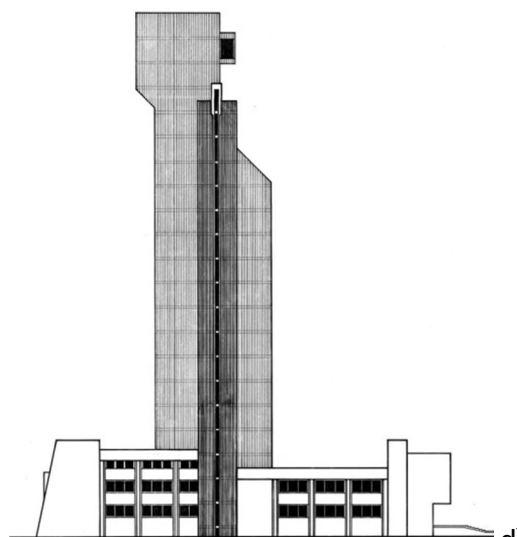
a)



b)



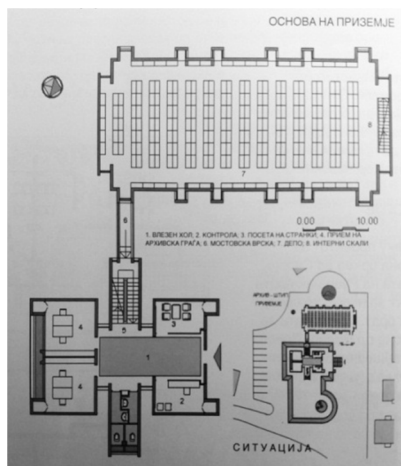
c)



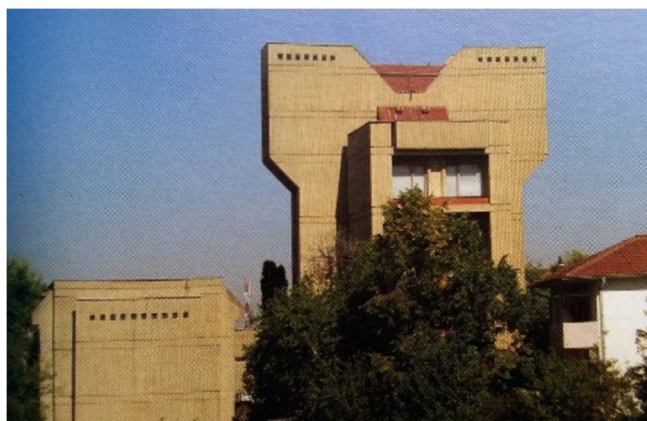
d)

Sl.60: Kosovski arhiv, nerealizovani projekat iz 1972. godine, a) osnova prizemlja, b) osnova prvog sprata, c) fasada 1, d) fasada 2 (Izvor: Sopstveni arhiv prof. Georgija Konstantinovskog, uzajmljena autoru i prof. Kujtimu Eleziju za skeniranje 2016. godine, Skoplje).

Ako je upoređujemo sa realizovanom zgradom sa istom namenom i istom godinom u gradu Štipu, Severna Makedonija, vidimo dosta sličnosti ne samo kod korišćenja materijala već i kod funkcionalne i oblikovne koncepcije.



a)



b)

Sl.61: Gradski arhiv, Štip, Severna Makedonija. Arh. Georgi Konstantinovski, 1972. godina (Izvor: Georgi Konstantinovski, *The Path of an Architect*, Skoplje, Kultura, 2015, s. 56).

Iako su forme slične u planu i vertikalnosti, Prištinski arhiv je zbog većeg sadržaja morao da se proširi u obe dimenzije. Tako mu je osnova mnogo dinamičnija dok je arhitektonska vertikalna artikulacija mnogo elegantnija u odnosu na arhiv u Štipu.

7.2.2. Albanološki institut

kategorija: konkursni rad, nerealizovano delo

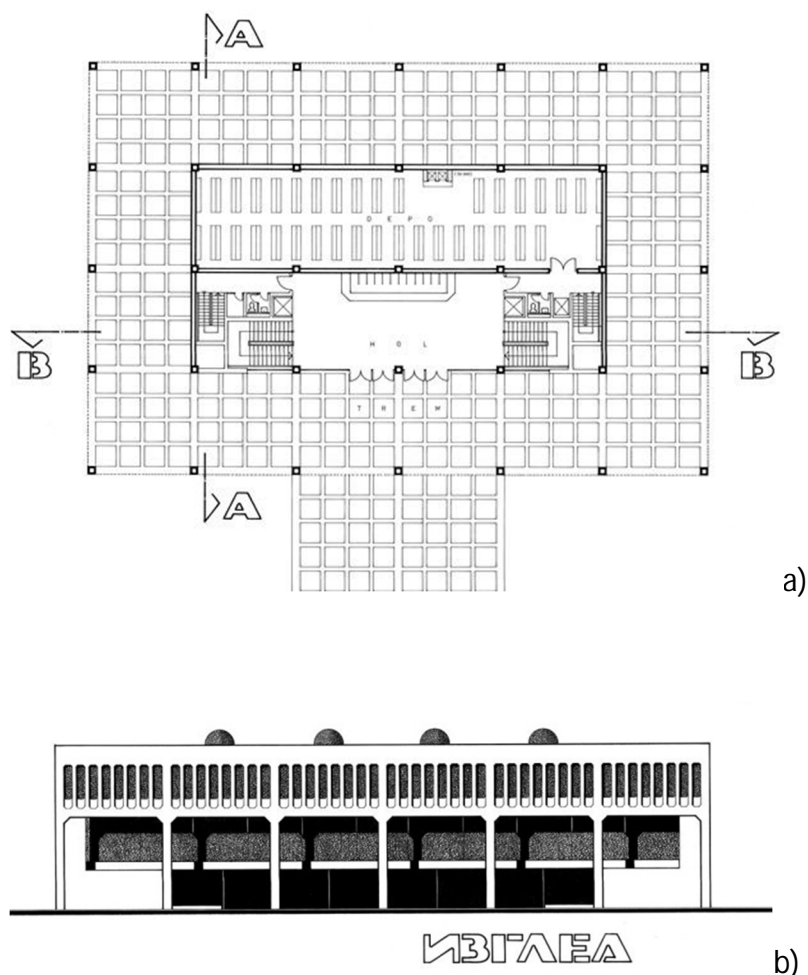
autor: Georgi Konstantinovski

godina projektovanja: 1974.

Projekat je nastao iste godine sa idejnim projektom za zgradu arhitekta Miodraga Pecića, po čijem je projektu zgrada izgrađena, što dokazuje da je za zgradu Albanološkog instituta, 1974. godine, organizovan arhitektonski konkurs.

Propozicija Konstantinovskog se u planu komponuje unutar jedne stroge modularne mreže sastavljene od šest modularnih jedinica u odnosu na osu X i četiri modularne jedinice u odnosu na osu Y. Ovi moduli takođe predstavljaju i konstruktivnu strukturu građevine.

U prizemlju, u skladu sa urbanističkim rešenjem urbanističkog rešenja Baškima Fehmiua iz 1971. godine, zgrada zauzima mnogo manju površinu od gornjih etaža. Ona je preko celog svog perimetra povučena za ceo jedan modul, što daje mogućnost da se zgradi na svim stranama formira trem praćen kolonadama.



Sl.62: Albanološki institut, nerealizovani projekat iz 1974. godine (Izvor: Sopstveni arhiv prof. Georgija Konstantinovskog, pozajmljeno autoru i prof. Kujtimu Eleziju za skeniranje 2016. godine, Skoplje).

Ista precizna modularna kompozicija, koja je korišćena prilikom horizontalne funkcionalne šeme objekta, primenjena je i prilikom prostornog oblikovanja zgrade. Dve prve etaže, koje su povučene perimetralno ka unutrašnjosti u odnosu na treću etažu, osim što stvaraju jednu kaskadnu kompoziciju, vrlo dobro su zaštićene od prekomernih sunčevih zraka koji bi bili neadekvatni za takvu vrstu funkcije. Fasade

prizemlja i prvog sprata su potpuno zastakljene, što stvara potpunu vizuelnu komunikaciju sa spoljašnjošću, a ujedno su zaštićene od prekomernih sunčevih zraka zbog povučenosti u odnosu na treći sprat. Isto tako, ova transparentnost doprinosi da se čitav volumen zgrade blago spušta na zemlju.

Treći sprat zbog proširenja perimetralno u odnosu na prve dve etaže leži na perimetralnim stubovima dvospratne visine i zajedno čini siluetu objekta. Otvori unutar volumena trećeg sprata izražavaju vrlo precizan ritam i time daju celokupnoj kompoziciji jedan vrlo jasan izraz.

7.2.3. Sportska dvorana

kategorija: idejni projekat, nerealizovano delo

autor: Georgi Konstantinovski

godina projektovanja: 70-tih godina

projektni biro: „Unikosprojekt“, Priština

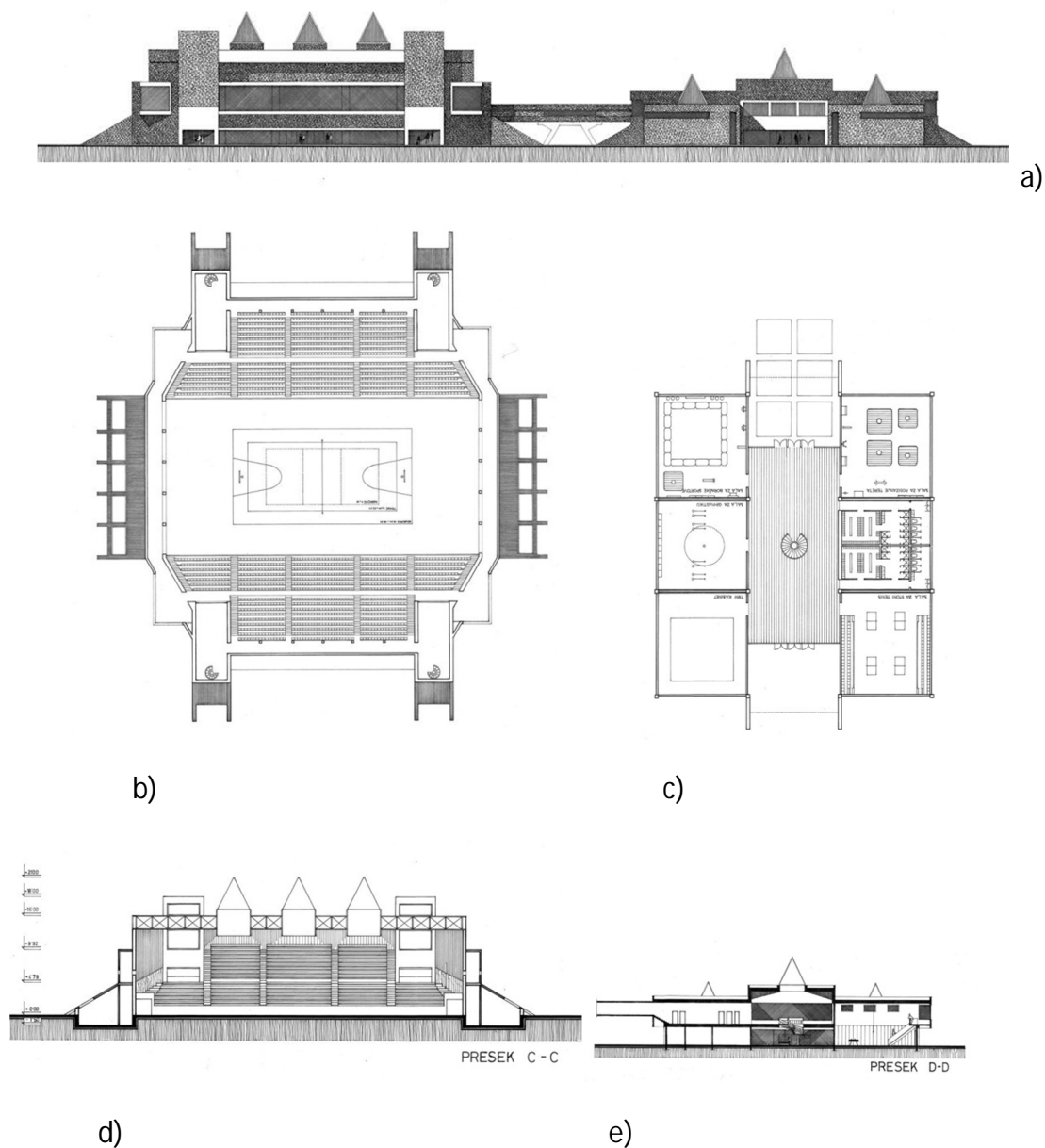
Drugi projekat kojim se profesor Konstantinovski bavio sedamdesetih godina, a vezan je za Prištinu, je i projekat Sportske dvorane u Prištini. Tačna godina projektovanja je nepoznata. S obzirom na to da autor u autobiografskoj knjizi svoje projekte predstavlja hronološki, ovaj projekat dolazi po redu posle Gradskog arhiva a pre njegovih projekata iz 1980. godine, možemo zaključiti da je zgrada projektovana u drugoj polovini sedamdesetih godina. Projekat je uradio angažovan od projektnog preduzeća „Unikosprojekt“. Kako objašnjava autor „za sve projekte koje je radio za Kosovo, bio je direktno angažovan od tamošnjih preduzeća zbog nedostatka stručnih kapaciteta u arhitektonskoj oblasti“.¹⁶⁵

Korišćena funkcionalna šema je dosta neobična, isto kao što su bili zahtevi koji pre svega obavezuje ograničena površina parcele. Zgrada se nije mogla mnogo proširiti oko glavne dvorane sa velikim ulaznim holom. U ovakvoj situaciji korišćena je strategija da

¹⁶⁵ *Ibid.*, s. 72.

se publika dovede direktno do glavne dvorane preko četiri pokrivena spoljašnja stepenika pozicionirana na četiri ekstremiteta pravougaone osnove.

Prostorije ostalih sportskih namena kao što su: sala za stoni tenis, gimnastiku, borilačke veštine i ostalo, organizovane su u odvojenom objektu manjeg gabarita sa kojim su međusobno bile povezane letećim mostom kao toplom vezom.



Sl.63: Sportska dvorana u Prištini, nerealizovani projekat (nepoznata godina), a) glavna fasada, b) nivo glavne dvorane, c) osnova prizemlja, male sale, b) presek glavne dvorane, d) presek male sale, (Izvor: Sopstveni arhiv prof. Georgija Konstantinovskog, pozajmljen autoru i prof. Kujtimu Eleziju za skeniranje 2016. godine, Skoplje).

Iznad glavne dvorane se nalaze devet lanterni u piramidalnom obliku koje su pozicionirane u tri reda sa po tri komada tako što jednako osvetljavaju celu dvoranu vrlo kvalitetno u skladu sa svojom namenom. Isto tako, ove piramide, zahvaljujući svojim dimenzijama, učestvuju i u arhitektonskoj artikulaciji zgrade koja u kombinaciji sa masivnim volumenom materijalizovanom u brut betonu, daju zgradi vrlo uzbudljiv karakter.

Isti način osvetljenja se koristi i kod druge zgrade gde četiri odvojene male sale prirodno svetlo dobijaju svaka zasebno – jednom zasebnom lanternom, dok centralna lanterna ubacuje svetlo u zajednički hol.

7.2.4. Autobuska stanica

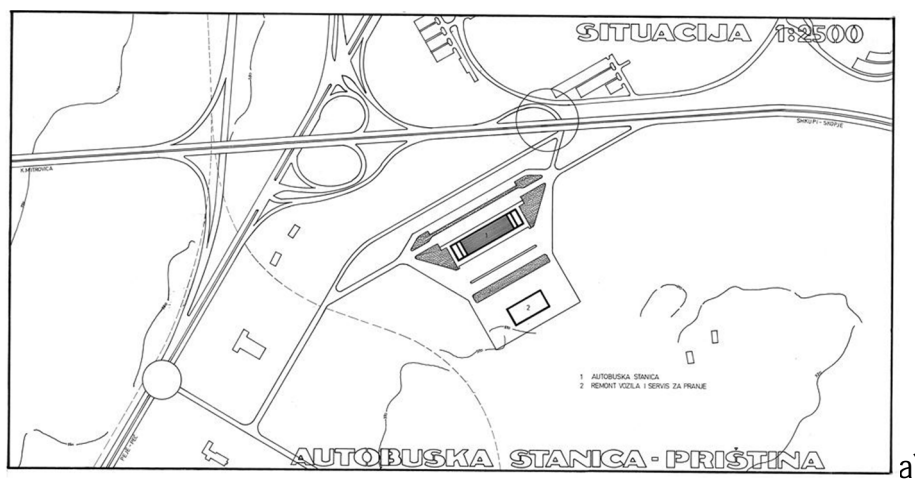
kategorija: idejni projekat, nerealizovano delo

autor: Georgi Konstantinovski

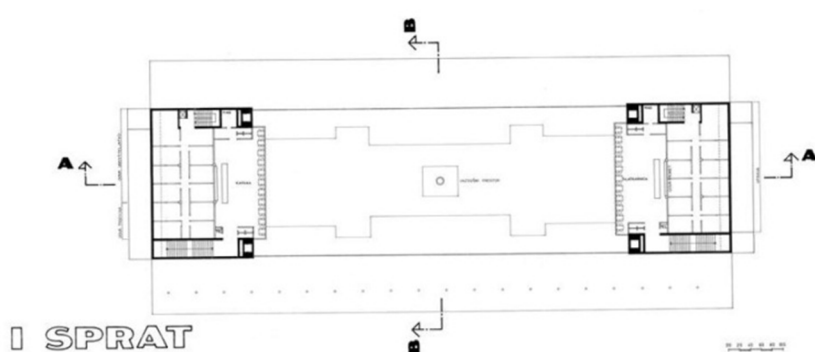
godina projektovanja: 70-tih godina

Projekat autobuske stanice koja se nalazi na parceli od 4.6 hektara, sa ukupnim gabaritom 25x120 metara, pokrivena je slobodnom napetom čeličnom konstrukcijom sa rasponom od 82 metra, koja pliva iznad jedinstvenog prostora unutar kojeg je smešten čitav funkcionalni sadržaj objekta; bila bi prava arhitektonska atrakcija za grad da je bila realizovana.

Kapacitet od 12 perona za dolazak, 12 za odlazak i 7 za gradski saobraćaj su, takođe, jedan od pokazatelja razvoja grada i potrebe da grad bude umrežan u postojeću regionalnu saobraćajnu mrežu, pa i šire.

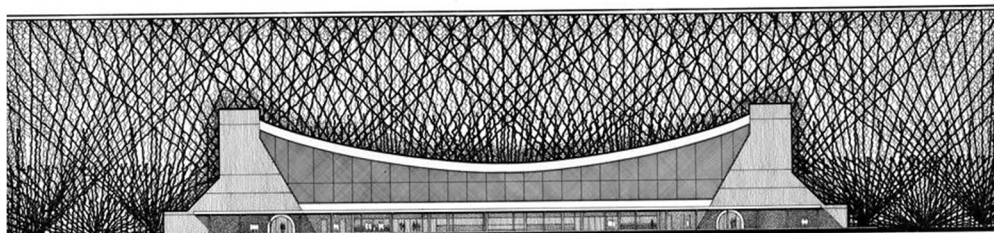


a)



b)

AUTOBUSKA STANIČA - PRISTINA



ИЗГЛЕД

c)

Sl.64: Autobuska stanica u Prištini, nerealizovani projekat (nepoznata godina), a) situacioni plan, b) prednja fasada (Izvor: Sopstveni arhiv prof. Georgija Konstantinovskog, pozajmljen autoru i prof. Kujtimu Eleziju za skeniranje 2016. godine, Skoplje).

Na dva kraja linearne osnove pozicionirane su sve potrebne funkcije zgrade tako što čitav unutrašnji hol ostaje slobodan. Ova dva funkcionalna ćoška su tretirana solidnim armirano-betonskim elementima tako da stvaraju jednaku obostranu potrebnu krutost zgrade, idealna su da apsorbiraju naprezanja koja prouzrokuje napeta čelična konstrukcija koja visi iznad njih. Tako je ovaj projekat još jedan od mnogih drugih

arhitektonskih rešenja gde arhitekta Konstantinovski pokazuje svoju vrhunsku graditeljsku intuiciju i umeće da naučne konstruktivne principe koristi kao osnovni arhitektonski jezik tako što samo konstruktivno rešenje predstavlja arhitektonsko delo samo po sebi.

7.2.5. Škola za decu sa posebnim potrebama,

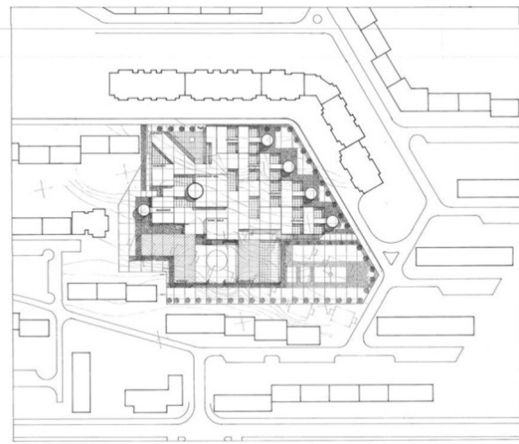
kategorija: idejni projekat, nerealizovano delo

autor: Georgi Konstantinovski

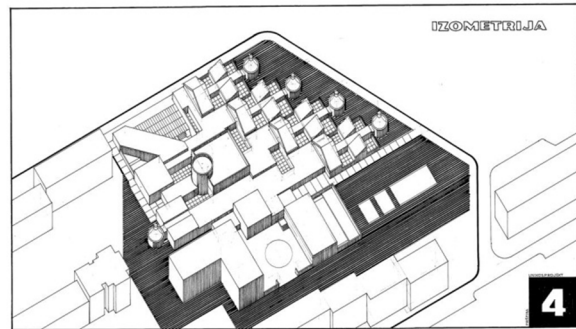
godina projektovanja: 1987.

Još jedan nerealizovani projekat za Prištinu arhitekta Konstantinovskog je škola za decu sa posebnim potrebama.

Objekat je projektovan u skladu sa specifičnostima funkcionalnog sadržaja. U tom kontekstu su blokovi sa učionicama, kabineti, radionice, gimnastička sala, obdanište, internat i centralni hol, svi raspoređeni u prizemlju sa raščlanjenom strukturom na nekolikim sitnim volumenima. Između tih volumena se stvaraju unutrašnja dvorišta koja pored pružanja mogućnosti da svaki ambijent ostvaruje direktan odnos sa prirodom, omogućavaju ujedno i da kroz njega prodire prirodno svetlo direktno po svim unutrašnjim ambijentima škole.



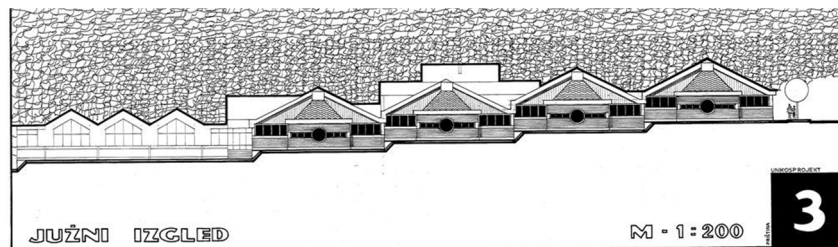
a)



b)



c)



d)

Sl.65: Škola za decu sa posebnim potrebama, nerealizovani projekat iz 1972. godine, a) situacioni plan, b) izometrija, c) osnova prizemlja 1, d) južna fasada (Izvor: Sopstveni arhiv prof. Georgija Konstantinovskog, pozajmljena autoru i prof. Kujtиму Eleziju za skeniranje 2016. godine, Skoplje).

U arhitektonskom smislu, ovi sitni volumeni podeljeni ograničeno po parceli sa blagim nagibom, u celosti deluju kao mala mahala jednog ograničenog orijentalnog grada, poput Prizrena i nekih delova Skoplja, odakle nam dolazi i autor. U tom smislu može se reći, barem kada je u pitanju urbanistička dispozicija objekta, da on unutar sebe bez ikakve sumnje nosi elemente regionalizma.

7.3. Konkurs za idejno rešenje Društveno-sportskog centra Boro i Ramiz

Arhitektonski konkursi u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata nisu bili nepoznati. Većina objekata javnog značaja, na nivou federacije ali i tadašnjih republika, su izgrađeni na osnovu projekata izabranih na javnim konkursima od jugoslovenskog značaja. U ovom pogledu su prednjačili, pre svih, Beograd, Zagreb i Skoplje. Što se tiče Prištine, većina objekata javnog značaja je izgrađena na osnovu pozivnih konkursa, dok je prvi otvoreni arhitektonski konkurs jugoslovenskog značaja bio konkurs za Omladinski spomen dom Boro i Ramiz, organizovan 1970. godine.

Početak sedamdesetih godina XX veka Priština je bila grad sa najvećim brojem mlade populacije na nivou tadašnje Jugoslavije gde su preko 50% populacije činili stanovnici ispod 25 godina starosti. U ovim okolnostima postojanje jednog polifunkcionalnog omladinskog kulturnog centra je bila neminovnost.

Raspisivač konkursa, uzevši u obzir polivalentnost i polifunkcionalnost budućeg centra, nije definisao do kraja projektni zadatak, ostavljajući konkurentima što veću slobodu u koncipiranju sadržaja i izražajnosti objekta.

Žiri, osim političkih funkcionera po službenoj dužnosti, činili su eminentni stručnjaci sa svih prostora tadašnje Jugoslavije kao što su: Vojislav Damjanović, profesor na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu, Tomislav Petrović, arhitekta iz Zareba, Danilo Furst (Danilo Fúrst) iz Ljubljane, Ljuben Najdenov iz Skoplja, Zdravko Čuk iz Sarajeva i Andrija Šrek iz Novoga Sada.¹⁶⁶

¹⁶⁶ „Natječaj za idejno rešenje omladinskog Spomen doma 'Boro i Ramiz' u Prištini“, Arhitektura, (Zagreb), br.106, (1970), s. 54-62.

Od ukupno 19 pristiglih radova sa čitave teritorije federacije, žiri je dodelio tri nagrade za propozicije koje su, po njima, „naglašavala osobito dva elementa: plemenitost namjene budućeg doma i slobodu kreacije.“¹⁶⁷ Pored tri glavne nagrade, žiri je ocenio kao jednako vrednih još pet projekta koji su dobili isti novčani iznos.

7.3.1. Prva nagrada

kategorija: otvoreni arhitektonski konkurs jugoslovenskog značaja

autor: Ljerka Lulić, Jasna Nosso, Dinko Zlatarić

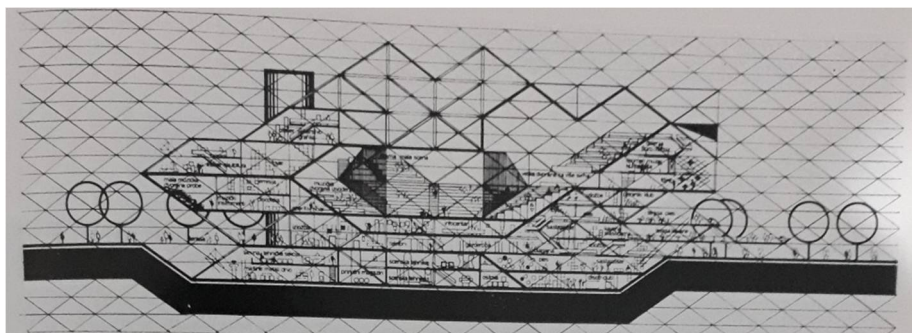
godina projektovanja: 1970.

Prvonagrađeni rad pored ostalih pratećih društvenih i rekreativnih sadržaja se sastojao od: velike dvorane, dramske i muzičke sale, koje su bile pozicionirane u centralnom delu objekta i bile podeljene pregradnim akustičnim pokretnim zidovima koji su po potrebi mogli da se udaljavaju tako što su omogućavali da se čitav prostor koristi kao jedna dvorana kapaciteta više od 3.000 gledalaca.

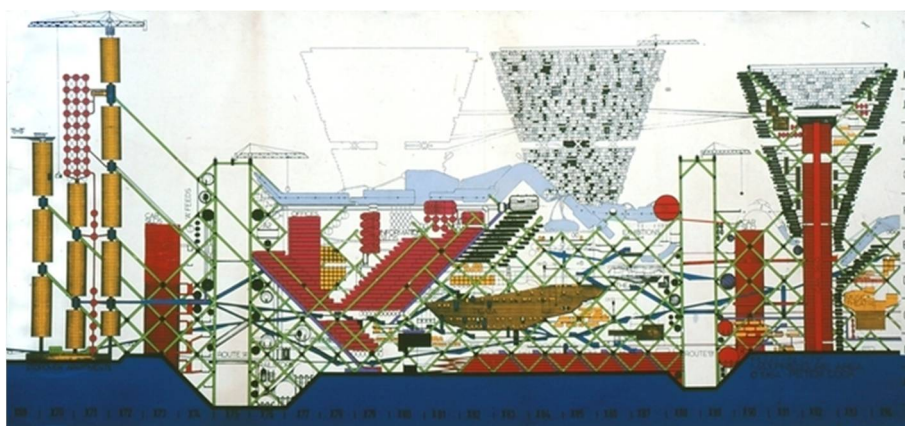
Posmatrajući iz ugla noviteta koja su pružili, pristigli radovi su bili izvanredni i može se slobodno reći izvan svih očekivanja. Propozicija iz Zagreba, pod šifrom „Mosor“, bila je jedna metabolička struktura komponovana unutar romboidne mreže koja se razvija u horizontalnom i vertikalnom planu. Projekat je nesumnjivo predstavljao vrlo hrabar pristup ne samo za prištinski i jugoslovenski kontekst, već i šire. Ovde je više nego do tada bilo jasno da su na postojeću bogatu jugoslovensku arhitektonsku tradiciju uticali i međunarodni eksperimentalni arhitekti, a najviše engleski arhitekta Piter Kuk (Peter Cook) sa svojim futurističkim idejama izraženim u projektu „The plug in city“ iz 1964. godine.

¹⁶⁷ *Ibid.*, s. 54

Sa druge strane, postoji i jedna konceptualna sličnost sa dva od 681 propozicije za Centar Pompidu u Parizu: sa pobeđničkim projektom tandema Renzo Piano (Renzo Piano), Ričard Rodžers (Richard Rogers) i propozicijom Moše Safdjea (Moshe Safdie).



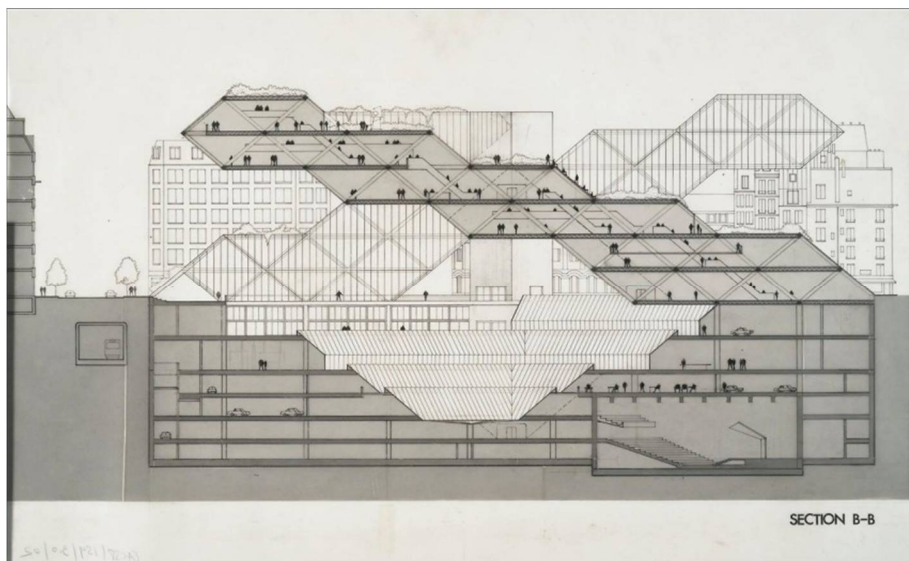
a)



b)



c)



d)

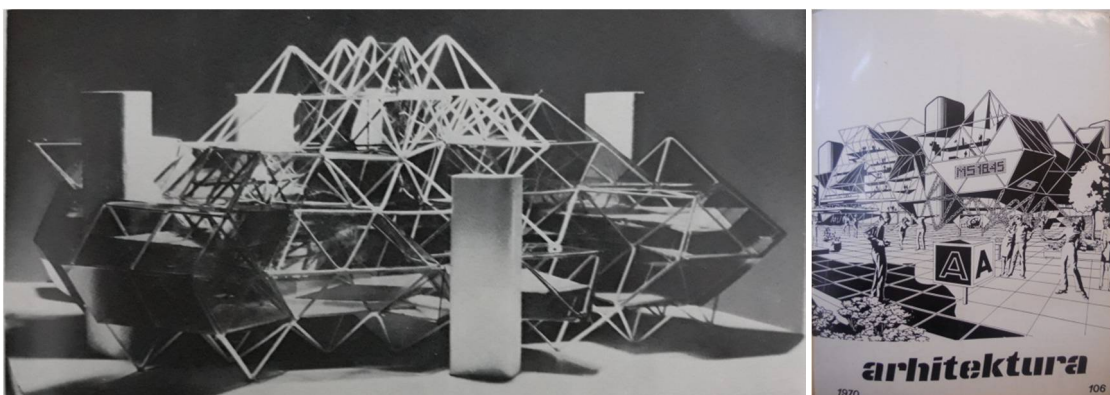
Sl.66: Influencije, a) Omladinski spomen dom Boro i Ramiz, Priština (1970), prva nagrada na otvorenom konkursu, arh. Ljerka Lulić, Jasna Nosso, Dinko Zlatarić (Izvor: Arhitektura (Zagreb), br.106 (1970), str.57), b) „The plug in city” (1964), arh. Peter Cook (Izvor: <https://www.moma.org/collection/works/797>) pristupljeno 17.12.2018, c) Centar Pompidou, Paris (1971), arh. Renzo Piano i Richard Rogers (Izvor: <https://www.dezeen.com/2013/07/26/richard-rogers-centre-pompidou-revolution-1968/>) pristupljeno 17.12.2018, d) Centar Pompidou, Paris (1971), predlog arh. Moshe Safdie (Izvor: <https://www.archdaily.com/773828/alternative-realities-7-of-the-most-radical-could-have-been-buildings/55ff1bcbe58ecedc57000080-alternative-realities-7-of-the-most-radical-could-have-been-buildings-image>) pristupljeno 17.12.2018.

Ako uzmemo u obzir da je prištinski žiri proglasio pobjednika konkursa dana 30. januara 1970. godine,¹⁶⁸ dok je u Parizu to bilo godinu dana kasnije, moglo bi se zaključiti da bi Priština, da se projekat realizovao, mogla imati arhitektonsku atrakciju poput Pompidua pre francuske prestonice.

U zapisniku žirija uz obrazloženja za donete odluke, između ostalog, piše: „Mnogostrukost funkcije propozicija odgovara po svojoj pruženoj fleksibilnosti sledećim kvalitetima: fluidnosti prostora u horizontalnom i vertikalnom pravcu, univerzalnosti i konvertibilnosti prostora s mogućnošću pregrađivanja i otvaranja po

¹⁶⁸ Izveštaj komisije arhitektonskog konkursa „Natječaj za idejno rešenje omladinskog Spomen doma 'Boro i Ramiz' u Prištini“, objavljenog u zagrebačkom časopisu Arhitektura, br.106, 1970. godine.

potrebi kao i ekspanzivnosti prostora za etapne nadgradnje prema novim potrebama".¹⁶⁹



a)

b)

Sl.67: Omladinski spomen dom Boro i Ramiz, Priština (1970), prva nagrada na otvorenom konkursu, arh. Ljerka Lulić, Jasna Nosso, Dinko Zlatarić, a) maketa, b) Perspektiva na naslovnoj strani časopisa Arhitektura, Zagreb (Izvor: Arhitektura (Zagreb), br.106 /1970/, s. 55 i naslovna strana).

Prostorna struktura objekta se razvija unutar pravilne četverostrane piramide, koju formiraju čelični štapovi, unutar koje se formira dinamičan prostor koji komunicira ne samo fizički već i vizuelno sa spoljašnjim posetiocima. Tako cela struktura ne pretenduje da bude monumentalna već dinamična i nepredvidljiva, u skladu sa omladinskim karakterom.

No, ako ne svetsku pažnju, projekat je izazvao barem pažnju jugoslovenske arhitektonske scene gde se po prvi put jedan prištinski objekat nalazio na naslovnoj strani jednog od najzanimljivijih jugoslovenskih arhitektonskih časopisa – „Arhitektura“ iz Zagreba.

¹⁶⁹ *Ibid.*, s. 55.

7.3.2. Druga nagrada

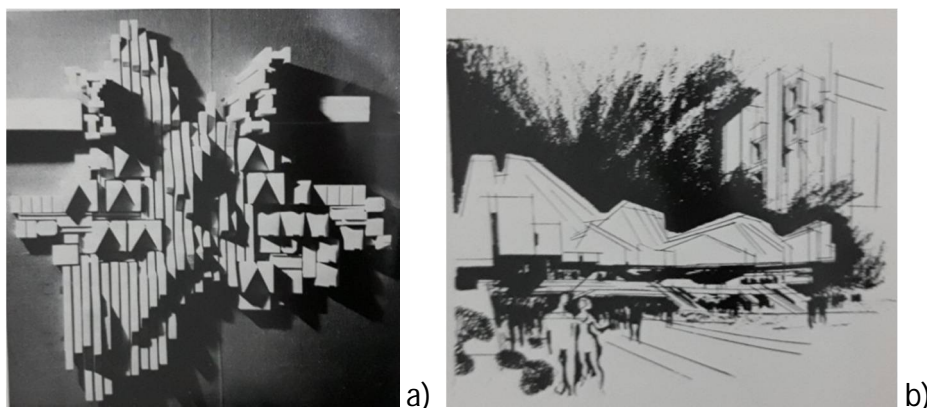
kategorija: otvoreni arhitektonski konkurs jugoslovenskog značaja

autor: Marko Mušič, Tomaš Jeglič

godina projektovanja: 1970.

Ova propozicija, za razliku od prve koja se razvija vertikalno, celokupni funkcionalni sadržaj razvija horizontalno u jednoj jedinoj prizemnoj etaži. Dinamični krovovi koji se dižu prema nebu i spuštaju ka zemlji po potrebi, stvaraju pogodan unutrašnji prostor za realizaciju određene funkcije, a ujedno stvaraju i arhitektonsku igru oblikovanja cele zgrade. Time se sav različit funkcionalni program zgrade potpuno uklapa i u dinamičnost forme, tako da celokupna kompozicija ima izuzetnu plastičnost i dinamiku.

U obrazloženju svoje projekt propozicije, arhitekta Marko Mušič, radujući se mogućnosti da predloži ideju za „spomen dom, večito živom spomeniku mladih“, izražava i svoju zabrinutost i odgovornost gde se „svi ti fluidni i dinamični prostori, mogu se tako lako raspasti u dodiru s nedovoljno imaginativnom, inventivnom te jedinstveno osetljivom realnošću.“¹⁷⁰



Sl.68: Društveno-sportski centar Boro i Ramiz, Priština (1970), druga nagrada na otvorenom konkursu, arh. Marko Mušič, Tomaš Jeglič , a) situacioni plan, b) perspektiva (Izvor: Arhitektura, Zagreb, br.106 /1970/, s. 58, 60).

¹⁷⁰ *Ibid.*, s. 60.

Potrebni konstruktivni elementi za realizaciju različitih oblika po unutrašnjoj funkcionalnoj potrebi potpuno su usklađeni sa geometrijskim oblicima zgrade tako što imaju jedan važan arhitektonski karakter čime se zgrada pojavljuje pred posetiocima.

U funkcionalnom smislu, zgradom dominira centralni polifunkcionalni prostor oko kojeg se nalaze sve ostale prostorije.

Sa svojom propozicijom, autorski tandem Mušič – Jeglič, svesni da svojim predloženim „domom“ ne mogu rešiti sve potrebe i sve aktivnosti omladine, želeli su da se koliko toliko u njihovoj koncepciji oseti „plemenita humana institucija čovjeka kao u jednom malom maštovitom gradu“.¹⁷¹

7.3.3. Treća nagrada

kategorija: otvoreni arhitektonski konkurs jugoslovenskog značaja

autor: Ivan Franić, Grujo Golijanin

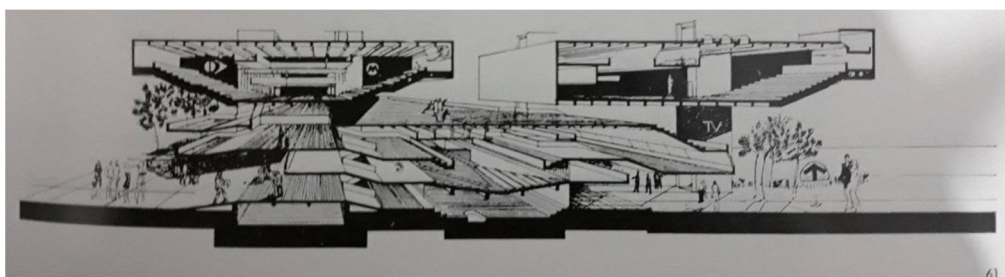
godina projektovanja: 1970.

Treća nagrađena propozicija, za razliku od prve dve, svoju dinamičnost namerava da postigne pravougaonim čistim oblicima. Autori su čitav arhitektonski program podelili na tri osnovne funkcionalne jedinice koje mogu funkcionisati u simbiozi ali u isto vreme i nezavisno jedna od druge. Isto kao i ostali nagrađeni učesnici, i tandem Franić – Golijanin, insistiraju na tome da ovakva vrsta objekta ne treba da služi samo za zvanične skupove, već da ima alternativne javne prostore gde bi se mogle odvijati nepredviđene, sporadične aktivnosti.

¹⁷¹ *Ibid.*, s. 60.



a)



b)

Sl.69: Društveno-sportski centar Boro i Ramiz, Priština (1970), treća nagrada na otvorenom konkursu, arh. Ivan Franić, Grujo Golijanin, a) maketa, b) presek (Izvor: Arhitektura, Zagreb, br.106 /1970/, s. 58, 61).

Kako su ove velike hale pozicionirane na najvišim spratovima zgrade, putevi koji vode do njih su tretirani kao javni prostori gde bi se mogle odvijati razne društvene delatnosti. U tom pravcu predlog dobija jak društveni karakter u smislu vaninstitucionalne socijalizacije gde se dešavaju svakodnevne aktivnosti vrlo bitne za razvoj i emancipaciju jednog društva.

7.4. Akademija nauka i umetnosti Kosova

kategorija: idejno rešenje, nerealizovano delo

autor: Andrija Mutnjaković

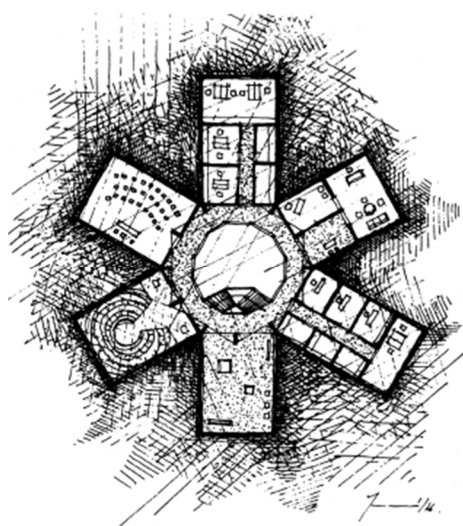
godina projektovanja: 1976.

Da endemska arhitektura kao inspiracija i pokretač savremenih arhitektonskih rešenja kod autora Andrije Mutnjakovića nije bila slučajna pri oblikovanju Univerzitetske i narodne biblioteke u Prištini, pokazuje idejno rešenje za objekat Akademije za nauku i umetnost Kosova, projektovan 1976. godine, gde je ovaj uticaj još više prisutan.

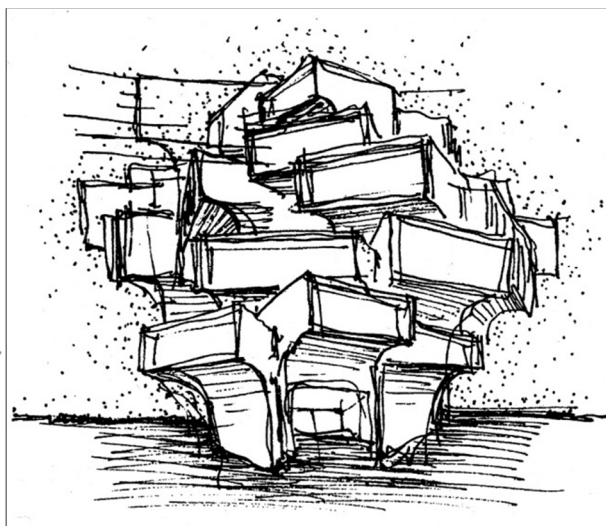
Objekat je od svoje osnovne koncepcije, kako funkcionalne tako i arhitektonsko-plastičnog oblikovanja, duboko utemeljen na karakteristikama metohijske kule.

Kako sam autor kaže: „Kada dunder gradi čatme metohijskih kula ili doksate varoških kuća on bez sumnje replicira stilsku standardizaciju turskih osvajača“.¹⁷²

Objekat je funkcionalno koncipiran sa centralnim holom koji se razvija u visinu preko celog objekta, omogućivši povezivanje sa svim ostalim prostorijama u svakoj etaži kroz koridore koji se radijalno razvijaju prema centru glavnog hola.

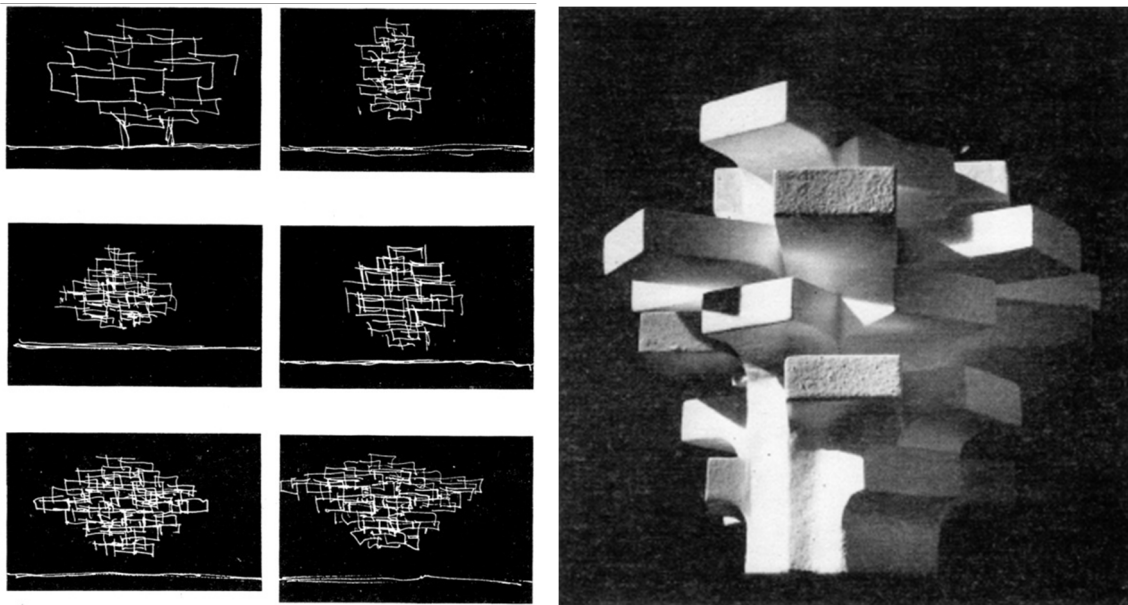


a)



b)

¹⁷² Andrija Mutnjaković, *Endemska Arhitektura*, Osijek, Izdavački centar radničkog sveučilišta "Božidar Maslarić", 1987, s. 94.



c)

d)

Sl. 70: Akademija nauka i umetnosti Kosova, a) osnova prvog sprata, b) perspektiva, c) istraživačke skice, d) maketa (Izvor: Materijal poslat poštom dana: 30. 10. 2013 od strane autora. Kolekcija njegovog ličnog arhiva, Zagreb).

Prostorije koje se razvijaju centralno sa glavnim holom, sa spoljašnje strane se snažno pojavljuju u obliku konzole visine 8–10 metara na svih šest etaža objekta, dajući monumentalnost metohijske kuće ali takođe i kroz dinamički ritam tih volumena unutar jedne etaže, kao i u odnosu jedne etaže prema drugoj, stvarajući jedan dinamičan arhitektonski izraz vrlo sličan prizrenskoj i ohridskoj kući.

7.5. Zgrada RTV Prištine

kategorija: nerealizovano delo

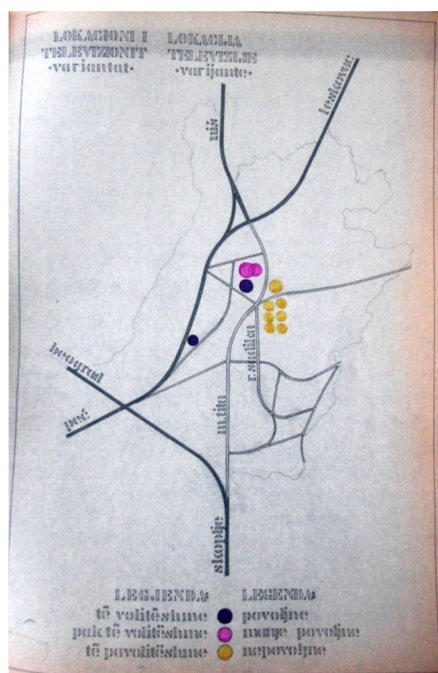
autor: Franc Rihtar, Sonja Tominšek

projektни biro: Slovenija projekt, Ljubljana

godina izgradnje: 1982.

Aktivnosti za definisanje lokacije koja bi najbolje zadovoljila potrebe za izgradnju zgrade RTV Prištine su počele već 1978. godine. Prištinski arhitekti Baškim Fehmiu i Redžep Ljuci su u okviru Urbanističkog zavoda opštine Prištine uradili elaborat gde su razmatrane četiri moguće lokacije za izgradnju objekta RTV: gradski centar, kompleks

pogona GIK „Ramiz Sadiku“, kompleks sa istočne strane Bulevara Ramiz Sadiku i periferna zona gradskog trga.

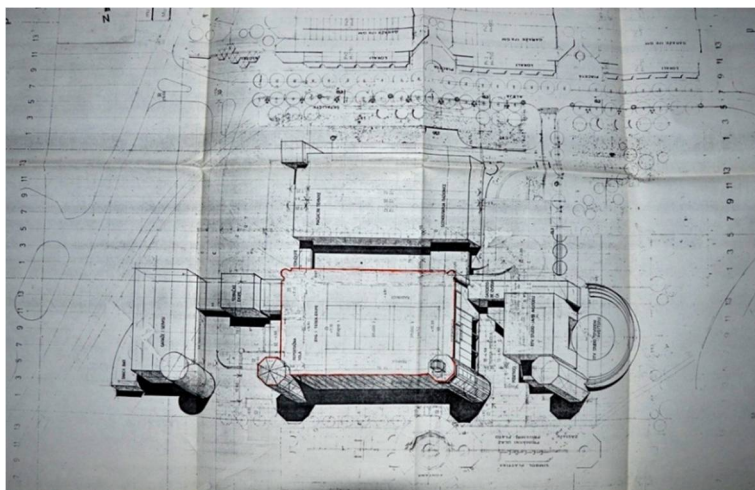


Sl.71: Analiza mogućih lokacija za zgradu RTV Priština, arh. Baškim Fehmiu i arh. Redžep Ljuci. (Izvor: Opštinski arhiv Prištine, AKP, Fond SO-KK, RTP-TR Priština, godina: 1973-1982, Kutija 1-7, Nr. 1354).

Na osnovu sagledavanja položaja objekta sa aspekta gradskih funkcija, pogodnosti položaja lokacije u smislu povoljnosti saobraćajnih veza, opremljenosti potrebne infrastrukture i izgrađenosti zemljišta, doneta je odluka da je lokacija, koja najviše zadovoljava potrebne uslove za izgradnju objekta, predlog broj 4 – lokalitet u produžetku Doma štampe ili predlog broj 1 – lokalitet u gradskom centru, blizu bioskopa „Omladina“. Autori smatraju da „iako su ova dva predloga na prividno dijametralnim zonama grada, jedinstvenost u smislu zadovoljenja programskih potreba televizije je skoro identična“.¹⁷³

¹⁷³ Elaborat analize mogućih lokacija za RTV Priština. Urbanistički zavod opštine Priština. Arh. Baškim Fehmiu i arh. Redžep Ljuci, s. 8. (Opštinski arhiv Prištine, Fond SO-KK, RTP-TR Priština, godina: 1973-1982, Kutija 1-7, Nr. 1354.).

Godine 1982. je urađen projekat u predloženoj lokaciji broj 4 prema studiji profesora Fehmija. Autor projekta je slovenački arhitekta i profesor na Ljubljanskem Arhitektonskom fakultetu, dr Franc Rihtar i arhitektica Sonja Tominšek.



Sl.72: Izometrija RTV Priština, arh. Baškim Fehmiu i arh. Redžep Ljuci. (Izvor: Opštinski arhiv Prištine, AKP, Fond SO-KK, RTP-TR Priština, godina: 1973-1982, Kutija 8-16, Nr. 1355).

Ova dva autora su potpisali i idejni projekat „TV dom“ u Novom Sadu iz 1971. godine, dok je po projektu profesora Rihtara u Ljubljanskem centru iz 1967. do 1976. godine već bio izgrađen objekat iste namene.¹⁷⁴ Ovo nam pokazuje da su izabrani autori već imali dovoljno iskustva u projektovanju takve vrste objekata.

Čitav sadržaj je organizovan na nekoliko raščlanjenih volumena koji se međusobno povezuju koridorima u odnosu na funkcionalnu zavisnost.

Glava 8

ZAKLJUČCI I PREPORUKE

Bilo je sasvim logično da posle Drugog svetskog rata prve intervencije budu okrenute ka izradi urbanističkih planova kao osnovnih razvojnih dokumenata prostora. Partonićev Generalni urbanistički plan Prištine iz 1953. godine, kao prvi posleratni urbanistički dokument, bez obzira na nedostatke koje smo naveli, predstavlja osnovu

¹⁷⁴ Vojteh Ravnikar, Maruša Zorec, Tina Gregorič i Nataša Kosel, *Evidenca in valorizacija objektov slovenske moderne arhitekture med leti 1945-70*, Ljubljana, Fakultet za arhitekturo, 2000, s.24.

za početak modernizacije Prištine. Ovaj dokumenat je predvideo glavne društvene institucije koje su odigrale vodeću ulogu u svim društvenim segmentima života. Za vrlo kratko vreme posle njegove realizacije, glavno gradsko šetalište projektovano ovim planom, pretvoreno je u glavnu arenu društvenih i kulturnih dešavanja koja i danas ima takav status. Ovaj prostor predstavlja prvi javni prostor u Prištini koji je bio jednako pristupačan kako za muški tako i za ženski pol. Nedostatak lokalnih institucija za realizaciju ovog plana učinio je neminovnim formiranje istih. Tako se određeni broj lokalnih tehničkih službi formirao kao direktna potreba koja je prouzrokovala ovaj plan. Front izgradnje koji je otvorio plan takođe je stvorio potrebu za građevinska i druga preduzeća, što je omogućilo da određeni broj lokalne populacije iz najsiromašnijeg sloja društva po prvi put zasnuje radni odnos sa nekim državnim preduzećem. Ovi ljudi su dolazili iz raznih sredina i bili su skeptični prema modernizaciji, ali je sve to direktno uticalo da su oni postepeno počeli da menjaju svoja gledišta.

Novi društveni poredak, koji je uspostavljen posle Drugog svetskog rata na prostoru bivše Jugoslavije, na samom početku je bio neprihvaćen od prištinskog društva iz nekoliko razloga koji su duboko povezani sa društveno-političkim kontekstom. Priština je tokom Drugog svetskog rata bila pod fašističkom Italijom sve do njene kapitulacije kada grad dobija nekakvu „vrstu autonomije“ i kada je po prvi put dozvoljeno edukovanje na maternjem jeziku, kao i korišćenje nacionalnih simbola. To je uticalo da lokalno stanovništvo to doživljava kao jednu vrstu „nacionalnog progresu“. Ova situacija, ma kako patetično izgledala, uticala je da je jedan deo populacije, posleratni društveni poredak socijalističke Jugoslavije doživeo kao neku vrstu omalovažavanja „nacionalnih interesa“. Samim tim, sve što je došlo od tog poretka nije bilo lako prihvaćeno.

Drugi razlog za otpor je bio etnički, istorijski, kulturni i religiozni profil stanovništva. U posleratnoj Jugoslaviji, koja je bila orijentisana ka kreiranju „nove nacije“ gde bi se unifikovali običaji i kulture svih njenih naroda, Albanci – kao jedini neslovenski narod u federaciji gde su dominirali južni Sloveni – nisu bili spremni da svoje nasleđe unifikuju sa ostalima. Iako ne možemo reći da to nije bilo slučaj i sa ostalim narodima širom bivše Jugoslavije, ipak se, u slučaju Prištine, može reći da je otpor bio veći.

Modernitet koji je promovisao novi društveni poredak kao idealni način život koji bi trebalo da manifestuju građani *nove nacije* je, u stvari, predstavljao direktan sukob sa tradicionalnim principima života većine stanovništva koji su živeli u tadašnjoj Prištini, bez razlike na etničku i versku pripadnost. To je bio dodatan razlog za odbijanje modernizma. Jer, ako grad prihvatimo kao pozornicu gde se razvija svakodnevni život svakog stanovnika, onda su se u početku njegove modernizacije čak i njegovi stanovnici koji su prihvatili moderne principe života kao idealne u svakodnevnom životu ponašali slično sa porodicom Apel iz Žak Tatijevog filma *Moj stric* iz 1958. godine.

Četvrti razlog je direktno povezan sa arhitektonskim određivanjem i arhitektonskom simbolikom izgrađenih objekata posle Drugog svetskog rata. Priština, za razliku od drugih glavnih centara Jugoslavije kao što su Beograd, Zagreb i Ljubljana, nije doživela fazu predratne moderne u arhitekturi. Kao rezultat toga novi izgrađeni posleratni objekti bili su potpuno nepoznati i za novi grad i za građane Prištine. Jezik čistih geometrijskih oblika moderne, struktuirana naselja u funkcionalnom i fizičkom smislu, bili su u suprotnosti sa dotadašnjim estetskim i simboličkim principima života koji su se bazirali pre svega na neplaniranoj spontanosti na koju su se građani Prištine navikli.

Međutim, protokom godina situacija se polako promenila. Novi stambeni blokovi koji su bili projektovani radi nove populacije čije je gravitiranje orijentisano ka novom administrativnom centru, predstavlja prve urbane strukture grada. Većina novih stanovnika u tim blokovima je došla iz okolnih ruralnih mesta ili manjih urbanih sredina Kosova, gde su živeli tradicionalnim načinom života – u velikim porodicama i sa čvrstim rodbinskim vezama. Obično su u grad dolazili članovi porodice koji su imali neko obrazovanje, koji bi se zaposlili u novoformiranim institucijama. Činjenica da su oni ostavili veliki deo porodice u ruralnim mestima uslovlila je da su oni održavali čvrste veze sa njima. Ovaj proces je, u stvari, imao obostrani uticaj – urbanizaciju sela, s jedne strane i ruralizaciju grada, s druge strane, proces koji se kao takav razvijao dugo godina, stavljajući prištinsko društvo u jedan nejasno formulisan društveni sloj što predstavlja još jedan balkanski primer nedovršene i deformisane modernizacije.

Pozicioniranje Jugoslavije posle Drugog svetskog rata između Istoka i Zapada, kao jedne od osnivača *nesvrstanih* zemalja, omogućila je da njeni arhitekti nađu inspiraciju sa obe strane sveta. Zahvaljujući tome se i objekti realizovani u Prištini od završetka Drugog svetskog rata do 1990. godine mogu svrstati u nekoliko kategorija u odnosu na uticajne faktore unutar ovog vremenskog okvira, počev od onih pod uticajem sovjetskog socrealizma kao prve faze posleratnog obnavljanja koja je bila, pre svega, orijentisana ka obezbeđivanju *krova nad glavom*; to je bio period koji je trajao do kraja pedesetih godina prošlog veka. U ovu kategoriju mogu se svrstati prve stambene zgrade sa više stanova kao i Oblasna bolnica u Prištini (arh. Vladimir Leko, 1949. godina). Početkom šezdesetih godina počeli su da se pojavljuju objekti projektovani od arhitekata koji su se školovali pod snažnim uticajem Internacionalnog stila, a koji su te principe manifestovali realizovanim zgradama u gradu. U ovu kategoriju se svrstavaju: Hotel „Kosovski božur“ (ing. Poznjakov, arh. G. Nečajev, 1955. godina), rekonstrukcija zgrade Izvršnog veća (arh. Juraj Neidhardt, 1960. godina), administrativna zgrada „Farmed“ (arh. Trajko Dimitrijević, 1979. godina).

Ekonomski razvoj koji je karakterisao sedamdesete godine u celoj tadašnjoj Jugoslaviji, ali i otvorenost spoljne politike države prema Istoku i Zapadu, omogućio je da domaći kadrovi imaju ne samo informacije o svetskim zbivanjima na arhitektonskoj sceni, nego i da budu usavršavani u najprestižnijim školama arhitekture. Po povratku u zemlju, oni su sva svoja znanja manifestovali u realizovanim zgradama unutar federacije.

Početkom sedamdesetih godina uočavamo značajan uticaj brutalističke arhitekture u realizovanim javnim zgradama Prištine. Dom štampe (arh. Georgi Konstantinovski, 1972–1978. godine), kompleks Tehničkog fakulteta (arh. Franc Rihtar, 1976. godina), zgrada Službe društvenog knjigovodstva (arh. Dragan Kovačević, 1975-1977. godine), zgrada Albanološkog instituta (arh. Miodrag Pecić, 1974-77.godine) su neke od najreprezentativnijih objekata iz ove kategorije. U istom periodu je izgrađeno i nekoliko javnih zgrada koje su snažno ispoljavale karakteristike konstruktivizma u arhitekturi, kao što su: zgrada SDK (arh. Halid Muhasilović, 1976), Društveno-sportski centar Boro i Ramiz (Živorad Janković, Halid Muhasilović, Sretko Ešpek, 1976–1982. godine).

Posebnu kategoriju čine objekti koji su zasnovani na principima novog kritičnog regionalizma koji su maestralno koristili bogatu regionalnu arhitekturu u oblikovanju zgrada za savremenu upotrebu. Narodna i univerzitetska biblioteka (arh. Andrija Mutnjaković, 1971–1982. godine) i zgrada Studentske menze (arh. Dragan Radulović, 1974. godina) su dva najbolja primera ovog pristupa. Arhitekti koji su delovali u duhu regionalizma i vernakularne arhitekture u Prištini, shvatili su da slepa reprodukcija elemenata vernakularne arhitekture, kao pokušaj očuvanja kontinuiteta autentičnosti mesta, ne može rezultirati uspešnom savremenom arhitekturom. Ako smo se saglasili da je vernakularna arhitektura plod određene kulture, vremena, epohe i svih ostalih društvenih okolnosti određenog mesta – a svi ovi parametri su varijable koje se razvijaju i u kontinuitetu su – onda se i elementi koji čine tu arhitekturu moraju sagledavati u duhu vremena u kome su nastali. Kopiranjem tih elemenata, u druge vremenske epohe prenosimo samo fizički izražaj određenog elementa, dok gubimo duhovnu, kulturnu i društvenu dimenziju koja je, u stvari, srž vernakularne arhitekture. U slučaju realizovanih objekata u Prištini u duhu vernakularne arhitekture, pod takozvanim *novim regionalizmom*, gde uvek postoji rizik da popustimo folkloru, možemo reći da oni predstavljaju izuzetne primere kako lokalna bogata vernakularna arhitektura može da se koristiti prilikom oblikovanja savremenih zgrada. U okolnostima socijalističke Jugoslavije, postojala je opasnost da se padne pod veliki uticaj ruskog socrealizma koji je, doduše, bio derivat modernizma ali koji nije prihvatio internacionalni duh pokreta – što je i bila suština pokreta moderne. Mnoge republike bivšeg Sovjetskog Saveza kao što su Uzbekistan, Gruzija i Azerbejdžan, ali i Albanija u našem susedstvu, koristile su u arhitekturi kombinaciju modernizma i socrealizma. Od modernizma su uzajmili racionalni funkcionalizam, a od socrealizma simboliku. Pri tom su često koristili samo tradicionalne lokalne ornamente što je rezultiralo tipičnim formalizmom, bez idealizma i univerzalnosti koje je moderna manifestovala.

Globalno društvo koje je rezultat opšteg tehnološkog razvoja koji je omogućio pre svega razvoj distribuiranja informacija velikom brzinom na globalnom nivou, uticao je na to da granice između regionalne, nacionalne i međunarodne kulture budu manje vidljive. Savremeni gradovi bili su sve više uniformisani nametanjem tehnološkog

razvoja koji je često bio u diskontinuitetu sa načinom života lokalnog stanovništva. U ovakvim gradovima građani sve manje osećaju svoju prisutnost u njima i osećaju se kao stranci u sopstvenom gradu, a principi vernakularne arhitekture su nedovoljno korišćeni kao potencijal približavanja koji povezuje životne principe stanovništva Prištine sa principima izgradnje i opšteg razvoja. Vernakularna arhitektura kroz svoje univerzalne principe koja pre svega poštuju principe življenja određenog stanovništva, omogućava neprekidni razvoj gde ljudi prepoznaju sebe i imaju osećaj prisutnosti i sigurnosti.

U današnjoj globalnoj kulturi u duhovnom smislu, vernakularne vrednosti nam omogućavaju da, s jedne strane, obogaćujemo opštu globalnu kulturu a, s druge strane, prepoznamo sebe u tom konglomeratu različitih kultura. U principima vernakularne arhitekture nalazimo i važne principe održivog razvoja. Lokalni prirodni materijali, usklađenost sa topografijom terena, dobra geografska orijentacija koja omogućava dobro osvetljenje i ventilaciju objekta, racionalnost prema realnim potrebama korisnika, su samo neki od principa održivog razvoja koji su prepoznatljivi u elementima vernakularne arhitekture.

Shodno ovome, možemo zaključiti da vernakularna arhitektura, ali i opšte materijalno i duhovno nasleđe, predstavlja ogromno bogatstvo jednog društva i da je kroz analitičko proučavanje i shvatanje njene suštine moguće njeno preoblikovanje i transformisanje u nove, savremene koncepte u arhitekturi. Ona je, u stvari, jedan neiscrpan biser koji nam pokazuje da kada planiramo našu budućnost, treba da pogledamo u prošlost. U slučaju Prištine, izuzev Nacionalne i univerzitetske biblioteke, ne može se reći da je ovaj resurs dovoljno korišćen u periodu koji obuhvata ova disertacija.

Gledajući iz današnje perspektive, veliki broj objekata izgrađenih po osnovnim principima modernizma, nisu uspeli da zbog zanemarivanja regionalnih estetskih, kulturnih i društvenih karakteristika uspostave komunikaciju sa lokalnom društvom i kao takvi često nisu bili prihvaćeni; nažalost, dosta njih su danas u prilično lošem stanju zbog neodržavanja ili su zbog rekonstrukcije izgubili svoj identitet. Takvi primeri postoje i u Prištini kao što je potpuno preoblikovanje zgrade Doma štampe, jednog od

nekadašnjeg najboljeg primera brutalizma u gradu, autora Georgi Konstantinovskog, kao i zgrada Skupštine Kosova, čiji je autor sarajevski arhitekta Juraj Neidhardt. U ovom kontekstu, koristeći regionalne elemente u oblikovanju naših zgrada, elementi koji su duboko ukorenjeni u kulturi, nasleđu, psihi i uopšte u ljudskoj svesti, stvaraju pozitivnu pretpostavku da naš objekat bude bolje prihvaćen i inkorporiran u postojeći ambijent i da će kao takav kroz svoj životni vek prirodno komunicirati sa prirodnim evoluiranjem čovekovih navika i kulture uopšte. U ovom kontekstu, zgrada Univerzitetske i narodne biblioteke Andrije Mutnjakovića predstavlja uspešan primer kako se elementi vernakularne arhitekture, koji kroz vekove postaju znakovi lokalnog stanovništva u kojima oni prepoznaju sebe, mogu koristiti u savremenoj arhitekturi stvarajući neodvojivu vezu između novoizgrađene zgrade, postojećeg pejzaža ali, pre svega, sa čovekovim emocijama.

Samim tim što je glavni zadatak arhitekture da projektuje zgrade gde će se odvijati životni procesi, čini je disciplinom koja je orijentisana ka prognozi i dizajniranju budućnosti. U tom pogledu ona je pored pružanja prostora za odvijanje osnovnih delatnosti i oblast koja dizajnira želje i snove jednog društva. U tom pogledu je nerealizovani projekat za Omladinski spomen dom Boro i Ramiz (Ljerka Lulić, Jasna Nosso, Dinko Zlatarić, 1970. godine) jedan ultraavangardan predlog koji je manifestovao najveća tehnološka dostignuća u graditeljstvu i najbolji je pokazatelj prištinskih snova sedamdesetih godina.

Ovaj celokupan širi spektar realizovanih javnih zgrada različitim arhitektonskim pristupima je pokazatelj da su jugoslovenski arhitekti, uključujući i opus realizovan u Prištini, pokazali da su čvrsto prihvatili najveća svetska dostignuća u arhitekturi i bili u stanju da to realizuju unutar specifičnog društvenog konteksta i da su kao rezultat toga nastajala specifična i vanserijska arhitektonska dela isto toliko specifična koliko je bio specifičan i vanserijski i sam društveni poredak u kome su nastajala.

Ako arhitektonsku delatnost uvrstimo u rang čistog intelektualnog rada i posmatramo je na osnovu Tartufijevih principa prema kojima imamo dve kategorije intelektualnog rada, prvu – kao čistu, izvornu koja ne služi revolucionarnim tendencijama i drugu –

intelektualni rad koji negira sebe kao takav, prisvajajući sebi značaj čiste ideologije koji želi da zameni rad političke organizacije ili je kritikuje, onda su i sam bogati kolorit realizovanih javnih zgrada, i u formalnom i u tipološkom smislu, pokazatelj da se intelektualni rad arhitekata koji su gradili Prištinu ovog perioda kretao između prve i druge kategorije. Na putu realizacije svojih dela oni su, s obzirom na to da su morali manifestovati i ideološke principe vremena u kojem su radili, povremeno veoma vešto „odstupali“ od istih što je rezultiralo nastajanjem izvanrednih atipičnih zgrada univerzalnih vrednosti.

Martino Stierli i Vladimir Kulić u uvodnom delu knjige *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia 1948–1980*, s punim pravom konstatuju da je svetska istorija arhitekture sagledavana kanoničnim zapadnoevropskim pristupom prema kojim je region Balkana pogrešno sagledavan kao „evropski Orijent“ ili neki nedefinisani prostor između Zapada i Istoka i time stvorio vrlo problematičan pristup realnog razumevanja te kulture, samim tim i arhitekture. To je dovelo do marginalizacije iste u svetskoj istoriji što ona ne zaslužuje.

Sličan pristup Zapada prema Istoku na svetskom nivou može se u jugoslovenskom kontekstu primetiti i u odnosu Severa prema Jugu. Često se na kulturne vrednosti Juga, ovoga puta Prištine, gledalo površno, na nešto orijentalno u negativnom kontekstu, što nam je onemogućilo da kroz dublju i realnu analizu okolnosti razumemo srž kulturnih slojeva i vrednosti koje su se razvijale unutar tog prostora. Arhitektura razvijena unutar vremenskog perioda obuhvaćenog ovom disertacijom više od bilo čega nas obavezuje da ovoj temi treba pristupiti bez bilo kakvih predrasuda. Treba je sagledavati tako kako jeste, u relaciji sa vremenom, ideologijom, kulturom i pre svega čovekovom odnosu prema toj arhitekturi. U stvari, arhitektura koja ne uspe da ostvari taj kontakt između ljudi i zgrada i nije arhitektura. Zgrade izgrađene unutar istraživačkog vremenskog okvira i danas su srž prištinskog duha, jer su stvorile odnos sa ljudima. One skreću pažnju svima. Neki ih vole, neki ne vole ali nikog ne ostavljaju ravnodušnim. Ta svakodnevna, neprekidna komunikacija sa svima čini ove zgrade živim, čini ih ARHITEKTUROM.

IZVORI I LITERATURA

(Popis literature koja je korišćena tokom rada na disertaciji i bibliografske jedinice navedene su po abecednom redu)

PRIMARNI IZVORI

Originalna projektna i fotografska dokumentacija i arhivska građa:

Arhiv Jugoslavije u Beogradu

Arhiv Albanološkog instituta u Prištini

Biblioteka „Baškim Fehmiu“, Arhitektonski fakultet, Univerzitet u Prištini

Državna Agencija Kosovskog Arhiva

Muzej Kosova

Nacionalna i Univerzitetska Biblioteka Kosova

Opštinski Arhiv Prištine

Sopstveni arhiv prof. Baškima Fehmiua u Prištini

Periodika

Arhitektura, Zagreb: Godina XXIV, 1970, br. 105, 106; godina XXVII, 1974, br. 148; godina XXVII, 1974, br. 151; XXIX, 1976, br. 158-9; godina XXXIII, 1980, br. 72-73.

Arhitektura i urbanizam, Beograd: Godina II, 1961, br. 8-9; godina III, 1962, br. 13; godina XI, 1970, br. 63; godina XII, 1972, br. 64-65, godina XVIII, 1977, br. 78-79; godina XIX, 1979, br. 82; godina XXI, 1981, br. 88-89; godina XXIII, 1983, br. 90-91.

Architecture and Urbanism, Tokyo: 1987, br. 197.

Čovjek i prostor, Zagreb: Godina XXI, 1974, br. 255; godina XXII, 1975, br. 267; godina XXVI, 1979, br. 312; godina XXXII, 1985, br. 382, 393.

Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, Priština: godina 1959-1960, br. IV-V; godina 1962-1963, br. VII-VIII.

Старине Косова и Метохије / Antikitete të Kosovë e Metohis, Приштина/Prishtinë: Година 1961, том I; година 1963, том II-III; година 1987, том VIII.

Katalozi izložbi:

Пети Салон архитектуре, Београд, Музеј примењене уметности, 1978, 26. XII 1978. до 10. I 1979. (због адаптације музеја изложба је одржана у читаоници Културног центра Београда).

Седми Салон архитектуре, Београд: Музеј примењене уметности, 1981. Музеј применјене уметности, 14 јануара 1981. до 14 фебруара 1981. године.

Девети Салон архитектуре, Београд: Музеј примењене уметности, 1983. Музеј применјене уметности, од 02. фебруара 1983. до 27 фебруара 1983. године.

Knjige, zbornici tekstova i članci:

Abercrombie, Stanley. *Architecture as Art: An Esthetic Analysis*, New York, Icon Editions, 1984.

Andrejević, Andrej. *Islamska monumentalna umetnost XVI veka u Jugoslaviji*, Beograd, Institut za istoriju i umetnost, 1984.

Bajlon, Mate. „Mi ne počinjemo rad iznova – mi nastavljamo sa radom“, Tehnika 1 (Beograd), br. 1 (1946): 5.

Babić, Ljiljana. „Priština“, Arhitektura i urbanizam, 63 (1970), s. 26-27.

Banham, Reyner. *The New Brutalism: Ethic or Aesthetic?*, London, The Architectural Press, 1966.

Bogdanović, Bogdan. *Mali urbanizam*, Sarajevo, Narodna Prosvjeta, 1958.

_____. *Urbanističke mitologeme*, Beograd, Vuk Karadžić, 1966.

_____. *Urbs & logos: Ogleđi iz simbologije grada*, Niš, Gradina, 1976.

_____. *Gradoslovar*, Beograd, Vuk Karadžić, 1982.

Carr, Edward Hallett. *What is History?*, Harmondsworth, Penguin, 1961

Ćetković, Dragoslav i Mihailo Maletić, *Kosovo*, Priština: Jedinstvo/Rilindija, 1982.

Ćukić, Dragan. *Kosovo – Znamenitosti i lepote*, Priština, Turistički savez Kosova, 1971.

Dobročić, Nikola. *Savremena arhitektura 3 – Sledbenici*, Beograd, Građevinska knjiga, 1963.

_____. *Savremena arhitektura 5*, Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika, 1971.

„Društveno-sportski centar 'Boro i Ramiz' u Prištini“, *Arhitektura i urbanizam*, 88-89 (1981): 11-13.

Dženks, Čarls. *Moderni pokreti u arhitekturi*, Beograd, Agora, 1990.

Dženks, Čarls. *Jezik postmoderne arhitekture*, Beograd, Vuk Karadžić, 1985.

Fehmiu, Baškim. „Rekonstrukcija zgrade Izvršnog Veća AKMO u Prištini“, *Arhitektura i Urbanizam*, 13 (1962): 16-18.

_____. „Prizren, remek delo nepoznatih majstora“, *Arhitektura i urbanizam*, 64-5 (1971): 118-123.

_____. Unutrašnje uređenje i oprema naše stare gradske kuće na Kosovu i Metohiji“. *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije*, IV-V (1959-1960):

Golijanin, Grujo. „Natječaj za idejno rješenje omladinskog 'Spomen-doma Boro i Ramiz' u Prištini“, *Arhitektura*, 106 (1970): 54-62.

Grabrijan, Dušan. *Plečnik in njegova šola*, Maribor, Založba Obzorja, 1968.

Hadri, Ali. *Pregled istorije Albanaca*, Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, 1967.

Heideger, Martin. „The Question Concerning Technology, and Other Essays“, New York: Harper - Torchbooks, 1977.

Krleža, Miroslav. *Enciklopedija Leksografskog Zavoda* (III. Svezak), Zagreb, Jugoslovenski leksikografski zavod, 1969.

Kritovac, Fedor. „Uz angažiranu arhitekturu Andrije Mutnjakovića“, *Čovjek i prostor*, 267 (1975): 10-13.

Lulić, Ljerka, Jasna Nosso i Dinko Zlatarić, „Nagrađeni projekt omladinskog doma 'Boro i Ramiz' u Prištini“, *Arhitektura*, 151 (1974): 68.

Macura, Milorad. „Marginalije uz četrdesetogodišnjicu“, *Izgradnja*, br.11 (1984), s. 163-167.

Manević, Zoran, Žarko Domljan, Nace Šumi, Ivan Štraus, Georgi Konstantinovski i Božidar Milić, *Umjetnost na tlu Jugoslavije: Arhitektura XX vijeka*, Beograd, Zagreb, Mostar, Prosveta, Spektar, Prva književna komuna, 1986.

Maroević, Ivo. „Narodna i Univerzitetska Biblioteka Kosova u Prištini“, *Čovjek i prostor*, 382 (1985): 27-29.

Mellor, Rosemary. *Urban Sociology in an Urbanized Society*, London, Heineman Educational, 1977.

Mladenović, Dimitrije. „Tri značajna društvena centra“, *Arhitektura i urbanizam*, 88-89 (1981): 9-10.

Mumford, Lewis. *Art and Technics*, New York, Columbia University Press, 1952.

Mutnjaković, Andrija. *Endemska Arhitektura*, Osijek: Izdavački centar „Božidar Maslarić“, 1987.

_____. *Biourbanizam*, Rijeka, Izdavački centar Rijeka, 1982.

_____. „National and University Library of Kosovo“, *Architecture and Urbanism*, 197 (1987): 127-130.

_____. „Narodna i Univerzitetska Biblioteka Kosova u Prištini“, *Arhitektura i urbanizam*, 90-91 (1983): 10-13.

_____. „Dileme kosovske arhitekture“, *Arhitektura*, 178-9 (1981): 57-63.

Neidhardt, Juraj i Dušan Grabrijan, *Arhitektura Bosne i put u savremeno*, Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1957.

Norberg-Schulz, Christian. *Stanovanje, stanište, urbani prostor, kuća*, Beograd, Građevinska knjiga, 1990.

Pasinović, Antoaneta. „Regionalizam u spomen-arhitekture ili spomeničnost arhitekture u regiji“, *Arhitektura*, 158-9 (1976): 56-65.

Pavlović, Momčilo. *Modulacija arhitektonskog projektovanja*, Beograd, Gradjevinska knjiga, 1982.

Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije: 1918-1988 (Knjiga 3, Socijalistička Jugoslavija 1945-1988)*, Beograd, Nolit, 1988.

Protić, Miodrag. *Srpska arhitektura 1900-1970*, Beograd, Muzej savremene umetnosti, 1972.

Prishtina, Prishtinë, Kuvendi Komunal i Prishtinës, 1965.

Radojević, Aleksandar. „Hotel 'Priština' u Prištini“, *Arhitektura i urbanizam*, 82 (1979), 30-32.

Radović, Ranko. „Podsticajno, zagonetno i varljivo mesto tradicije u arhitekturi. De re Aedificatoria“, 1 (1991): 7-24.

_____. „Smisao i vrednost eksperimenta i istraživanja u arhitekturi“, *Arhitektura urbanizam*, 60 (1970): 25-30.

_____. „Подстицајно, загонетно и варљиво место традиције у архитектури“, *De re Aedificatoria*, бр. 1 (1990), с. 7-24.

Stojanović, Bratislav. „O arhitekturi nove Jugoslavije“, Tehnika 2 (Beograd), br. 2-3, (1947): 41.

Štraus, Ivan. *Arhitektura Jugoslavije 1945-1990*, Sarajevo, Svjetlost, 1991.

Šuvar, Stipe. *Nezavršeni mandat, Kakav socijalizam, Kakva Jugoslavija?*, Zagreb, Globus, 1989.

Thompson, Godfrey. *Planning and design of library buildings*, third edition, London, Butterworth Architecture, 1989.

SECUNDARNI IZVORI

Knjige, zbornici tekstova i članci:

Alfirević, Djordje. Sanja Simonović Alfirević, „Brutalism in Serbian Architecture: Style or Necessity? [Brutalizam u srpskoj arhitekturi: stil ili nužnost?“. Facta Universitatis, Series: Architecture and Civil Engineering, Vol. 15, Nr. 3 (2017): 317-331.

Alić, Dijana. „Transformations of the Oriental in the Architectural Work of Juraj Neidhardt and Dušan Grabrijan“, PhD diss. Sydney, The University of New South Wales, 2010.

Arnold, Dana. (ed) *Reading Architectural History*, London/New York: Reutledge, 2002

Babic, Maja. „Modernism and Politics in the Architecture of Socialist Yugoslavia, 1945-1965“, MSc Thesis, Washington, The University of Washington, 2013.

Benjamin, Andrew. *Writing Art and Architecture*, Melbourne, Re-press, 2010.

Bendžamin Endrju. *Filozofija arhitekture*, Beograd, Ars Theoria, 2011.

Blagojević, Ljiljana. *Modernism in Serbia: The Elusive Margins of Belgrade Architecture 1919-1941*, Cambridge, Massachusetts and London, The MIT Press, 2003.

_____. „Raskršća savremene arhitekture – Ranko Radović i diskurs postmodernizma“. *Kultura*, 134, (2012): 182-199.

Благојевић, Љиљана. *Нови Београд: оспорени модернизам*, Београд, Завод за уџбенике: Архитектонски факултет и Завод за заштиту споменика културе града, 2007.

Буквић, Димитрије. „Идеологија и архитектура: Рад београдских модерниста од 1929. до 1987. године“. *Теме*, бр. 1 (2014), с. 107-125.

Čaldarović, Ognjen. *Urbana sociologija*, Zagreb, Globus, 1985.

Çelebiu, Evlija. *Në Shqipëri dhe në viset fqinje*, Kosovë, Mal i Zi, Ohër, Tiranë, Shtëpia botuese 55, 2008.

Doli, Flamur. *Shkolla kosovare e mjeshtrit popullor shqiptar*, Prishtinë, Zëri, 1993.

_____. *Arhitektura vernakulare e Kosovës*, Prishtinë, Asociacioni për reajtjen e trashëgimisë arkitektonike, 2009.

Elezi, Kujtim. *Le Corbusier in Macedonia: The History of a Myth*, Saarbrücken, VDM Verlag, 2010.

Elezi, Kujtim i Arber Sadiki, *Modernizmi në Ferizaj 1960-1990*, Prishtinë: Fakulteti i Arkitekturës dhe Planifikimit Hapsinor, UBT, 2017.

Fehmiu, Bekim. *Blistavo i strašno*, Beograd, Samizdat B92, 2010.

Fischer, R. Steven. *A History of Writing*, London, Reaktion Books, 2004.

Filler, Martin. *Makers of Modern Architecture*, Volume 1. New York: Review Books, 2007.

FINDINGS: Macedonian Pavilion, 14th International Architecture Exhibition – La biennale di Venezia. Skopje: Youth Cultural Center, 2014.

Frempton, Kenet. *Moderna Arhitektura*, treće izdanje, Beograd, Orion Art, 2011.

Freely, John. *A History of Ottoman Architecture*, Boston, Wit Press, 2011.

_____. *Makers of Modern Architecture: From Le Corbusier to Rem Koolhaas, Volume 2*. New York: Review Books, 2013.

Furuyama, Hasao. *Ando*, Köln, Taschen, 2006.

Ghirardo, Diane. *Architecture After Modernism*, London. Thames and Hudson, 1996.

Gjinolli, Ilir i Lulzim Kabashi, *Kosovo Modern: An Architectural Primer*. Prishtina: National Gallery of Kosovo, 2015.

Grbin, Miloje. „Lefevrova misao u savremenoj urbanoj sociologiji“. *Sociologija*, Vol. LV, N°3 (2013): 475-491.

Han-Magomedov, Selim. „Ruski eksperiment u arhitekturi“, u: Miloš R. Perović, (ured.), *Istorija moderne arhitekture*, knjiga 2b, *Kristalizacija modernizma, avangardni pokreti*, Beograd, Draslar partner, 2005, s. 403-459.

Hays, M. Kenneth. *Architecture Theory since 1968*, New York, Columbia Books of Architecture, 1998.

Hičkock, Filip i Henry Dzonson, *Internacionalni stil*, treće izdanje, Beograd, Gradjevinska knjiga, 2008.

Holingsvort, Meri. *Umetnost u istoriji sveta*, Beograd, Evro-giunti, 2006.

Hoxha, Eliza. *Qyteti dhe dashuria*, Prishtinë, Qendra për hulumtime humanistike, 2013.

Ignjatović, Aleksandar. „Constructing the capital of Yugoslavism: The Identity of Belgrade Architecture, 1904-1941“, In the proceedings from Inter-Balkan Congress: Balkan Capitals from the 19th to the 21st century. Urban Planning and Modern Architectural Heritage, December 12, 2005, Athens, pp. 58-63.

Ivanišin, Krunoslav. „Andrija Mutnjaković, 1970-1983: Narodna i univerzitetska biblioteka, Priština, Kosovo“. *Čovjek i prostor*, 3-4=634-635 (2007): 52-55.

Jashari-Kajtazi, Teuta. „Behind the National Identity; Political and Social Activity – Liberal Socialism in Kosovo“, Dissertation, Vienna, TU Wien, 2016.

Jencks, Charles. *The Architecture of the Jumping Universe*, Revised Edition, New York, Academy Press, 1997.

Kadijević, Aleksandar. *Estetika arhitekture akademizma (XIX–XX vek)*, Beograd, Građevinska knjiga, 2005.

_____. *Pogled na akademizam u srpskoj arhitekturi (sredina XIX–sredina XX veka)*, *Estetika arhitekture akademizma XIX–XX vek*, Beograd, Građevinska knjiga, 2005.

Kant, Immanuel. *Kritik der Urteilskraft*, *Wissenschaftliche Buchgesellschaft*, Darmstadt, 1983.

Keković, Aleksandar i Zoran Čemerević, *Moderna Niša 1920-1971, Arhitektura stambenih i javnih objekata Niša i Niške Banje*, Niš, Društvo arhitekata Niša, 2006.

Konstantinović, Dragana. „Programske osnove Jugoslovenske arhitekture: 1945-1980“, doktorska disertacija, Novi Sad, Univerzitet u Novom Sadu, 2013.

Konstantinovski, Georg. *The Path of an Architect*, Skopje, Kultura, 2015.

Kulić, Vladimir. „Land of the in Between: Modern Architecture and the State in Socialist Yugoslavia, 1945-65“, PhD diss. Austin, The University of Texas, 2009.

_____. „An Avant-Garde Architecture for an Avant-Garde Socialism: Yugoslavia at EXPO 58“, *Journal of Contemporary History*, 47 (1) (2012): 161-184.

_____. „Edvard Ravnikar’s Liquid Modernism: Architectural Identity in a Network of Shifting References“. *Proceedings from conference New Constellations / New Ecologies*, March 21-24, 2013, San Francisco, pp. 802-809.

Le Korbizije, *Ka pravoj arhitekturi*, Beograd, Građevinska knjiga, 2006.

Loos, Adolf. *Ornament i zločin*, Zagreb, Mladost, 1952.

Mako, Vladimir. *Estetika – Arhitektura*, knjiga 1, Beograd, Orion Art, 2009.

Mako, Vladimir, Mirjana Roter-Blagojević i Marta Vukotić-Lazar, *Architecture and Ideology*, Newcastle, Cambridge Scholars Publishing, 2014.

Mallgrave, Francis. *Architectural Theory*, Volume 1, A Anthology from Vitruvius to 1870. Malden: Blackwell Publishing, 2006.

Mamford, Luis. *Grad u istoriji*, Beograd, Book & Marso, 2006.

Милашиновић-Марић, Дијана. *Полетне педесете у српској архитектури*, Београд, Орион Арт, 2017.

Милашиновић-Марић, Дијана. „Развојни токови у српској архитеткури од 1945. до 1961. године“, Архитектура и Урбанизам, бр. 33 (2011), с. 3-15.

Mutnjaković, Andrija. *Kinetička arhitektura*, Zagreb, Architectonica Croatica, 1996.

Navakazi, Vlora. „Arhitektura javnih objekata. Uticaj zapadnjačke arhitekture na tlu Kosova tokom 19. i početkom 20. veka“. Doktorska disertacija, Sarajevo, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, 2012.

Nedućin, Dejana. „Postsocijalistički grad: Promena društvene i prostorne strukture Novog Sada u periodu tranzicije“. Doktorska disertacija, Novi Sad, Univerzitet u Novom Sadu, 2014.

Нушић, Бранислав. *Косово, опис земље и народа*, Прва свеска, Нови Сад, Књиге матице српске, 1902.

Park, Robert. *Human Communities: The City and Human Ecology*, New York, Free Press, 1952.

Paçarizi, Gëzim. Biennale Book. Venice: Kushtrimbalaj B. I., 2015.

Perović, Miloš. *Srpska arhitektura XX veka: od istoricizma do drugog modernizma*, Beograd, Arhitektonski fakultet, 2003.

_____. (ured.) *Istorija moderne arhitekture*, knjiga 2b, *Kristalizacija modernizma, avangardni pokreti*, Beograd, Draslar partner, 2005.

Petrović, Mina. *Sociologija stanovanja*, Beograd, Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet u Beogradu, 2004

Radović, Ranko. *Forma grada – osnove, teorija i praksa*, Beograd, Orion Art, 2003.

_____. „Непролазни смисао локалног у толиким и тако лаким формама глобалног“. ДаНС, бр. 48 (2004), с. 58-59.

_____. *Савремена архитектура: Између стварности и промена идеја и облика*, Нови Сад, Факултет техничких наука, Stylos, 1998.

Ravnikar, Vojteh, Zorec Maruša, Gregorič Tina i Koselj Nataša, *Evidenca in valorizacija objektov slovenske moderne arhitekture med leti 1945-70*, Ljubljana, Fakultet za arhitekturo, 2000.

Riza, Emin i Njazi Haliti, *Banesa qytetare kosovare e shek.XVIII-XIX*, Prishtinë, Akademia e shkencave dhe arteve të Kosovës, 2006.

Rosi, Aldo. *Arhitektura grada*, Beograd, Gradjevinska knjiga, 2008.

Rowe, Colin & Fred Koetter, *Grad kolaž*, Beograd, Građevinska knjiga, 1988.

Ротер-Благојевић, Мирјана. „Настава архитектуре на вишим и високошколским установама у Београду током 19. и почетком 20. века – утицај страних и домаћих градитеља“. Годишњак града Београда, бр. 44 (1997), с. 182-185.

Sadiki, Arber. „National and University Library of Kosovo“. In Stierli, M.; Kulić, V.: *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia 1948-1980*, New York: Museum of Modern Art, 2018, pp. 169-172.

_____. *Reflektime të një qytetari arkitekt*, Prishtinë, Iliri, 2018.

_____. „Four Points in The Garden House of Gëzim Paçarizi“. In: Paçarizi, G. (eds.) *Garden House*, Prishtina: Kushtrimbalaj B. I., 2017, pp. 22-31.

_____. „Memory of the city“. In: Paçarizi, G. (eds.) *Biennale Book*, Venice: Kushtrimbalaj B. I. 2016, pp. 82-85.

_____. „The Contribution of the Architect Bashkim Fehmiu in the Architecture of Prishtina after the Second World War“. In the proceedings of International Conference of Applied Sciences I, 8-9 May, 2015, Tetovo, pp. 490-502.

_____. „Architecture in verses of Professor Bashkim Fehmiu“. In the proceedings of The 4th International Annual Conference on Architecture and Spatial Planning, 6-7 November, 2015, Durrës, pp. 53-57.

_____. „Bashkim Fehmiu: Life in Urbanism, Urbanism for Life“, u: Gjinolli, I.; Kabashi, L. (ed): Kosovo Modern: An Architectural Primer, Prishtina: National Gallery of Kosovo, 2015, pp. 118-125.

_____. „Revitalization of Architectural Heritage through their Functional Reorganization. Case study: Hammam of Gazi Mehmet Pasha in Prizren“, 4th International Conference on Hazards and Modern Heritage „The Importance of Place“, 13-16 juna 2011, Sarajevo, pp. 1028-1037.

Савић, Јелена. „Модерно и вернакуларно у процесу урбанизације Бањелуке“. Докторска дисертација, Београд, Универзитет у Београду, 2013.

Stipčević, Aleksandar. *Iliri*, Zagreb, Školska knjiga, 1989.

Stierli, Martino i Vladimir Kulić, *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia 1948-1980*, New York: MoMA, 2018.

Sulejmani, Sherafedin. *Prishtina ime*, Prishtinë, Java Multimedia Production, 2010.

Štraus, Ivan. *99 arhitekata sarajevskog kruga 1930 – 1990*, Sarajevo, Šahinpašić, 2010.

Šuvaković, Miško. *Estetika savremenog slikarstva*, Beograd, Narodna knjiga /Alfa, 1998.

_____. *Intentions in Architecture*, Cambridge, M. I. T. Pres, 1965.

_____. *Egzistencija, prostor i arhitektura*, Beograd, Građevinska knjiga, 1999.

Токарев, Михаил. *100 години модерна архитектура. Придонесот на Македонија и Југославија 1918-1990*, Скопје, Авторот, 2006.

Venturi, Robert. *Složenosti i protivrečnosti u arhitekturi*, Beograd, Građevinska knjiga, 2008.

Venturi, Robert, Steven Izenour i Denise Scott Brown, *Pouke Las Vegasa*, II izdanje. Beograd, Agora, 1990.

Vujović, Sreten i Mina Petrović, *Urbana Sociologija*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005.

Vöckler, Kai. *Prishtina is Everywhere*, Archis, 2008.

Zevi, Bruno. *Historia e arkitekturës moderne*, vëllimi 1, Tiranë, Dituria, 2012.

Zevi, Bruno. *Historia e arkitekturës moderne*, vëllimi 2, Tiranë, Dituria, 2012.

Zevi, Bruno. *Koncept za kontraistoriju arhitekture*, Beograd, Centar VAM, 2007.

Zite, Kamilo. *Umetničko oblikovanje grada*, treće izdanje, Beograd, Gradjevinska knjiga, 2006.

Popis slika

Sl.1: Prostorni razvoj Prištine 1916-1982, (Izvor: Arber Sadiki, Tematsko istraživanje na doktorskim studijama, školska godina 2015/16, Arhitektonski Fakultet, Univerzitet u Beogradu).

Sl.2: Generalni Urbanistički Plan Prištine, 1953. godina, arh. Dragutin Partonić, a) namenske celine, b) detalj gradskog centra. (Izvor: Opštinski Arhiv Prištine, Fond SO-KK, Kutija 1 /1-21/ 2 /1-14/, Nr. 587).

Sl.3: Poseta Maršala Tita Prištini, 1967. godine, a) Defile Titove svite bulevarom „Maršal Tita“ (Izvor: Arhiv Kosova), b) govor Maršala Tita na Trgu Bratstvo i jedinstvo u Prištini (Izvor: *Tito na Kosovu*, Priština, Jedinstvo, 1979, s. 32).

Sl.4: a) Lukarska džamija, b) rimokatolička crkva. Srušena za realizaciju Partonićevog plana (Izvor: Arhiv Kosova).

Sl.5: Stambeni blok realizovan na osnovu Partonićevog plana. Slika iz 1963. godine. (Izvor: Arhiv Kosova).

Sl.6. Šema podele gradske teritorije (Izvor: Program za urbanističko rešenje tri stambene zajednice i rejonskog centra novog dela grada, 1962. godina. Urbanistički Zavod opštine Priština. Odgovorni projektant: arh. Baškim Fehmiu, Opštinski arhiv Prištine, Fond SO-KK, Kutija 1 /1-21/ 2 /1-14/, Nr. 587).

Sl.7: Naselje „Uljpiana“, 80-tih godina (Izvor: set razglednica „Dobrodošli u Prištinu“, kolekcija autora).

Sl.8: Rešenje novog centra, arh. Ljiljana Babić, 1967. godina, a) Situacioni plan, b) maketa (Izvor: Arhitektura i urbanizam, Beograd, br. 63 /1970/, s.26-27).

Sl.9: Univerzitetski centar u Prištini, 1971. godina, arh. Baškim Fehmiu, a) situacioni plan, b) maketa (Izvor: Sopstveni arhiv prof. Baškima Fehmiua, Bulevar Majka Tereza, Ulica Fehmi Agani, IV sprat, apartman br. 5, 2013. godina).

Sl.10: Osnovne namene po GUP-u Prištine do 2000. godine. Osnovna namena površina (Izvor: Generalni urbanistički plan Prištine do 2000. godine - Urbanistički Zavod opštine Priština, Priština, 1987, s.52).

Sl.11: Grupa volonterskih građana na rušenju prištinske čaršije (Izvor: Eliza Hoxha, *Qyteti dhe dashuria*, Priština, QGB, 2013, s.32).

Sl.12: Obelisk Revolucije na Trgu Bratstva i jedinstva, Priština, 1959-61, a) Ptičja perspektiva, b) podužni izgled (Izvor: Izložba Kosovo Modern: an Architectural Primer, Ilir Gjinolli i Lulzim Kabashi (kustos), 4-24, decembar 2015, Nacionalna galerija Kosova, Priština), c) slika iz 1964. godine (Izvor: Esad Mekuli i Dragan Ćukić /ur./, Monografija *Priština*, Priština, Skupština opština Prištine, 1965.).

Sl.13: Zgrada Izvršnog veća Kosova, a) Prvobitni objekat, 1948. godina, arh. Bogdan Nestorović (Izvor: Arhitektura i urbanizam, Beograd, br. 13 /1962/, s.16), b) rekonstruisani objekat, 1960. godina, arh. Juraj Neidhardt (Izvor: Arhiv Kosova).

Sl.14: Rekonstrukcija zgrade Izvršnog veća Kosova, arh. Juraj Neidhardt, 1960. godina, a) istočna fasada (Izvor: Opštinski arhiv Prištine, Fond SO-KK, Dok. o izgradnji KSAK, godina 1962-1987, Kutija 1-12, Nr. 1446) , b) maketa (Izvor: Arhitektura i urbanizam, Beograd, br.13 /1962/, s. 17).

Sl.15: Skice intervenisanja na fasadi objekta, arh. Baškim Fehmiu, 80-tih godina. (Izvor: Sopstveni arhiv prof. Baškim Fehmiua, Bulevar Majke Tereze, Ulica Fehmi Agani, IV sprat, apartman br. 5. 2013.).

Sl.16: Oblasna bolnica, arh. Vladimir Leko, 1949. godina, a) osnova prizemlja, b) izgrađeni objekat (Izvor: Arhitektura i urbanizam, Beograd, br. 8-9 /1961/, s. 26).

Sl.17: Zgrada Ginekologije u Prištinskom kliničkom centru, Miodrag Pecić i Trajko Dimitrijević, 1974. godina, a) osnova prizemlja, b) zapadna fasada (Izvor: Opštinski arhiv Prištine, Fond SO-KK, Ginekol-akus, godina: 1975, Kutija 1-1a, Nr. 1390).

Sl.18: Zgrada Neuropsihijatrijske klinike, Miodrag Pecić i Trajko Dimitrijević, 1979. godina, a) osnova prizemlja, b) južna fasada (Izvor: Opštinski arhiv Prištine, Fond SO-KK, Neuropsihijatrija, godina: 1980, Kutija 1-3, Nr. 1381).

Sl.19: Društveno-sportski centar Boro i Ramiz, 1976. godina, a) presek i zapadna fasada, b) osnova glavnih dvorana (Izvor: Opštinski arhiv Prištine, Fond SO-KK, DSPK Boro e Ramizi, godina: 1977, Kutija 1-4, Nr. 1303).

Sl.20: Tretirane celine kao sportske namene, a) situacioni plan (Izvor: Arhitektura i urbanizam, Beograd, br. 88-89 /1981/, s. 12.), b) maketa celokupne lokacije (Izvor: Arhitektura i urbanizam, Beograd, br. 88-89 /1981/, s.11).

Sl.21: Društveno-sportski centar Boro i Ramiz u toku izgradnje (Izvor: Dragoslav Četković, Mihailo Maletić /ur./, *Kosovo*, Priština, Jedinstvo, 1982, s.152).

Sl.22: Alen Islamović i Željko Bebek, solisti slavne Ex-Yu rok grupe „Bijelo dugme“, na platou „Boro i Ramiz“, prilikom njihovog nastupa 1983. godine (Izvor: Privatna kolekcija gospođe Burbuqe Bakali, Priština).

Sl.23: Bioskop „Rusija“, Yerevan, Armenia. (Izvor: online data baza Soviet Modernism 1955-1991)

http://wiki.azw.at/sovietmodernism_database/home.php?il=285&l=deu&findall&function&land=Armenia&act=print pristupljeno 10. 10. 2018.

Sl.24: Zgrada „Kosovofilm“, 1981-87. godine, a) Projekat, jugozapadna fasada, arh. Salji Spahiu, (Izvor: Opštinski arhiv Prištine AKP, Fond SO -KK, Kosova-film, godina: 1983, Kutija 1-3, Nr. 1289), b) Izgled posle završetka (Izvor: Ilir Gjinolli i Lulzim Kabashi. *Kosovo Modern: An Architectural Primer*, Prishtina: National Gallery of Kosovo, 2015, s. 195).

Sl.25: Zgrada Radio Prištine, 1965. godina, a) osnova prizemlja, b) osnove vertikalne kule, c) fasada (Izvor: Opštinski arhiv Prištine, AKP, Fond SO-KK, RTP-TR Priština, godina: 1973-1982, Kutija 23-30, Nr. 1357).

Sl.26: Zgrada „Radio Prištine“ posle izgradnje (Izvor: set razglednica „Dobrodošli u Prištini“, kolekcija autora).

Sl.27: Albanološki institut, a) situacioni plan, prvobitno pozicioniranje, b) prednja fasada (Izvor: arhiv Albanološkog instituta u Prištini).

Sl.28: Sličnosti sa Corporate Headquarters, Burroughs Wellcome. North Carolina, a) zgrada Albanološkog institute u Prištini, 1974, arh. Miodrag Pecić, (Foto: autor, 2017.godina), b) Zgrada Corporate Headquarters, Burroughs Wellcome, u Severnoj Karolini, SAD, 1969-71, arh. Paul Rudolph (Izvor: <https://www.flickr.com/photos/73172555@N00>) pristupljeno 12. 12. 2017.

Sl.29: Studentska menza u Prištini, 1974. godina, arh. Dragan Radulović (Izvor: Opštinski arhiv Prištine).

Sl.30: Narodna i univerzitetska biblioteka „Kliment Ohridski“, Skoplje, 1971. godina, arh. Petar Muličkovski (Izvor: Zoran Manević /ur./, *Umjetnost na tlu Jugoslavije: Arhitektura XX vijeka*, Beograd, Prosveta, 1986, s.163).

Sl.31: Trg republike, Ljubljana, arh. Edvard Ravnikar, 1960-1980. godine. (Izvor: <http://ri19plus.si/?cat=2>) pristupljeno 15. 10. 2018.

Sl.32: Hotel „Kosovski božur“, a) zapadna fasada (Izvor: Opštinski arhiv Prištine, Fond SO-KK, Ugost. Božur, godina 1957-1964, Kutija 1-5, Nr. 553), b) Hotel u toku izgradnje, 1956. godina (Izvor: Arhiv Kosova), c) Izgrađeni hotel, slika sa 60-tih godina (Izvor: set razglednica „Dobrodošli u Prištini“, kolekcija autora).

Sl.33: Hotel „Grand“, arh. Baškim Fehmiu, arh. Dragan Kovačević, 1974-78. a) situacioni plan, b) ulazna fasada (Izvor: Opštinski Arhiv Prištine, Fond SO-KK, H. Grand, 1973-1986, Box: 1-4, Nr. 565).

Sl.34: Hotel „Grand Priština“ nakon izgradnje (Izvor: Katalog Petog salona arhitekture u Beogradu, 1978, s. 93).

Sl.35: Robna kuća „Grmija“ (Izvor: Dragoslav Četković, Mihailo Maletić /ur./, *Kosovo, Priština, Jedinstvo*, 1982, s.153).

Sl.36: Robna kuća „Grmija“, varijanta arh. Ljiljane Bebić (Izvor: AKP, Fond SO-KK, Tregtija Germija, godina: 1967, Kutija 4 /14-14/, Nr.478).

Sl.37: Maketa (Izvor: Retrospektivna izložba posvećena arhitekti Milanu R. Tomiću. 7 maj 2011. godine, Vase Pelagića 40, Beograd).

Sl.38: Banka Kosova, 1972. godina, a) situacioni plan, b) južna fasada (Izvor: Opštinski arhiv Prištine, Fond JO-KK, Kosovska banka, vidi 1972, Kutija 1, Nr. 1103), c) objekat posle izgradnje (Izvor: set razglednica „Dobrodošli u Prištini“, kolekcija autora).

Sl.39: Zgrada SDK, arh. Halid Muhasilević, a) situacioni plan, b) zapadna i istočna fasada, c) južna fasada (Izvor: Opštinski arhiv Prištine, neselektovana građa).

Sl.40: Uticaj Korbizjea u oblikovanju zgrade, a) Administrativna zgrada „Farmed“, arh. Trajko Dimitrijević (Izvor: Opštinski arhiv Prištine, Fond SO-KK, Odelenje 07-Trgovina. Farmed., god.1979, kutija 1-4, broj.549), b) Villa Savoye, Le Corbusier, 1928-31 (Izvor: <https://www.pinterest.com/pin/521643569321843708/?lp=true>).

Sl.41: Telekomunikacioni centar „Dardanija“, a) situacioni plan, b) fasade (Izvor: Opštinski arhiv Prištine, neselektovana građa).

Sl.42: Administrativna kula „Elektrokosova“, Dragan Kovačević, 1977. godina (Izvor: Katalog Petog salona arhitekture u Beogradu, 1978, s. 96).

Sl.43: Zgrada Ljubljanske Banke, a) južni izgled, projekat arh. Zoran Zakić, 1984. godina (Izvor: Opštinski arhiv Prištine, Fond SO-KK, Banka e Lubjanes, godina: 1975-1986, Kutija 1-3, 1-6 Nr. 1110), b) Objekat danas sačuvan u potpunosti u prvobitnom obliku (Foto: autor, 2017).

Sl.44: Trgovinski centar „Sunčani breg“. Fasade (Izvor: Opštinski arhiv Prištine, AKP, Fond SO-KK, Trgovinski centar „Sunčani breg“, godina 1989, Nr. 536).

Sl.45: Trgovinski centar „Sunčani breg“ danas, sačuvan u potpunosti u prvobitnom obliku (Foto: autor, 2018).

Sl.46: Primeri jugoslovenske moderne zasnovani na regionalnoj arhitekturi, a) montažna kuća, arh. Juraj Neidhardt, 1970. godina (Izvor: Arhitektura i urbanizam, Beograd, br. 64 /1971/, s.55.), b) Šerefudin džamija u selu Visoko, arh. Zlatko Ugljen, 1970-80.godina (Izvor: [http://oris.hr/en/oris-magazine/overview-of-articles/\[116\]white-space-of-light,1549.html](http://oris.hr/en/oris-magazine/overview-of-articles/[116]white-space-of-light,1549.html)), c) Spomen kuća na Tjentištu, arh. Ranko Radović, 1971. godina (Izvor: <http://www.skyscrapercity.com/>) pristupjeno 25. 11. 2016. godine.

Sl.47: Urbanističko-arhitektonsko rešenje grada Alžir, Andrija Mutnjaković, 1984. godina. (Izvor: Andrija Mutnjaković, *Endemska arhitektura*, Osijek: Revija, 1987, s.138).

Sl.48: Nacionalna i univerzitetska biblioteka u Sarajevu. Maketa iz konkursnog rada iz 1970. godine. Autor: Andrija Mutnjaković (Izvor: Arhitektura, Zagreb, br. 196-199 /1986/, s.75).

Sl.49: Narodna i univerzitetska Biblioteka Kosova, arh. Andrija Mutnjaković, 1971-82, a) situacioni plan, b) maketa (Izvor: materijal poslat od arh. Andrije Mutnjakovića 30. 10. 2013. godine. Lična arhiva autora, Zagreb).

Sl.50: Razvoj koncepta biblioteke kroz kritičnu analizu vernakularne arhitekture, a) kvadrat i krug kao znak, b) osnova Pečke patrijaršije (XIII–XIV vek), c) osnova hamama u Prizrenu (1563. godina). (Izvor: materijal poslat od arh. Andrije Mutnjakovića 30. 10.

2013. godine. Lična arhiva autora, Zagreb), d) početna skica biblioteke (1971. godina). (Izvor: materijal poslao arh. Andrija Mutnjaković 30. 10. 2013. godine. Lična arhiva autora, Zagreb).

SI.51: Skica raščlanjenosti volumena zgrade Dom štampe, arh. Baškim Fehmiu, 1969. godina. (Izvor: Izložba „Baškim Fehmiu“, održana 17. 06. 2015. godine na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Prištini).

SI.52: a) Gradski arhiv, Skoplje, 1966. godina, b) studentski dom „Goce Delčev“, Skoplje, 1969. godina (Izvor: Zoran Manević, *Umjetnost na tlu Jugoslavije. Arhitektura XX veka*, Beograd, Prosveta, 1986, s. 162 i 164).

SI.53: Administrativna kula Dom štampe, a) izgled sa istoka, b) osnova šesnaestog sprata (Izvor: Sopstveni arhiv prof. Georgija Konstantinovskog, poajmljena autoru i prof. Kujtim Eleziju za skeniranje 2016. godine, Skoplje), c) Dom štampe posle izgradnje (Izvor: Arhiv Kosova).

SI.54: Kompleks Tehničkog fakulteta, situacioni plan (Izvor: AKP, Fond SO-KK, Fakulteti teknik, godina: 1977, Kutija 1-4, Nr. 1252).

SI.55: Mašinski fakultet, realizovan (Foto: autor, 2013.godina).

SI.56: Sličnosti sa zgradom Arhitektonskog fakulteta u Jelu, a) Zgrada službe društvenog knjigovodstva, arh. Dragan Kovačević, 1975-1977 (Izvor: Katalog Petog salona arhitekture u Beogradu, 1978, s. 95), b. Art and Architecture Building, Yale University, Paul Rudolph, 1963 (Izvor: <https://prudolph.lib.umassd.edu/node/4537>) pristupljeno 10. 11. 2018.

SI.57: Obejkat bolnice, studentski rad na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, školska godina 1957/58, a) situacioni plan, b) osnova prizemlja, c) južna fasada, d) severna fasada (Izvor: Sopstveni arhiv prof. Baškima Fehmiua, Bulevar Majka Tereza, Ulica Fehmi Agani, IV sprat, apartman br. 5, 2013. godina).

SI.58: Dramsko pozorište u Prištini, diplomski rad na Arhitektonskom fakultetu, Univerziteta u Beogradu, školska godina 1958/59, a) situacioni plan, b) osnova prizemlja, c) južna fasada, d) perspektiva (Izvor: Sopstveni arhiv prof. Baškima Fehmiua, Bulevar Majka Tereza, Ulica Fehmi Agani, IV sprat, apartman br. 5, 2013. godina).

SI.59: Originalna maketa iz 1958. godine, (Izvor: Sopstveni arhiv prof. Baškima Fehmiua, Bulevar Majka Tereza, Ulica Fehmi Agani, IV sprat, apartman br.5. Fotografisao autor 2013. godine).

Sl.60: Kosovski arhiv, nerealizovani projekat iz 1972. godine, a) osnova prizemlja, b) osnova prvog sprata, c) fasada 1, d) fasada 2 (Izvor: Sopstveni arhiv prof. Georgija Konstantinovskog, pozajmljena autoru i prof. Kujtimu Eleziju za skeniranje 2016. godine, Skoplje).

Sl.61: Gradski arhiv, Štip, Makedonija. Arh. Georgi Konstantinovski, 1972. godina (Izvor: Georgi Konstantinovski, *The Path of an Architect*, Skopje, Kultura, 2015, s. 56).

Sl.62: Albanološki institut, nerealizovani projekat iz 1974. godine (Izvor: Sopstveni arhiv prof. Georgija Konstantinovskog, pozajmljena autoru i prof. Kujtimu Eleziju za skeniranje 2016. godine, Skoplje).

Sl.63: Sportska dvorana u Prištini, nerealizovani projekat (nepoznata godina), a) glavna fasada, b) nivo glavne dvorane, c) osnova prizemlja, male sale, b) presek glavne dvorane, d) presek male sale, (Izvor: Sopstveni arhiv prof. Georgija Konstantinovskog, pozajmljena autoru i prof. Kujtimu Eleziju za skeniranje 2016. godine, Skoplje).

Sl.64: Autobuska stanica u Prištini, nerealizovani projekat (nepoznata godina), a) situacioni plan, b) prednja fasada (Izvor: Sopstveni arhiv prof. Georgija Konstantinovskog, pozajmljena autoru i prof. Kujtimu Eleziju za skeniranje 2016. godine, Skoplje).

Sl.65: Škola za decu sa posebnim potrebama, nerealizovani projekat iz 1972. godine, a) situacioni plan, b) izometrija, c) osnova prizemlja 1, d) južna fasada (Izvor: Sopstveni arhiv prof. Georgija Konstantinovskog, pozajmljena autoru i prof. Kujtimu Eleziju za skeniranje 2016. godine, Skoplje).

Sl.66: Influencije, a) Omladinski spomen dom Boro i Ramiz, Priština (1970), prva nagrada na otvorenom konkursu, arh. Ljerka Lulić, Jasna Nosso, Dinko Zlatarić (Izvor: Arhitektura (Zagreb), br.106 (1970), str.57), b) „The plug in city” (1964), arh. Peter Cook (Izvor: <https://www.moma.org/collection/works/797>) pristupljeno 17.12.2018, c) Centar Pompidou, Paris (1971), arh. Renzo Piano i Richard Rogers (Izvor: <https://www.dezeen.com/2013/07/26/richard-rogers-centre-pompidou-revolution-1968/>) pristupljeno 17.12.2018, d) Centar Pompidou, Paris (1971), predlog arh. Moshe Safdie (Izvor: <https://www.archdaily.com/773828/alternative-realities-7-of-the-most-radical-could-have-been-buildings/55ff1bcbe58ecedc57000080-alternative-realities-7-of-the-most-radical-could-have-been-buildings-image>) pristupljeno 17. 12. 2018.

Sl.67: Omladinski spomen dom Boro i Ramiz, Priština (1970), prva nagrada na otvorenom konkursu, arh. Ljerka Lulić, Jasna Nosso, Dinko Zlatarić, a) maketa, b) Perspektiva na naslovnoj strani časopisa Arhitektura, Zagreb (Izvor: Arhitektura, Zagreb, br.106 /1970/, s. 55 i naslovna strana).

Sl.68: Omladinski spomen dom Boro i Ramiz, Priština (1970), druga nagrada na otvorenom konkursu, arh. Marko Mušić, Tomaš Jeglič, a) situacioni plan, b) perspektiva (Izvor: Arhitektura, Zagreb, br. 106 /1970/, s. 58, 60).

Sl.69: Omladinski spomen dom Boro i Ramiz, Priština (1970), treća nagrada na otvorenom konkursu, arh. Ivan Franić, Grujo Golijanin, a) maketa, b) presek (Izvor: Arhitektura, Zagreb, br. 106 /1970/, s. 58, 61).

Sl.70: Akademija nauka i umetnosti Kosova, a) osnova prvog sprata, b) perspektiva, c) istraživačke skice, d) maketa (Izvor: Materijal poslat poštom dana. 30. 10. 2013 od autora. Kolekcija njegove ličnog arhiva, Zagreb).

Sl.71: Analiza mogućih lokacija za zgradu „RTV Priština“, arh. Baškim Fehmiu i arh. Redžep Ljuci. (Izvor: AKP, Fond SO-KK, RTP-TR Priština, godina: 1973-1982, Kutija 1-7, Nr. 1354).

Sl.72: Izometrija „RTV Priština“, arh. Baškim Fehmiu i arh. Redžep Ljuci. (Izvor: Opštinski arhiv Prištine, AKP, Fond SO-KK, RTP-TR Priština, godina: 1973-1982, Kutija 8-16, Nr. 1355).

Popis tabela

Tabela 1. Stanovništvo Prištine, 1486–1981 (Izvor: Generalni urbanistički plan Prištine do 2000. godine – Skupština Opština Priština, Priština, 1987).

Biografija autora

Arber Ismet Sadiki je rođen 21. 07. 1977. godine u Bujanovcu, gde je završio OŠ „25. maj“. Srednju matematičku gimnaziju „Dževdet Doda“ je završio u Prištini.

Kandidat je 2001. godine diplomirao na Politehničkom univerzitetu u Tirani, smer Arhitektura, sa ocenom 10 (deset) i prosečnom ocenom tokom petogodišnjih studija: 8,22. Diplomu je nostrifikovao 2004. godine na Građevinsko-arhitektonskom fakultetu u Nišu sa stečenim zvanjem: diplomirani inženjer arhitekture, 300 ECTS. Doktorske studije na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu kandidat je upisao školske 2013/2014. godine.

U periodu od 2001. do 2006. godine, radio je na projektima Ujedinjenih Nacija - Program za Razvoj (United Nations Development Programme) u južnoj Srbiji kao rukovodilac infrastrukturnih projekata. Od 2005. godine liceniran od strane Inženjerske Komore Srbije sa licencom Odgovornog projektanta. Autor je nekoliko realizovanih arhitektonskih objekata u Srbiji i Švajcarskoj (u koautorstvu sa arh. Gzim Sadiku, projektni biro „Butrinti-architektur gmbh“, Appenzell, CH).

Kao saradnik u nastavi je angažovan od 2011. godine na predmetima Studio Dizajn 1 i 2 na Arhitektonskom Fakultetu, Univerziteta za Biznis i Tehnologiju u Prištini.

Učestvovao na mnogobrojnim međunarodnim naučnim skupovima gde je prezentovao svoja naučna dostignuća, kao što su: „Kosovo Modern“ održanom 27. marta 2017. godine u Beču u organizaciji Tehničkog univerziteta u Beču, „4th International Conference on Architecture and Spatial Planning“, održanom 6. i 7. novembra 2015. godine u Draču; „First International Conference of Applied Sciences“, održanom 8. i 9. maja 2015. godine u Tetovu; „12th International scientific conference on planning, design, construction and building renewal INDIS 2012“, od 28. do 30. novembra 2012. godine u Novom Sadu; „4th International Conference on Hazards and Modern Heritage „The Importance of Place“, od 13. do 16. juna 2011. godine u Sarajevu; „3rd International Symposium for students of doctoral studies in the fields of Civil Engineering, Architecture and Department of Environmental Engineering and

Occupational Safety and Health“, od 21. do 23. septembra u Novom Sadu, „2nd Symposium of Students of Doctoral Studies from the field of Civil Engineering, Architecture and Environment PHIDAC10“, od 17. do 18. septembra 2010. godine u Novom Sadu; „I Simpozijum doktorskih studija iz oblasti građevinarstva i arhitekture“, održan 18. i 19. septembra 2009. godine u Nišu.

Na 14-tom bijenalu arhitekture u Veneciji 2014. godine bio je asistent kurator Kosovskog paviljona.

U 2018. godini, u okviru programa za razmenu akademskog osoblja „Erasmus +“, je boravio na „Anhalt University of Applied Sciences“, u Desau, Nemačka.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Арбер И. Садики, дипл.инж.арх.

Број индекса D22 /2013

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

АРХИТЕКТУРА ЈАВНИХ ОБЈЕКТА ПРИШТИНЕ У РАЗДОБЉУ ОД 1945. ДО 1990. ГОДИНЕ.

ДРУШТВЕНИ И ОБЛИКОВНИ ФАКТОРИ

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Арбер И. Садике

Број индекса D22 / 2013

Студијски програм Архитектура и урбанизам

Наслов рада **АРХИТЕКТУРА ЈАВНИХ ОБЈЕКТА ПРИШТИНЕ У РАЗДОБЉУ ОД 1945. ДО 1990. ГОДИНЕ. ДРУШТВЕНИ И ОБЛИКОВНИ ФАКТОРИ**

Ментор др Владимир Мако

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

АРХИТЕКТУРА ЈАВНИХ ОБЈЕКТА ПРИШТИНЕ У РАЗДОБЉУ ОД 1945. ДО 1990. ГОДИНЕ. ДРУШТВЕНИ И ОБЛИКОВНИ ФАКТОРИ

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.